

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՀՀ ՊՆ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ISSN 1829-0108

3 (109). 2021

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔ ԶՈՒՄԻ ՊԱՐՏՎԵԼՈՒ
ԵՎ ՈՉ ՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ»

«АРМЕНИИ НЕ ДАНО ПРОИГРАТЬ НИ В ОДНОЙ ВОЙНЕ»

“ARMENIA CANNOT LOSE ANY WAR”

ԱՐԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ՝
ԿԱՅՈՒՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՄԲ
ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

ՀՀ Վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը ՀՀ ՊՆ ղեկավար կազմին
և ՀՀ ԶՈՒ-ի բարձրագույն սպայակազմին ներկայացնում է
Պաշտպանության նորանշանակ նախարար Սուրեն Պապիկյանին
Ձախից աջ՝ Պաշտպանության նախարար Ս. Պապիկյան,
ՀՀ Վարչապետ Ն. Փաշինյան,
Պաշտպանության նախկին նախարար Ա. Կարապետյան

Երևան, պաշտպանության նախարարություն,
2021 թ. նոյեմբերի 15

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

Լույս է տեսնում 1995 թվականից տարին չորս անգամ

3 (109). 2021

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Տավարաձյան Գ. Վ.

(նախագահ)

Զիլինգարյան Գ. Ս.

(գլխավոր խմբագիր)

Ալթունյան Գ. Ռ.

Այդինյան Ռ. Ա.

Այվազյան Լ. Գ.

Ասատրյան Զ. Դ.

(գլխ. խմբագրի տեղակալ)

Գավթյան Ա. Մ.

Մարգարյան Ռ. Պ.

Մարտիրոսով Լ. Ա.

Շահնագարյան Թ. Ն.

Սարգսյան Ա. Գ.

Սիմոնյան Ս. Վ.

Ստեփանյան Հ. Լ.

Տեր-Գրիգորյանց Ն. Գ.

Քոչարյան Տ. Տ.

Քոչունց Կ. Գ.

ԲԱՐՈՅԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎՈՒՄ

Ն. Ռ. Հակոբյան, Ա. Գ. Խաչատրյան, Բնակչության շրջանում բարոյահոգեբանական աշխատանքների կազմակերպման որոշ առանձնահատկություններ 9

Զ. Դ. Ասատրյան, ԶՈՒ-ի բարոյահոգեբանական ապահովման որոշ հարցեր 19

Վ. Վ. Մեղրոնյան, Արդյունավետ կրթության ապահովման հիմնախնդիրը՝ որպես պետության պլանաչափ զարգացման նախադրյալ 29

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռ. Գ. Ավետիսյան, Անջատման իրավունքի հայեցակարգային հիմքերը և դրա առնչությունը Ղարաբաղյան հիմնախնդրին 40

ՈՍԶՄԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

Զ. Մ. Գաբրիելյան, Ա. Ռ. Հունանյան, Սցենարային պլանավորումը որպես ռազմավարական պլանավորման գործիք 49

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. Ն. Մանասերյան, Տարածքների զարգացման խիստ անհամաչափության կրճատումը որպես ազգային անվտանգության գերակայություն 62

Գ. Է. Հարությունյան, Հետպատերազմյան Հայաստանում ռազմատնտեսական սպառնալիքների գնահատում 76

ՈՍԶՄԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Ա. Մուրադյան, Հակառակորդի օդային հարձակման միջոցների նշանաբաշխման խնդիրը կառավարման և կապի միասնական համակարգի ցանցակենտրոն հայեցակարգի համատեքստում 89

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Գ. Գալսարյան, Ս. Ս. Սահակյան, Ա. Վ. Նազարյան, Վ. Վ. Ծարուրյան, Տ. Ռ. Մարտիրոսյան, Զինված ուժերի համալրման և ռազմաբժշկական փորձաքննության դերի ու նշանակության հարցի շուրջ 105

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Լ. Կարապետյան, Սփյուռքահայերի մասնակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմին 116

ՈԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գ. Ս. Չիլինգարյան և ուրիշներ, Համարի բառարան 128

ԳԻՏԱԽՈՐՀՐԳԱՏՎԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ

Ն. Հ. Առաքելյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Ա. Գ. Ավագյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Լ. Ս. Արզումանյան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, Գ. Ե. Բաղդասարյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Ս. Ա. Գալսարյան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Ս. Գ. Գալսարյան, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հ. Ա. Գևորգյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Կ. Ս. Դանիելյան, կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, աշխարհագրական գիտությունների դոկտոր, Բ. Ն. Հարությունյան, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Վ. Մ. Հարությունյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Հ. Հ. Մաթևոսյան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Մ. Մ. Մարգարյան, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Մ. Վ. Մարկոսյան, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Է. Գ. Մինասյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Մ. Մ. Միրիչանյան, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Վ. Գ. Սահակյան, ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, Հ. Յ. Սայադյան, աշխարհագրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Ռ. Ա. Սաֆրասարյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Ա. Հ. Միմոնյան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Հ. Ս. Միսակյան, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Յու. Մ. Մուվարյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Հ. Ս. Քոթանջյան, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Տ. Տ. Քոչարյան, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՈԱԶՄԱԿԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ

Գ. Վ. Տավարածյան, գեներալ-մայոր, ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի պետ, Տ. Տ. Քոչարյան, գեներալ-մայոր, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի պետի կրթության և գիտության գծով տեղակալ-ԱՌՀԻ-ի պետ, Ս. Ա. Մուջյան, աշխարհագրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, պահեստագործի գեներալ-մայոր, ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի ռազմարվեստի պատմության հետազոտությունների կենտրոնի պետ, Դ. Մ. Մանասյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի տարածաշրջանային ռազմավարական վերլուծությունների կենտրոնի պետ, Հ. Հ. Հովհաննիսյան, գեներալ-մայոր, ռազմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի ռազմավարական առաջնորդության և կառավարման հետազոտությունների կենտրոնի ավագ դասախոս

«АЙКАКАН БАНАК» («АРМЯНСКАЯ АРМИЯ»)

ВОЕННО-НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ НАЦИОНАЛЬНОГО
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ОБОРОНЫ
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

№ 3 (109). 2021

Издается 4 раза в год

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Таварацян Г. В. (председатель), *Чилингарян Д. С.* (гл. редактор),
Айвазян Л. Г., *Айдинян Р. А.*, *Алтунян Г. Р.*, *Асатрян З. Д.* (зам. гл. редактора),
Давтян А. М., *Кочарян Т. Т.*, *Кочунц К. Г.*, *Маргарян Р. П.*, *Мартиросов Л. А.*,
Саргсян А. Г., *Симонян С. В.*, *Степанян Г. Л.*,
Тер-Григорьянц Н. Г., *Шахназарян Т. Н.*

СОДЕРЖАНИЕ

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ

- Н. Р. Акобян, А. Г. Хачатрян.* Некоторые особенности организации морально-психологических работ среди населения 9 (17)*
- З. Д. Асатрян.* Некоторые вопросы морально-психологического обеспечения ВС 19 (27)
- В. В. Мелконян.* Проблема обеспечения эффективного образования как предпосылки для планомерного развития государства . . . 29 (38)

ПОЛИТОЛОГИЯ

- Р. Г. Аветисян.* Концептуальные основы права на сецессию и его применимость к Карабахской проблеме 40 (47)

ВОЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

- З. М. Габриелян, А. Р. Унанян.* Сценарное планирование как инструмент стратегического планирования 49 (61)

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

- Т. Н. Манасерян.* Сокращение резкой неравномерности развития территорий как приоритет национальной безопасности 62 (86)
- Г. Э. Арутюнян.* Оценка военно-экономических угроз в послевоенной Армении 76 (86)

ВОЕННАЯ ИНЖЕНЕРИЯ

- А. А. Мурадян.* Задача целераспределения средств воздушного нападения противника в контексте сетцентрической концепции ЕСУС 89 (103)

* Цифры в скобках обозначают страницу, с которой начинается текст на русском языке.

ВОЕННАЯ МЕДИЦИНА

С. Г. Галстян, С. С. Саакян, А. В. Назарян, В. В. Цатурян, Т. Р. Мартиросян. К вопросу о роли и значении пополнения вооруженных сил и военно-медицинской экспертизы 105 (114)

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

М. Л. Карапетян. Участие армян диаспоры в Первой мировой войне 116 (124)

ВОЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Д. С. Чилингарян и др. Словарь номера 128 (129)

НАУЧНО-КОНСУЛЬТАЦИОННЫЙ СОВЕТ:

А. Г. Авагян, доктор исторических наук, профессор; Н. У. Аракелян, академик НАН РА; Л. С. Арзуманян, доктор филологических наук; Б. Н. Арутюнян, доктор медицинских наук, профессор; В. М. Арутюнян, академик НАН РА; Г. Е. Багдасарян, академик НАН РА; С. А. Галстян, доктор филологических наук, профессор; С. Г. Галстян, доктор медицинских наук, профессор; Г. А. Геворкян, академик НАН РА; К. С. Даниелян, кандидат биологических наук, доктор географических наук; Г. С. Котанджян, доктор политических наук, профессор; Т. Т. Кочарян, доктор политических наук, профессор; М. М. Маргарян, доктор политических наук, профессор; М. В. Маркосян, доктор технических наук, профессор; Г. Г. Матевосян, член-корреспондент НАН РА; Э. Г. Минасян, доктор исторических наук, профессор; М. М. Мириджанян, доктор медицинских наук, профессор; В. Г. Саакян, кандидат физико-математических наук; Р. А. Сафрастян, академик НАН РА; О. Я. Саядян, доктор географических наук, профессор; А. Г. Симонян, член-корреспондент НАН РА; А. С. Сисакян, доктор медицинских наук, профессор; Ю. М. Суварян, академик НАН РА

ВОЕННО-НАУЧНЫЙ СОВЕТ:

Г. В. Таварацян, генерал-майор, начальник НИУО МО РА; Т. Т. Кочарян, полковник, доктор политических наук, профессор, заместитель начальника НИУО МО РА по образованию и науке – начальник ИНСИ; С. А. Сугжян, кандидат географических наук, доцент, полковник запаса, начальник Центра исследований истории военного искусства НИУО МО РА; Д. М. Манасян, кандидат исторических наук, начальник Центра региональных стратегических исследований НИУО МО РА; Г. О. Оганисян, полковник, кандидат военных наук, старший преподаватель Центра исследований стратегического лидерства и управления НИУО МО РА

«HAIKAKAN BANAK» («ARMENIAN ARMY»)

DEFENSE-ACADEMIC JOURNAL,
NATIONAL DEFENSE RESEARCH UNIVERSITY,
MINISTRY OF DEFENSE, REPUBLIC OF ARMENIA

№ 3 (109). 2021

Is published 4 times a year

EDITORIAL BOARD

Tavaratsyan G. V. (Chairman), *Chilingaryan D. S.* (Editor-in-Chief),
Altunyan G. R., *Asatryan Z. D.* (Deputy Editor-in-Chief),
Ayvazyan L. G., *Davtyan A. M.*, *Idinyan R. A.*, *Kocharyan T. T.*, *Kochunts K. G.*,
Margaryan R. P., *Martirossov L. A.*, *Sargsyan A. G.*, *Shahnazaryan T. N.*,
Simonyan S. V., *Stepanyan H. L.*, *Ter-Grigoryants N. G.*

CONTENTS

MORAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT

- N. R. Hakobyan, A. G. Khachatryan.* Some peculiarities of organizing moral and psychological work among the population 9 (18)*
Z. D. Asatryan. Some issues of the Armed Forces moral and psychological support 19 (28)
V. V. Melkonyan. The issue of providing effective education as a premise for the state's systematic development 29 (39)

POLITICAL SCIENCE

- R. G. Avetisyan.* The conceptual framework of the right of secession and its applicability to the Karabakh problem 40 (48)

MILITARY ADMINISTRATION

- Z. M. Gabrielyan, A. R. Hunanyan.* Scenario planning as a tool for strategic planning 49 (61)

ECONOMIC SECURITY

- T. N. Manaseryan.* Reduction of acute imbalance of the development of territories as a national security priority 62 (87)
G. E. Harutyunyan. Military and economic threat assessment in post-war Armenia 76 (87)

MILITARY ENGINEERING

- A. A. Muradyan.* Adversary airborne weapons target allocation task in the context of the network-centric concept of the joint control and communications system 89 (104)

* Numbers in brackets mean the page of the text in English.

MILITARY MEDICINE

S. G. Galstyan, S. S. Sahakyan, A. V. Nazaryan, V. V. Tsurinyan, T. R. Martirosyan. On the issue of the role and significance of the Armed Forces manning and military medical expertise 105 (115)

MILITARY HISTORY

M. L. Karapetyan. The participation of the Diaspora Armenians in World War 1 116 (126)

MILITARY TERMINOLOGY

D. S. Chilingaryan and others. Volume Dictionary 128 (130)

ACADEMIC-ADVISORY COUNCIL:

A. G. Avagyan, Doctor of History, Professor; *N. H. Arakelian*, Full Member, NAS, RA;
L. S. Arzumanyan, Doctor of Philology; *G. Y. Baghdassarian*, Full Member, NAS, RA;
K. S. Danielyan, PhD in Biology, Doctor of Geography; *S. A. Galstyan*, Doctor of Philology, Professor; *S. G. Galstyan*, Doctor of Medical Sciences, Professor;
H. A. Gevorkian, Full Member, NAS, RA; *B. N. Harutyunyan*, Doctor of Medical Sciences, Professor; *V. M. Harutyunyan*, Full Member, NAS, RA;
T. T. Kocharyan, Doctor of Political Sciences, Professor; *H. S. Kotanjian*, Doctor of Political Sciences, Professor; *M. M. Margaryan*, Doctor of Political Sciences, Professor;
M. V. Markosyan, Doctor of Technical Sciences, Professor;
H. H. Matevosyan, Corresponding Member, NAS, RA;
E. G. Minasyan, Doctor of Historical Sciences, Professor; *M. M. Mirijanian*, Doctor of Medical Sciences, Professor; *R. A. Safrastyan*, Full Member, NAS, RA;
V. G. Sahakyan, PhD in Physical and Mathematical Sciences; *Hov. Y. Sayadyan*, Doctor in Geography, Professor; *A. H. Simonyan*, Corresponding Member, NAS, RA;
H. S. Sissakian, Doctor of Medical Sciences, Professor;
Yu. M. Suvaryan, Full Member, NAS, RA

DEFENSE-ACADEMIC COUNCIL:

G. V. Tavaratsyan, MG, Head, NDRU, MOD, RA; *T. T. Kocharyan*, Col, Doctor of Political Sciences, Professor, Deputy Head in Education and Research–Head of INSS, NDRU, MOD, RA; *S. A. Sujyan*, PhD in Geography, Associate Professor, Col (Ret.), Head, Center for Research on the History of Military Art, NDRU, MOD, RA;
D. M. Manasyan, PhD in History, Head, Center for Regional Strategic Analyses, NDRU, MOD, RA; *H. H. Hovhannisyan*, Col, PhD in Military Sciences, Senior Lecturer, Center for Research on Strategic Leadership and Management, NDRU, MOD, RA

ԲԱՐՈՅԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ԱՊԱՀՈՎՈՒՄ

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ
ОБЕСПЕЧЕНИЕ

MORAL AND PSYCHOLOGICAL
SUPPORT

**ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ԲԱՐՈՅԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՈՐՈՇ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

*Ն. Ռ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
աշխատանքների գծով փոխտնօրեն,
Ա. Գ. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի դասախոս*

Արցախի դեմ 2020 թվականին թուրքիայի ուղղակի ռազմական մասնակցությամբ Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմի և դրա հետևանքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մեր բնակչության բարոյահոգեբանական ապահովման համակարգը կարիք ունի մշտական կատարելագործման և ներպետական ու միջազգային կյանքի արագ փոփոխվող

պայմաններին համապատասխանեցման: Մասնավորապես՝ անհրաժեշտ է մշակել այդ ոլորտի բոլոր պետական կառույցների ու հասարակական կազմակերպությունների համար միասնական, սոցիալական հոգեբանության ամենավերջին նվաճումների վրա խարսխվող քաղաքականություն, դրա իրագործման համար կիրառել արդիական միջոցներ ու եղանակներ: Բնակչության բարձր մակարդակի բարոյահոգեբանական վիճակը հնարավորություն կտա ոչ միայն հաղթահարելու վերջին պատերազմի հետևանքները, այլև մարդկանց համախմբելու նոր մարտահրավերներին ու սպառնալիքներին հաջողությամբ դիմակայելու և պետության տնտեսական, սոցիալական, պաշտպանական, հոգևոր-մշակութային, գիտակրթական զարգացման բարձր տեմպերն ապահովելու համար: Իսկ այս ամենը պահանջում է բնակչության բարոյահոգեբանական ապահովման առանձնահատկությունների իմացություն ու դրանց կիրառման վարպետություն: Ուստի մենք ստորև կփորձենք պարզել այդ հիմնական առանձնահատկությունների բնույթն ու էությունը:

Ընդհանուր առմամբ բնակչության շրջանում պատերազմների, տարերային աղետների, վթարների ծանր հետևանքների առաջացման հիմնական պատճառներից մեկը բնակչության անբավարար իրազեկվածությունն է, արտակարգ իրավիճակներին թերի ֆիզիկական ու հոգեբանական պատրաստությունը: Այսպես, Վ. Սարգսյանը նշում է, որ «հանկարծակիորեն ծագած սպառնալիքը, պատերազմի վտանգի և դրա հնարավոր հետևանքների, ստեղծված բարդ պայմաններում վարքի կանոնների չիմացությունը և համապատասխան վարքի ռազմավարություն չունենալը, ինչպես նաև պատերազմի հետևանքով առաջացած աղետների դեմ պայքարի փորձի ու հմտություն-

ների պակասը, բարոյահոգեբանական պատրաստմանն ուղղված աշխատանքների անտեսումը կարող են առաջ բերել հոգեբանական անկայունություն, անկազմակերպվածություն, ասոցիալ վարք, խուճապային տրամադրություններ, հետևաբար և դառնալ ցածր մակարդակի «ՀՎ պատճառ»¹:

Իհարկե, հնարավոր չէ ամբողջ բնակչության պատշաճ բարոյահոգեբանական պատրաստության ապահովում, և միշտ կգտնվեն անհատներ, որոնք արտակարգ իրավիճակներում կդրսևորեն կամային որակների անբավարարություն՝ անգամ չնչին վտանգն ընկալելով չափազանցված և որպես մահացու, ինչի պատճառով կցուցաբերեն խուճապային վարքագիծ: Դա հատկապես վտանգավոր է այն պատճառով, որ խուճապն ունի տարածվելու, բոլոր ներկաներին համակելու վարակիչ հատկություն: Անգամ բարձր աստիճանի կարգապահության սովոր զորամասերն ու ստորաբաժանումները, խուճապի մատնվելով, վերածվում են «հոգեբանական ամբոխի», որի յուրաքանչյուր անդամ կորցնում է իր դատողականությունը, ինքնապահպանման բնագրի ազդեցությամբ զրկվում է անհատականությունից՝ դառնալով զուտ «ամբոխի մասնիկ»²: Նշենք, որ նման վիճակում մարդու մեծ հուզական գրգռականությունը և երևակայության ակտիվացումը նրան դրդում են իմպուլսիվ և ոչ ռացիոնալ գործողությունների: Ավելի հաճախ դա տեղի է ունենում, երբ վտանգը վրա է հասնում անսպասելի կերպով:

Խուճապահար եղած կոլեկտիվը, դադարում է կոլեկտիվ լինելուց, կորցնում է խմբային կազմակերպվածությունը և սոցիալական ու բարոյական նորմերով առաջնորդվելու հատկությունը: Ընդ որում, տվյալ երևույթները շատ ավելի ցայտունորեն են արտահայտվում բնակչության շրջանում, որը, ի տարբերություն զինվորականներից, կազմված է տարասեռ անհատներից՝ իրենց հատուկ բնավորություններով, խառնվածքներով և հուզականությամբ, կամային ու մտավոր ներուժներով և կազմակերպված չէ որպես կուռ կոլեկտիվ:

Որոշ դեպքերում խուճապին նպաստող հանգամանք կարող է լինել մարդկանց ծայրահեղ ֆիզիկական և հոգեկան հոգնածությունը, երբ նրանք երկար ժամանակ գտնվել են անբարենպաստ ֆիզիկական կամ ինտենսիվ հոգեխոցիչ գործոնների ազդեցության պայմաններում, անգործության, անտեղյակության, լարված սպասումների վիճակում: Դա անհատին դարձնում է անընդունակ կրիտիկական իրադրությունում ցուցաբերելու բանական վարք:

Միևնույն ժամանակ, պետք է նշել, որ արդի՝ տեղեկության ղարաշրջանում, զանազան բնական, մարդածին ու սոցիալական արհավիրքների մասին տեղեկությունները, շատ արագ տարածվելով մոլորակով մեկ, հոգեխոցիչ ազդեցություն են գործում զրեթե ամբողջ մարդկության վրա՝ կազմալուծելով նրա բնականոն գործունեությունը: Եվ պատահական չէ, որ ներկայումս հոգեբանության՝ որպես գիտության և ուսումնական առարկայի առավել արդիական ուղղություններից մեկը գործնական կողմնորոշում ունեցող՝ ծայրա-

¹ Տես Վ. Հ. *Մարգարյան*, Բնակչության բարոյահոգեբանական ապահովումը որպես պաշտպանությանը պետության պատրաստման կարևոր բաղադրիչ: «ՀԲ», 2019, հմ. 4:

² Տես Ն. Ն. *Գոլովին*, Մարտի հետազոտություն, մարդու՝ որպես մարտիկի գործունեության և հատկությունների հետազոտություն: «ՀԲ», 1997, հմ. 1–2:

հեղ ու հոգեբանական վիճակների հոգեբանությունն է³: Նրա նպատակն է օգնել բնակչությանը հաղթահարել հոգեբանական ճգնաժամը և պահպանել դատողականությունը ամենաձայրահեղ իրավիճակներում:

Մարդու բնականոն գործունեությունը խաթարող երևույթներից մենք հիշատակեցինք խուճապը: Իհարկե, խուճապը հասարակական առումով առավել վտանգավոր երևույթներից է, քանի որ խիստ վարակիչ է և շատ արագ տարածվող, սակայն այն միակը չէ: Մասնագիտական գրականության մեջ որպես նման յուրահատուկ գործոններ առանձնացվում են նաև ստրեսը, աֆեկտը (հուզական նոպա), հուսալքությունը (ֆրուստրացիա), վախը և հոգեբանական ճգնաժամը⁴:

Վերը ներկայացված երևույթների դեմ պայքարի առավել արդյունավետ միջոցը մարդկանց անհատական ու խմբային հոգեբանական կայունության մակարդակի բարձրացումն է՝ խելամիտ կերպով կազմակերպված նպատակային բարոյահոգեբանական աշխատանքի միջոցով⁵: Հոգեբանական կայունություն ասելով մենք հասկանում ենք.

- անհատի վարքի անդրիրավիճակային կայունությունը, այն է՝ «անհատի կարողությունը իրավիճակների (արտաքին միջավայրի պայմանների) լայն ընդգրկույթում և ժամանակի տևական ընդմիջակայքում իրագործելու որոշակի ձևերի վարք (օր.՝ ագրեսիվ, այլասիրական, մանկայնական, զգուշավոր և այլն): Նման կայունություն կարող է բնորոշ լինել նաև հուզական ու շարժառիթային վիճակներին»⁶,
- նյարդահոգեկան կայունությունը, այն է՝ «մարդու ունակությունն ինքնակարգավորման ու ինքնակառավարման միջոցով դիմակայելու արտաքին միջավայրի բացասական գործոններին (այդ թվում՝ արտակարգ ծայրահեղ) առանց գործունեության արդյունավետությունը նվազեցնելու և իր առողջությանը վնաս պատճառելու»⁷:

Հոգեբանական կայունության մակարդակի բարձրացմանը, արտակարգ իրավիճակներում հուսալի ու հետևողական վարք ցուցաբերելու կարողության ձևավորմանը ծառայում է բարոյահոգեբանական ապահովումը (ԲՀԱ):

«Բնակչության ԲՀԱ-ն ըստ նպատակների և միասնական մտահղացման ու պլանի պետական և զինվորական կառավարման, ինչպես նաև տեղական ինքնակառավարման մարմինների ձեռնարկած փոխհամաձայնեցված և փոխկապված կազմակերպական միջոցառումների համալիր է՝ ուղղված բնակչության այնպիսի մակարդակի բարոյահոգեբանական վիճակի և այլ անհրաժեշտ հատկությունների ձևավորմանը, պահպանմանն ու վերա-

³ Տես «Психология экстремальных и чрезвычайных состояний. Учебное пособие». 2016, сс. 3–4:

⁴ Տես նույն տեղում, էջ 77:

⁵ Տես, օրինակ, С. И. Кудинов, Суад Мухаммед Хаммад. Психологическая устойчивость личности как основа самореализации субъекта. «Вестник РУДН». Серия «Психология и педагогика», 2015, № 1:

⁶ Տես Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. Большой психологический словарь. М.–СПб., 2009, с. 509:

⁷ Տես նույն տեղում:

կանգնմանը, որոնց շնորհիվ հնարավոր է լինում իրադրության բարդ պայմաններում ապահովել բնակչության հոգեբանական կայունությունը»⁸:

ՌԻստի արտակարգ իրավիճակներում բնակչության ԲՀԱ-ն պահանջում է ինչպես ներհասարակական, այնպես էլ արտահասարակական աշխատանքների շրջանակներում բնակչության ուժերի լարում, համախմբվածության գաղափարային և բարոյահոգեբանական նշանակության բարձր աստիճանի գիտակցում և հայրենիքի նկատմամբ հոգածության դրսևորումներ: Պատերազմի պարագայում հոգեբանական ճգնաժամի հաղթահարման ընթացքը, պայմանավորված իր վրա բնակչության բարոյահոգեբանական պատրաստության ընդհանուր մակարդակի ազդեցությամբ, փոխկապված է բազում սոցիալ-հոգեբանական՝ արժեքային ինքնավերահսկման և ինքնապահպանման գործոնների հետ: Այսպես. ռուս ճանաչված ռազմական հետազոտող, «պատերազմի սոցիոլոգիայի» հիմնադիրներից գեներալ-լեյտենանտ պրոֆեսոր Նիկոլայ Գոլովինը մասնավորապես գրում է, որ մարդուն, որը հանդես է գալիս որպես մարտիկ, բնորոշ է ինքնապահպանման բնազդի ազդեցությամբ մարտից խուսափելու ձգտումը, որը գործում է հուզականության մակարդակում, և որպեսզի նա տրվի կռվին, անհրաժեշտ է նրա մեջ սերմանել հայրենասիրություն, արիության գաղափար, ընդսմին դա պետք է ձեռնարկվի մի քանի սերունդների նկատմամբ, որպեսզի գործի ենթագիտակցականի մակարդակում և կարողանա հաղթել բնազդին⁹: ՌԻստի հույժ կարևոր է առանձնացնել նաև նախապատերազմական ու հետպատերազմական շրջաններում տարվող բարոյահոգեբանական աշխատանքները, որոնք միտված են ինչպես պատերազմի արհավիրքների և նրա հետևանքների բացասական ազդեցությունների չեզոքացմանը, այնպես էլ հետագա խաղաղ կենսագործունեությանը բնակչության նախապատրաստմանը:

Բարոյահոգեբանական աշխատանքների կառուցվածքում կարելի է առանձնացնել **կոզնիտիվ** (ճանաչողական) և **աֆեկտիվ** բաղադրատարրերը:

Առաջին բաղադրիչը ներառում է անձի գիտելիքները և պատկերացումները իր խմբի հոգեբանական յուրահատկությունների և բարոյական նորմերի մասին, որոնց էթնոտարբերակիչ հատկանիշները ձևավորում են տվյալ հասարակության պատկերը: Այն հատկապես ցայտունորեն է արտահայտվում էթնիկապես համասեռ հասարակություններում, որտեղ բնակչության բարոյահոգեբանական դիմագիծը համընկնում է ազգային պատկանելության, արժեհամակարգի և պետականության մասին պատկերացումների հետ:

Նշենք, որ կոզնիտիվ բաղադրիչի հիմքում դրված է բնակչության իրազեկվածության աստիճանը, իր էթնիկական խմբի հատկանիշների, ինչպես նաև օտար, հատկապես՝ հակառակորդ, էթնիկական խմբերի բարոյահոգեբանական հատկանիշների մասին պատշաճ ծավալով գիտելիքը: Հենց էթնիկապես իրազեկվածության մակարդակով էլ պայմանավորված են լինում յուրային և օտար հասարակությունների բարոյական նորմերի տարբե-

⁸ Տես Կ. Հ. Մարգարյան, Նշ. աշխ.:

⁹ Տես Ն. Ն. Գոլովին, Նշ. աշխ: «ՀԲ», 1997, հմ. 3:

րակումների ձևերը, իսկ ավելի լայն իմաստով՝ բնակչության բարոյահոգեբանական ինքնության դրսևորումները:

Երկրորդ բաղադրիչը ներառում է երկրի բնակչության հուզական շերտը, որի մեջ են մտնում տվյալ հասարակության նկատմամբ վերաբերմունքը և նրա հատկանիշների սուբյեկտիվ գնահատականը:

Աֆեկտիվ բաղադրիչը, ինչպես ասվեց, արտահայտվում է յուրային էթնիկական հանրության նկատմամբ սուբյեկտիվ վերաբերմունքի ձևով: Այն կարող է լինել թե՛ դրական, թե՛ բացասական: Առաջին դեպքում անձը բավարարվածություն է զգում տվյալ էթնոսին իր պատկանելության գիտակցումից, իսկ երկրորդի դեպքում նա ձգտում է բացառելու իր էթնիկական ինքնությունը և նախընտրում է ընդգրկվել այլ էթնիկական խմբերում: Հենց այստեղ էլ առավելապես կարևորվում են բարոյահոգեբանական աշխատանքների արդյունավետությունն ու նշանակությունը:

Այսպիսով՝ բնակչության հետ տարվող բարոյահոգեբանական առանձնահատկությունների դրսևորումների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է շեշտել անձի էթնիկական ինքնանույնականացման թե՛ պատկերացումային, թե՛ հուզական հատկանիշները: Լ. Մ. Դրոբիժևան բարոյահոգեբանական աշխատանքներում, բացի վերը նշվածից, առանձնացնում է նաև **վարքային** բաղադրիչը¹⁰: Ընդամին այն հասկացվում է որպես անձի ինքնաարտահայտման մեխանիզմ, որի շնորհիվ նա անդամակցում է տվյալ էթնիկական խմբին կամ սոցիալական միջավայրին: Դա դրսևորվում է ինչպես նախապատերազմական, պատերազմական, այնպես էլ հետպատերազմական պայմաններում ստեղծված իրավիճակներում իր գործողությունները կառուցելիս և համակարգելիս: Ըստ այդմ՝ հոգեբանության մեջ ընդունված է առանձնացնել բարոյահոգեբանական աշխատանքների երեք բաղադրիչ. դրանցից մեկը՝ կոգնիտիվ բաղադրիչը, ունի ռացիոնալ հիմք և ներառված է սոցիալականացման հաստատությունական մեխանիզմներում, մյուսը՝ աֆեկտիվը, հուզական բնույթի է: Ընդ որում, աֆեկտիվը շատ դեպքերում հիմնված է լինում կոգնիտիվ բաղադրիչի վրա և արտացոլվում է երրորդ բաղադրիչի՝ վարքի միջոցով:

Պետությունը հաստատությունական մակարդակով պետք է նախաձեռնի բնակչության բարոյահոգեբանական պատրաստման արդյունավետ համակարգի ներդրում, ինչը կնպաստի ոչ միայն կայուն հասարակական հարաբերությունների ձևավորմանը, այլև հետպատերազմյան փուլում բնակչության շրջանում պատերազմի հետևանքների վերացմանն ու հաղթահարմանը: Կարծում ենք, որ այն նաև խթան կդառնա պետության սահմանած նորմերին համարժեք բարոյահոգեբանական դիրքորոշումների ձևավորման համար:

Իհարկե, բնակչության բարոյահոգեբանական ապահովման աշխատանքների ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև գերակա բարոյական նորմերն ու դիրքորոշումները, որոնք ունեն համակարգային-գործառույթային բնույթ և դրսևորվում են թե՛ խաղաղ, թե՛ պատերազմական պայմաններում:

¹⁰ Տե՛ս Լ. Մ. Դրոբիժևա. *Российская и этническая идентичность: противостояние или совместимость*. «Россия реформирующаяся». М., 2002, сс. 213–244:

րում բնակչության կենսագործունեության առանձնահատկությունների ձևով: Ընդամին գործառույթները կապված են համակարգային օրինաչափությունների հետ, որոնք արտահայտվում են առանց բացառության բոլոր հասարակություններում: Յուրահատուկ գործառույթների ընկալման և մտապահման հատկությունների շնորհիվ բարոյահոգեբանական նորմերը և դիրքորոշումները կարող են «ծգել» անհատներին տարբեր խմբերի, սոցիալական միավորումների և կոլեկտիվների մեջ, արտահայտչական-զգայական ձևերի են և այդ պատճառով մարդկանց վրա գործում են հուզական ազդեցություն: Այստեղից էլ երևում է բարոյահոգեբանական պատրաստման ազդեցությունը այլ մարդկանց հետ անձի փոխհարաբերությունների մակարդակի ու բնույթի վրա¹¹:

Լ. Կոլբերգը նշում է, որ անհնար է անձնավորության բարոյականության մակարդակն ուսումնասիրել միմիայն հասարակության նորմերի և տվյալ անձի՝ դրանց ներքնայնացման (ինտերիորիզացման) աստիճանի պարզամաթ: Անհրաժեշտ է նաև պարզորոշել այն ուղիներն ու եղանակները, որոնց միջոցով անձն ինքն է ձևակերպում իր սկզբունքները՝ անկախ դրանց կոնկրետ բովանդակությունից և հասարակության մեջ գործող կանոնների հետ ունեցած հարաբերություններից: Ահա թե ինչու հեղինակը որպես առավել կարևոր հանգամանք առաջ է քաշում անձի անհատական բարոյականության կառուցվածքի հիմնախնդիրը:

Բարոյահոգեբանական պատրաստության մակարդակը որոշելու նպատակով Լ. Կոլբերգը փորձարկվողներին առաջարկում էր իրավիճակային խնդիրներ, որոնք նրանց դնում էին երկընտրանքի առջև: Փորձարկվողների բարոյահոգեբանական պատրաստության մակարդակը գնահատվում էր ոչ թե ըստ նրանց կայացրած որոշման, այլ ըստ այդ ընտրությունը հիմնավորելու համար բերվող փաստարկների¹²: Այսպիսով՝ հնարավոր է դառնում պարզել ոչ միայն փորձարկվողների բարոյահոգեբանական պատրաստության մակարդակը, այլև ընտրությունը հիմնավորող փաստարկները հետազոտելու, սահմանելու և որպես այլընտրանք դասակարգելու նրանց կարողությունը:

Բնակչության շրջանում բարոյահոգեբանական աշխատանքների պլանավորումն ու իրագործումը, դրանց շնորհիվ հասարակության մեջ բարոյական արժեքների պահպանումը ու զարգացումը հնարավորություն են տալիս ապահովելու արժեքների որոշակիություն և հաջորդականություն, որոնք հատկապես հետպատերազմական շրջանում դառնում են բնակչության հոգեբանական պաշտպանության հենքը¹³: Անշուշտ այստեղ կարևոր են նաև անձնավորության բարոյական բնութագրիչները, ինչպես նաև հասարակա-

¹¹ Տես *Naira Hakobyan, Anna Khachatryan. Methodological Approaches to the Study of Person's Identity. "Katchar Scientific Yearbook" 2020, N 2, PP. 60–67:*

¹² Տես «Методика оценки уровня развития морального сознания (Дилеммы Л. Колберга)». «Диагностика эмоционально-нравственного развития». Ред. и сост. И. Б. Дерманова. СПб., 2002, сс. 103–112:

¹³ Տես *В. М. Бехтерев. Избранные работы по социальной психологии. М., 1994, сс. 334–338:*

կան նշանակալիություն ունեցող արժեքների յուրահատուկ դրսևորմանն ուղղված բարոյահոգեբանական աշխատանքները: Օրինակ՝ Բ. Անանևը դա ներկայացնում է որպես «կենսական ուղղվածություն»: Նա նշում է, որ անձնավորության սոցիալական դերերի և արժեքային կողմնորոշումների համակարգերը ձևավորվում են գերազանցապես անձի սոցիալական կարգավիճակի հիմքի վրա: Նրա համոզմամբ՝ սոցիալական կարգավիճակը, դերերը և արժեքային կողմնորոշումները պայմանավորում են վարքի առանձնահատկություններն ու շարժառիթները և, միևնույն ժամանակ, անձի հակումներն ու բնավորությունը¹⁴: Իսկ Վ. Ալեքսեևան նշում է, որ հասարակության արժեքները, ընդգրկվելով անձի գործունեության և վարքի համակարգի մեջ, ձեռք են բերում անձնային բնութագրեր¹⁵:

Պատերազմի հետևանքների հաղթահարմանն ուղղված բարոյահոգեբանական աշխատանքների յուրահատկությունից մեկն էլ այն է, որ, նախ՝ պահանջվում է ընտրազատել այն շիսկային խմբերին ու անձանց, որոնք ունեն հոգեբանական օգնության կարիք: Ընդ որում, պետք է հոգեբանական օգնության կազմակերպման հիմքում դրված լինի այստորոշման ու կանխարգելման միասնական մեթոդաբանությունը: Ինչպես հայտնի է, հոգեբանական օգնության ձևերը բաժանվում են ըստ՝

- հոգեբանական օգնություն ստացողի և հոգեբանի **առերես կամ առցանց** փոխգործության բնույթի,
- միաժամանակյա հոգեբանական օգնություն ստացողների թվաքանակով պայմանավորված **անհատական կամ խմբային** փոխգործության ձևերի,
- հոգեբանի հետ փոխգործության **կարճաժամկետության կամ երկարաժամկետության**,
- հոգեբանական օգնության տրամադրման **պլանավորված կամ արտակարգ (ձգնաժամային)** պայմանների:

Վերը ներկայացված յուրաքանչյուր հոգեբանական օգնության տրամադրման ձևը և ծավալը ընտրում է հոգեբանը՝ հաշվի առնելով կոլեկտիվի գործունեության բնույթը, անձնավորության հոգեվիճակը, անձնային հատկությունները, ինչպես նաև հոգեբանական աջակցության ուղղվածությունը և ծավալը:

Ընդհանուր առմամբ հոգեբանական օգնության կազմակերպման հիմնական սկզբունքներն են՝

- օգնության հասանելիությունը,
- հոգեբանական օգնության աշխատանքներին մասնակցելու կամավորությունը,
- աշխատանքների հասցեականությունը,

¹⁴ Տես *Б. Г. Аняньев, Б. Ф. Ломов*. Проблемы восприятия пространства и времени. Л., 1961, с. 212:

¹⁵ Տես *В. Г. Алексеева*. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности. «Психологический журнал», 1984, т. 5, № 5:

- հոգեբանին հաղորդված տեղեկությունների գաղտնիության պահպանումը և այլն:

Հոգեբանական օգնության աշխատանքները պետք է ընդհանուր առմամբ միտված լինեն ինչպես անձնավորության հոգեվիճակին, այնպես էլ սոցիալական խմբերի, հասարակության կայունացմանը ազգային արժեհամակարգի ամրապնդմանը, բարոյական նորմերի պահպանմանը: Արտաքին սպառնալիքների ու վտանգների պայմաններում այդ ամենը մեր ժողովրդի համար դառնում է խիստ արդիական խնդիր:

Իսկ ավելի կոնկրետ ի՞նչ և ի՞նչպես անել պատերազմներում կամ այլ արտակարգ իրավիճակների հետևանքների առկայությամբ մարդկանց հոգեբանական օգնություն ցուցաբերելու և ծանր հոգեվիճակները հաղթահարելու համար:

Նախ. պետք է հաշվի առնել, որ ծանր հոգեկան ցնցում տարած անձնավորությունը շատ ավելի արագ է վերականգնում հոգեկան հավասարակշռությունը, եթե ներգրավվում է որևէ ֆիզիկական աշխատանքում, այն էլ՝ որպես խմբի անդամ:

Մարդու վրա տարաբնույթ աղետների բացասական ազդեցությունը թուլացնելու համար անհրաժեշտ է վաղօրոք կազմակերպել մշտական պատրաստություն արտակարգ պայմաններում գործողություններին, մարդկանց մեջ ձևավորել հոգեկան կայունություն, ուժեղ կամք: Ռուստի հոգեբանական պատրաստման հիմնական էությունը պետք է լինի բնակչության յուրաքանչյուր անդամի օժտումը անհրաժեշտ հոգեբանական հատկություններով ու դրանց հետևողական զարգացումն ու ամրապնդումը: Այստեղ գլխավորը աշխատանքային միջավայրի առավելագույն մոտեցումն է այն իրական պայմաններին, որոնք կարող են աղետի հետևանքով առաջանալ կոնկրետ տարածաշրջանում, բնակավայրում կամ օբյեկտում: Հատկապես կարևոր է դաստիարակել բարդ ու վտանգավոր իրադրությունում ինքնատիրապետումը և սառնասրտությունը չկորցնելու, սթափ մտածելու կարողությունը պահպանելու ունակություններ: Այս հատկանիշները հնարավոր չէ ձևավորել միայն արտակարգ իրավիճակների շրջանում գործողությունների կարգին բանավոր ծանոթացմամբ: Հույժ կարևոր են նաև գործնական պարապմունքները, որոնց ժամանակ ավտոմատության աստիճանի հասցված գործունակությունը կօգնի ձեռք բերելու անհրաժեշտ հուզականային հատկանիշներ, հմտություններ և հոգեբանական կայունություն: Ռուստի բնակչության և առավել ևս զինվորական կազմավորումների անձնակազմի հետ պարապմունքներ անցկացնելիս հարկ է տալ ոչ միայն անհրաժեշտ գործողությունների բանավոր նկարագրությունը, չսահմանափակվել ֆիլմերի և տեսաֆիլմերի ցուցադրությամբ, այլև անպայման մշակել ու սերտել այն փրկարարական աշխատանքների ձևերն ու եղանակները, որոնց հետ, ամենայն հավանականությամբ, ստիպված կլինի բախվել բնակչությունը: Ցանկացած հմտության մշակման հիմքում կոնկրետ գործողությունների բազմակի գիտակցված կրկնությունն է, անհրաժեշտ վարժությունների կատարումը: Պետք է հիշել, որ «մի փորձվածի դիմաց երկու անփորձ են տալիս»:

Այս գործում առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում կոլեկտիվներում անձնակազմի ներգրավումը բարոյահոգեբանական աշխատանքներում՝ բոլոր աշխատողների հոգեբանական ու ֆիզիկական դիմացկունության մակարդակի բարձրացման, հոգեբանական ծանրաբեռնվածություններին ընտելացման, տոկունության, ինքնատիրապետման զարգացման, հանձնարարված առաջադրանքները կատարելու մշտական ձգտման, փոխադարձ օգնության և փոխգործության զարգացման նպատակով: Նման պատրաստումը պետք է ձեռնարկվի տարբերակված ձևով՝ յուրաքանչյուր կազմավորման նախանշանակման և այն իրադրության հաշվառմամբ, որին կարող է բախվել կոնկրետ կոլեկտիվը, այսինքն՝ ձեռնարկվի կոլեկտիվի մասնագիտական բարոյահոգեբանական պատրաստում: Եվ դա պետք է արվի պարապմունքների և մարզումների միջոցով¹⁵:

Այսպիսով՝ մեր պետության համար բնակչության բարոյահոգեբանական ապահովման արդյունավետ համակարգի ստեղծումը հրատապ ու կարևոր խնդիր է, որը հնարավորություն կտա բարելավելու մեր ժողովրդի բարոյահոգեբանական վիճակը, նրան համախմբելու և դարձնելու հոգեբանական առունով ավելի կառավարելի՝ գալիք սպառնալիքներին հաջողությամբ դիմակայելու համար: Ընդհանուր առմամբ այդ աշխատանքները միտված են մարդկանց հոգեվիճակի, հասարակական հարաբերությունների կայունացմանը, համախմբմանը և ազգային-պետական նորմերին համարժեք արժեհամակարգի ամրակայմանը, ինչն անշուշտ կարևոր է մեր ժողովրդի դեմ ուղղված սպառնալիքների նկատմամբ անընկալունակությունը մեծացնելու և ցանկացած իրավիճակում բարձր մակարդակի հոգեկան կայունությունը ապահովելու համար:

¹⁵ Տե՛ս «Морально-психологическая подготовка населения для действий в чрезвычайных ситуациях» (<http://aydarovskoe.ru/administratsiya/go-i-chs/moralno-psihologicheskaya-podgotovka-naseleniya-dlya-deystviy-v-chrezvyichaynyih-situatsiyah>):

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ РАБОТ СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ

Н. Р. АКОБЯН, доктор психологических наук, профессор, заместитель директора Международного научно-образовательного центра НАН РА по научно-исследовательским вопросам, А. Г. ХАЧАТРЯН, кандидат психологических наук, лектор Международного научно-образовательного центра НАН РА

РЕЗЮМЕ

Изучение последствий 44-дневной войны в Арцахе в 2020 г. показывает, что система морально-психологического обеспечения (МПО) населения РА нуждается в постоянном совершенствовании. С этой целью предлагается выработать для всех государственных структур и

общественных организаций РА единую политику в сфере МПО, базирующуюся на новейших достижениях социальной психологии и психологии экстремальных ситуаций. При этом необходимо учитывать приоритетные моральные нормы и установки, бытующие в нашем обществе, а также когнитивные, аффективные и поведенческие составляющие данной работы.

Работы по МПО населения должны быть направлены на выработку устойчивости психического состояния, стабилизацию социальных отношений, на сплочение народа и укрепление системы ценностей, базирующейся на социо-культурных установках нашего общества. Все это важно для повышения коллективной и индивидуальной невосприимчивости к угрозам безопасности нашего народа, и обеспечения высокого уровня психической устойчивости при любых катастрофах как природного, так и антропогенного и социального характера.

SOME PECULIARITIES OF ORGANIZING MORAL AND PSYCHOLOGICAL WORK AMONG THE POPULATION

*N. R. HAKOBYAN, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director on Research,
International Scientific-Educational Center, NAS, RA,*

*A. G. KHACHTRYAN, PhD in Psychology, Lecturer, International
Scientific-Educational Center, NAS, RA*

SUMMARY

The study of the aftermaths of the 44-day war in Artsakh in 2020 shows that the system of moral and psychological support (MPS) in the RA population needs continuous improvement. For that purpose, the authors come up with the idea to develop a unified MPS policy for all the RA government agencies and NGOs, based upon the latest achievements of social psychology and emergency psychology. Withal, it is necessary to take into account the high-priority moral norms and mindsets existing in our society, as well as the cognitive, affective and behavioral components of this work.

Efforts towards the MPS of the population should be directed at developing the stability of the mental state, stabilizing social relations, uniting the people and strengthening the value system based on the socio-cultural attitudes of our society. All this is important from the point of increasing the collective and individual immunity to threats towards the security of our people, and ensuring a high level of psychic stability in any disaster, both of natural, and anthropogenic and social character.

ԶՈՒ-Ի ԲԱՐՈՅԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

Ջ. Դ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, պահեստազորի գնդապետ, հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի գիտահրատարակչական կենտրոնի ՌԳԽ բաժնի պետ-գլխավոր խմբագրի տեղակալ

ԶՈՒ-ի բարոյահոգեբանական ապահովումը (ԲՀԱ) ռազմական (մարտական) գործողությունների ապահովման հիմնական տեսակներից մեկն է, զորքերի գործունեության այնպիսի միջոցառումների համալիր, որոնք «նպատակաուղղված են բանակի բարոյական ոգին, անձնակազմի բարոյահոգեբանական վիճակն ու կարգապահությունը, զինվորական կարգուկանոնը բարձր մակարդակով ձևավորելուն ու պահպանելուն, զինվորական կոլեկտիվները համախմբելուն և հակառակորդի տեղեկատվաքարոզչական ազդեցությանը հակազդեցություն գործելուն»¹։ Նման արդյունքներ ունենալու համար անհրաժեշտ է, որ անձնակազմի մասնագիտական գիտելիքներն ու հայրենասիրությունը մշտապես գտնվեն բարձր մակարդակի վրա։ Անշուշտ այստեղ էական նշանակություն ունեն սպայական կազմի հայրենասիրության բարձր մակարդակը և հարուստ գիտելիքները, ինչի շնորհիվ նրանք կարողանում են զինվորական կոլեկտիվներում ոչ միայն մասնագիտական հաջողություններ ու հեղինակություն ձեռք բերել, այլև արդյունավետ ազդեցություն գործել ենթակաների գիտակցության, զգացմունքների, կամքի, վարքի ձևավորման վրա։ Ընդ որում, որքան հարուստ են սպայի գիտելիքները և բարձր է հայրենասիրության մակարդակը, այդքան ավելի արդյունավետ են նրա կազմակերպած ԲՀԱ աշխատանքները։

Ժամանակակից աշխարհում ՍՌՏ արագ զարգացման միտումները և դրանով պայմանավորված պատերազմների բնույթի, վարման միջոցների փոփոխությունները մշտապես պահանջում են բարձրագույն ռազմաուսումնական հաստատություններում զարգացում ապահովող համալիր միջոցառումների կազմակերպում։ Կարծում ենք՝ ռազմական կրթության ոլորտի զարգացման համար անհրաժեշտ է մշտապես ունենալ մասնագիտական-փորձագիտական խումբ, որը կգնահատի ոչ միայն ռազմական կրթության ներկայիս վիճակը, խնդիրները, այլև կուրվագծի զարգացման հեռանկարները։ Էական կարևորություն ունի պրոֆեսորադասախոսական կազմի պատրաստման ու վերապատրաստման, հետբուհական մասնագիտական կրթության

Ժամանակակից աշխարհում ՍՌՏ արագ զարգացման միտումները և դրանով պայմանավորված պատերազմների բնույթի, վարման միջոցների փոփոխությունները մշտապես պահանջում են բարձրագույն ռազմաուսումնական հաստատություններում զարգացում ապահովող համալիր միջոցառումների կազմակերպում։ Կարծում ենք՝ ռազմական կրթության ոլորտի զարգացման համար անհրաժեշտ է մշտապես ունենալ մասնագիտական-փորձագիտական խումբ, որը կգնահատի ոչ միայն ռազմական կրթության ներկայիս վիճակը, խնդիրները, այլև կուրվագծի զարգացման հեռանկարները։ Էական կարևորություն ունի պրոֆեսորադասախոսական կազմի պատրաստման ու վերապատրաստման, հետբուհական մասնագիտական կրթության

¹ Տես Դ. Ս. Չիլինգարյան, Ե. Լ. Երզնկյան, Պաշտպանական-անվտանգային տերմինների բացատրական հայերեն–ռուսերեն–անգլերեն, ռուսերեն–հայերեն, անգլերեն–հայերեն մեծ բառարան։ Ե., 2015, էջ 123։

համակարգի ներդրումը, ինչպես նաև ՀՀ ԲՈԿ-ի սահմանած պահանջներին համարժեք «ռազմական գիտություն» մասնագիտությամբ գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհրդի ստեղծումը:

Այսօր գաղտնիք չէ, որ ՀՀ-ում համեմատաբար ցածր վճարվող զինվորական մասնագիտությունները հասարակության շրջանում դարձել են ոչ գրավիչ: ԶՈՒ-ում դրանց մեծ պահանջարկը և միևնույն ժամանակ դիմորդների սակավաթվությունը պայմաններ են ստեղծում, որ բարձրագույն ռազմաուսումնական հաստատություններ ընդունվեն նաև գիտելիքների ցածր մակարդակ ունեցող դիմորդներ: Այդ հանգամանքը դժվարություններ է ստեղծում կուրսանտներին լիարժեքորեն մասնագիտական գիտելիքներ փոխանցելու առումով, իսկ հետագայում գորքերը համալրվում են ցածր մասնագիտական որակներ ունեցող կադրերով: Որպես կանոն, նրանք, լիարժեք կերպով չսիրապետելով իրենց մասնագիտությանը, չեն կարողանում զինվորական կոլեկտիվներում կայանալ և զարգացնել զինվորական առաջավարին բնորոշ որակական հատկանիշներ ու հմտություններ: Միօրինակ և ձևական բնույթ են ստանում նրանց ղեկավարությամբ անցկացվող ռազմաուսումնական պարապմունքները, ինչը խաթարում է ենթակա անձնակազմի շրջանում գիտելիքների հարստացման ու հմտությունների ձևավորման գործընթացը: Մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ սպաների շրջանում մասնագիտական ցածր գիտելիքներն ուղեկցվում են մանկավարժական և հոգեբանական ներգործության մեթոդների նկատմամբ բացասական դիրքորոշումներով, ինչը պատճառ է դառնում, որ ստորաբաժանումներում կտրուկ կերպով նվազի անձնակազմի բարոյահոգեբանական վիճակը և ձևավորվեն իրավական նորմերին ոչ համահունչ ավանդույթներ, ոչ կանոնադրային հարաբերություններ ու այլ արատավոր բարքեր:

Զինվորական մասնագիտությունը՝ որպես «Հայրենիքի պաշտպանի մասնագիտություն», զինվորականից պահանջում է կամային բարձր որակներ, նվիրվածություն ու անձնագրհույսյան պատրաստակամություն: Բանալում ԲՀԱ ապահովման արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված է պետության բոլոր ոլորտներում հայրենասիրական դաստիարակությանն ուղղված նպատակային աշխատանքներով: Դրանց շնորհիվ ձևավորվում է հայրենիքի պաշտպանության գաղափարի վերաբերյալ միասնական ու գիտակցված կոլեկտիվ վերաբերմունք: Որպեսզի հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը դանդաղ մշակման միջոցով իջնի բնակչության զգացմունքների ոլորտ, անհրաժեշտ է սերունդների անդադար աշխատանք, այսինքն՝ այդ գաղափարը պետք է դառնա ժողովրդական բնավորության սեփականությունը²: Ինչպես տեսնում ենք, հայրենասիրական դաստիարակության կազմակերպումը ևս շարունակական գործընթաց է և մի քանի սերունդների աշխատանքի արդյունք՝ նպատակաուղղված պետականության արժեքների նկատմամբ քաղաքացիների շրջանում դրական դիրքորոշումների ձևավոր-

² Տես Ն. Ն. *Գոլովին*, Մարտի հետազոտություն. մարդու՝ որպես մարտիկի գործունեության և հատկությունների հետազոտություն: «ՀԲ», 1997, հմ. 3:

մանը: Ղրանք որպես ազդակներ փոխանցվում են բանակին՝ ձևավորելով նաև հայրենիքի պաշտպանության գաղափարի նկատմամբ կայուն դիրքորոշումներ:

Հայրենիքի պաշտպանության արդյունավետությունն անհամեմատ մեծ է լինում, երբ բնակչությունը վստահում է իր բանակին և համախմբված է պետության պաշտպանության գաղափարի շուրջ: Բանակի նկատմամբ բնակչության լիարժեք վստահությունն ու աջակցությունը փոխադարձ պատասխանատվության յուրահատուկ խթան են դառնում ԶՈՒ-ում արդյունավետ ԲՀԱ աշխատանքների կազմակերպման ու զինծառայողների մարտական պատրաստության մակարդակի բարձրացման, վտանգի դեպքում համախմբման, անձնագոհության դիմելու պատրաստակամության առումով: Նման արդյունքի հասնում են երկարատև աշխատանքի միջոցով: Մասնագետները նշում են, որ ԶՈՒ-ի հրամանատարական կազմի համադասված գործունեությամբ զինվորի մեջ արմատավորվում են հայրենիքին նվիրվածության, պետության ու նրա ատրիբուտների նկատմամբ հարգալից վերաբերմունքի ձևավորման համար ճիշտ արժեքային կողմնորոշումները՝ զինծառայողների բարձր մարտական ոգու և վարպետության սերմանման, պատշաճ բարոյահոգեբանական վիճակի ապահովման և, վերջապես, զինվորի՝ որպես լիարժեք քաղաքացու ձևավորման համար՝ անհրաժեշտ նախադրյալների ստեղծմամբ³:

Այսպիսով՝ հայրենիքի պաշտպանության գաղափարի կարևորագույն բաղադրիչը հայրենասիրությունն է, որը նաև ազգային գաղափարախոսության հիմնաքարն է: Գարեգին Նժդեհը նշում է, որ հայրենասիրությունը մարդկային առաքինությունների թագն ու պսակն է: Բարոյական հատկությունները միավորող այդ գերագույն առաքինությունն է ազգերի գոյության անհրաժեշտ պայմանը և նրանց ուժի ու մեծության անսպառ աղբյուրը: Հայրենիքներն ապրում են հայրենասիրությամբ, ընկնում՝ դրա պակասի պատճառով⁴:

Պատերազմներն ավարտվում են կա՛մ հաղթանակներով, կա՛մ պարտություններով: Սակայն հայրենիքի նկատմամբ սերը այն խորքային զգացմունքներից է, որ անգամ պարտությունից հետո կարողանում է անկումային ու հուսալքված հասարակությանը համախմբել դրանց հետևանքների վերացման, հայրենիքի պաշտպանության ու պետության հզորացման գործի շուրջ: Օրինակ՝ Գերմանիան ու Ճապոնիան, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ճշգրիտ կերպով գնահատելով պատերազմի հետևանքները և աշխարհաքաղաքական գործընթացները, կարողացան համախմբել իրենց հասարակությանը, վերաարժեքավորել ազգային իղծերը, նպատակները, դրանց հասնելու մոտեցումները և ունենալ տնտեսական ու քաղաքական լուրջ հաջողություններ:

Ռազմահայրենասիրական դաստիարակության հիմնական ուղղություններն են՝ բարոյահոգեբանականը, պատմականը, իրավական-քաղաքականը,

³ Տես Վ. Հ. Մարգարյան, Մարտական գործունեության հոգեբանական հիմքերը: Ե., 2009, էջ 202–219:

⁴ Տես Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր: Ե., 2006, էջ 28–29:

սոցիալ-մշակութայինը, հայրենասիրականը, հոգեբանականը: Բոլոր այս ուղղությունները սերտորեն փոխկապված են: Ավելի հանգամանորեն քննարկենք հայրենասիրական ուղղությունը: Այն ենթադրում է տվյալ հասարակության և պետության ձևավորման ու զարգացման, ազգային ինքնագիտակցության, կենսակերպի, աշխարհընկալման յուրահատկությունն արտացոլող կարևորագույն բարոյական-հոգեբանական և պատմական-մշակութային արժեքների դաստիարակում: Այն զինծառայողների շրջանում սերմանում է հայրենիքի նկատմամբ անձնուրաց սեր և նվիրում, ազգային սրբությունների ու խորհրդանիշների պաշտամունք, հասարակությանը և պետությանը անձնագոհաբար ծառայելու պատրաստակամություն և այլն⁵:

ՁՈՒ-ում արդյունավետ ռազմահայրենասիրական դաստիարակության հիմնական գործիքներից է զինվորական ավանդույթը: Ընդ որում, զորամասերում զինվորական ավանդույթների պահպանմամբ իրականացվող դաստիարակությունը ապահովում է անձնակազմում բարձր կարգապահություն և վերահսկում է սոցիալական նորմերը: Այն իր ունեցած ներգործության ու վերահսկողության մեխանիզմների շնորհիվ զինծառայողների շրջանում կատարում է արժեքային համակարգի փոփոխության, բարոյական նոր պատկերացումների ձևավորման ու վարքի ուղղորդման գործառույթ: Անշուշտ, զինծառայողների վարքի ուղղորդման առումով էական դեր ունեն նաև սովորույթները: Ընդհանուր առմամբ ավանդույթներն ու սովորույթները հանդես են գալիս որպես ազգային ինքնության, հոգեբանության, բնավորության ու հոգեկերտվածքի վերարտադրման հուսալի մեխանիզմներ: Երկուսն էլ պարունակում են սոցիալ-մշակութային ժառանգության տարրեր, կայուն են և դժվար են ենթարկվում փոփոխությունների, հիմնված են հասարակական կարծիքի վրա, մասնավորապես՝ շրջապատող մարդկանց հետ կապված լինելու զգացողության, լայնորեն տարածված օրինակներին հետևելու ձգտման վրա՝

Ընդ որում, զինվորական (մարտական) ավանդույթները սահմանվում են

⁵ Ств «Методические рекомендации по организации патриотического (военно-патриотического) воспитания». Под общей ред. Н. В. Стаськова. М., 2018 (<https://www.gov.spb.ru/static/writable/ckeditor/uploads/2018/07/10/Переизд%20%20Методич%20реком%2027.04.18%201-112.pdf>), նաև՝ «Патриотическое воспитание» (<https://edu.vladimir-city.ru/obshchestvennyy-kontrol/patrioticheskoe-vospitanie/>):

* «Ավանդույթ» և «սովորույթ» հասկացությունները ունեն մի շարք ընդհանուր և տարբերակիչ առանձնահատկություններ: Բովանդակային իմաստով «ավանդույթը» ավելի լայն հասկացություն է, քան «սովորույթը»: Բացի այդ, պատմական զարգացման ընթացքում սովորույթների գործունեության ոլորտը, որպես կանոն, նեղանում է, իսկ ավանդույթներինը՝ ընդլայնվում: Ինչ-որ իմաստով կարելի է ասել, որ ամեն սովորույթի հետ կա ավանդույթ, բայց ամեն ավանդույթ չէ, որ սովորույթ է: Սովորույթները չունեն արագ փոփոխվելու, կառուցվածքային փոփոխության ենթարկվելու, համարվելու և նոր տարրերով հարստանալու այն ձկունությունը, որը հատուկ է ավանդույթներին (հեղափոխական, տեխնիկական, գիտական), թեև դրանք սերտորեն փոխկապված են միմյանց: Մասնավորապես, երկուսն էլ ծառայում են ընդհանուր, կրկնվող, զանգվածային երևույթների (տես Ն. *Ալավերդյան*, Ավանդույթը որպես սոցիալական համակարգի կառուցարկման եղանակ: Ե., 2019, էջ 8, 19–20):

որպես զինված ուժերում պատմականորեն ձևավորված կանոնների, սովորույթների, արարողությունների, զինծառայողների վարքի նորմերի ամբողջություն՝ ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմական ժամանակ: Դրանք փոխանցվում են սերնդեսերունդ: Զինված ուժերում ավանդույթների պահպանումը զինծառայողների շրջանում բարձր մարտական ոգու ապահովման և բարոյական դաստիարակության հիմնական տարրերից մեկն է⁶:

Զինվորական ավանդույթների ձևավորման վրա իրենց ազդեցություն են ունենում պետության անցած պատմական ուղին, պետական-քաղաքական կառուցվածքը, պետության կառավարման ոճը, ազգային առանձնահատկությունները, զինված ուժերի մարտական փորձը և այլն: Որպես ժառանգություն դրանք իրենց արտացոլում են ստանում տվյալ ժողովրդի մշակութային ստեղծագործություններում, օրինակ՝ ռազմարվեստի, ռազմական պատմության, հայրենասիրական հերոսապատումների, ճարտարապետության, երաժշտության, ազգային ռազմական խորհրդանիշների մեջ և այլն: Սոցիալական այնպիսի իրադարձություններ, ինչպիսիք պատերազմներն են, ուժեղացնում են ավանդույթների ներգործությունը: Ճակատամարտերում ու պատերազմներում տարած հաղթանակների, կրած պարտությունների և պատմական նշանակալի այլ իրադարձությունների խորհուրդը պետության ակտիվ մասնակցությամբ փոխանցվում է սերնդեսերունդ տոների, ծեսերի, զոհերի ոգեկոչման ու հիշատակության օրերի և այլ միջոցառումների միջոցով: Նմանատիպ միջոցառումները նպաստում են պատմական կարևոր իրադարձությունների նկատմամբ հասարակության շրջանում կոլեկտիվ դիրքորոշումների ձևավորմանը: Զինվորական ավանդույթների ստեղծմամբ ու պահպանմամբ մշտապես առանձնացել են հերոսական մարտական ուղի անցած և հաղթանակներ կերտած զորամասերը, զորամիավորումները, օրինակ՝ գվարդիայի զինծառայողները՝ գվարդիականները, և դեսանտագրոհայինները:

⁶ Ств «Военные традиции». «Free journal», 16.05.2020 (<https://ru.freejournal.org/7690907/1/voennye-traditsii.html>):

^{*} Գվարդիա (*իտալ. guardia*)՝ լավագույն ընտրյալ զորք (զորամաս, զորամիավորում և այլն), որի զլխավոր պարտականությունը թագավորի անձի պահպանությունն էր: Գոյություն է ունեցել դեռ ստրկատիրության շրջանում, առավելապես հայտնի է եղել Պարսկաստանում («անմահների» զորագունդ) և Հռոմում (վարձու թիկնազոր): Հայաստանում նման դեր են կատարել թագավորի «Թիկնապահ գունդը» և «Արքունի գունդը» կամ «Ոստան գունդը» (գնդի զինվորները կոչվում էին ոստանիկներ): «Գվարդիա» տերմինն առաջացել է Իտալիայում 12-րդ դ. (Գ. էր պետ. դրոշը պահպանող ընտրյալ ջոկատը): Ֆրանսիայում գվարդիան առաջացել է 15-րդ դ., Անգլիայում, Շվեդիայում և Պրուսիայում՝ 17-րդ դ: Ռուսաստանում առաջին գվարդիա (լեյբ-գվարդիա) ստեղծել է Պետրոս I-ը 1687 թվականին: 1941–1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում գվարդիականները կռվում էին ռազմաձևակառույցի բոլոր կարևոր հատվածներում: Գերագույն զլխավոր հրամանատարության որոշմամբ առաջինը 1941 թ. սեպտեմբերին Սնոլենսկի մոտ գործող զորամիավորումները դարձան գվարդիական: Ստալինգրադյան ռազմաձևակառույցի ցուցաբերած խիզախության համար 21-րդ բանակի կազմում գվարդիականի կոչման է արժանացել 76-րդ հայկական լեռնահրաձգային դիվիզիան (տես «Հայկական սովետական հանրագիտարան»: Ե., 1977, հ. 3, էջ 186):

Հայտնի է, որ զինվորական ավանդույթները ամրագրված են ինչպես իրավական, այնպես էլ ոչ իրավական (սովորութային) նորմերով: Իրավական նորմերով (զինվորական կանոնագրքերում և այլ իրավական փաստաթղթերում) ամրագրված ռազմական ավանդույթները ենթադրում են անձնակազմի կողմից դրանց պարտադիր պահպանում ու կատարում:

Ռուսաստանյան մասնագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են զինվորական ավանդույթների հետևյալ երեք ուղղությունները՝

Մարտական ավանդույթներ.

- հավատարմությունը զինվորական պարտքին ու երդմանը,
- մարտում արիությունը, անձնագոհությունը և փոխաջակցությունը,
- մարտական իրադրության ժամանակ սառնասրտությունը և ինքնատիրապետումը,
- մարտական դրոշի նկատմամբ պատվազգացությունը և այլն:

Ձինվորական կենցաղավարության ավանդույթներ.

- զորամասում մաքրության պահպանումը,
- զորամասում ներքին կանոնակարգի պահպանումը,
- զինծառայողների առողջության նկատմամբ հոգատար վերաբերմունքը,
- օրինակելի արտաքին տեսքի պահպանումը,
- զինվորական ողջույնի ճշգրիտ կատարումը և այլն:

Ռեսուցման և դաստիարակության ավանդույթներ.

- անհրաժեշտ գիտելիքների և հմտությունների փոխանցումը,
- բարեխիղճ վերաբերմունքը զինվորական գործի ուսումնասիրությանը,
- ընկերային փոխաջակցությունը ռազմաուսումնական պարապմունքների ժամանակ,
- զինվորական կարգապահության և կատարողականության նկատմամբ գիտակցված վերաբերմունքը,
- հանուն հայրենիքի անձնագոհության պատրաստակամության դաստիարակումը և այլն⁷:

Պետությունների բանակներում կարևորություն է տրվում պետական և զորամասի խորհրդանիշների նկատմամբ անձնակազմի պատվախնդիր վերաբերմունքի ձևավորմանը: Պատահական չէ, որ պետական և զորամասի խորհրդանիշների նկատմամբ զինծառայողների վերաբերմունքն ամրագրված է նաև զինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնագրքերում: Մասնավորապես, կարևորվում է անձնակազմի շրջանում մարտական դրոշի նկատմամբ հատուկ վերաբերմունքի ձևավորումը: Ինչպես հայտնի է, դեռ հնագույն ժամանակներից մարտական դրոշը ծառայել է որպես իշխանի, թագավորի, պետության գործերի, զինված ուժերի պատկանելության ու տարբերակման նշան և խորհրդանիշ: Այն խորհրդանշում էր զինվորական պատիվն ու միասնության գաղափարը, ճակատամարտի ժամանակ ցույց էր տալիս զորքերի կենտրոնացման և իրամանատարության գտնվելու վայրերը,

⁷ Стн «Традиции и воинские ритуалы в Вооруженных Силах Российской Федерации» (http://voenservice.ru/boevaya_podgotovka/ogp/traditsii-i-voinskie-ritualyi-v-voorujennyih-silah-rossiyskoy-federatsii/):

Իսկ մարտական դրոշի անկումը ահազանգում էր հրամանատարի զոհվելու կամ այլ անհաջողության մասին: Այդ պատճառով ամեն ճիգ գործադրվում էր այն միշտ կանգուն պահելու համար: Ջորամասերին մարտական դրոշի հանձնման, պահպանության, հանդիսավոր միջոցառումներում դրա կիրառման հարցերը կարգավորվում են օրենքով: Մարտական դրոշը միշտ գտնվում է զորամասում, իսկ մարտական գործողությունների ժամանակ դրանց վարման վայրում: Մարտի ժամանակ զինվորական մասի ամբողջ անձնակազմը պարտավոր է անձնագոհաբար և քաջաբար պաշտպանել մարտական դրոշը և թույլ չտալ հակառակորդին տիրանալ դրան: Մարտական դրոշի կորստի դեպքում զինվորական մասի հրամանատարը և այդ անպատվության համար անմիջականորեն մեղավոր զինծառայողները օրենքով սահմանված կարգով ենթարկվում են պատասխանատվության, իսկ զինվորական մասը կազմացրվում է⁸:

Ջինվորական ավանդույթների պահպանման առումով առանձնահատուկ նշանակություն է տրվում զինվորականի կերպարին բնորոշ վարքականոնի ձևավորմանը: Օրինակ՝ Ճապոնիայում⁹, Գերմանիայում¹⁰, Ռուսաստանում¹¹ ռազմական ավանդույթի ուժով ձևավորված վարքականոններում զինվորականից պահանջվում է բարձր մասնագիտական գիտելիքներ, հմտություններ և անբասիր վարքագիծ, ինչպես նաև լինել գաղտնապահ, ազնիվ, ճշտապահ, պահանջկոտ ու խիստ:

ԶՈՒ-ի ստորաբաժանումներում անձնակազմի անկառավարելիության ու անվերահսկելիության պատճառով զինծառայողների շրջանում ձևավորվում են նաև իրավական նորմերով չամրագրված ավանդույթներ: Դրանք զինծառայողների շրջանում հիմնականում ստանում են սուբյեկտիվ մեկնաբանություն, ինչը կարգապահության խախտման, արատավոր բարքերի ձևավորման և մարտունակության անկման պատճառ է դառնում: Ջինծառայողներն իրենց մասնագիտական պարտականությունները կատարում են կյանքին սպառնացող վտանգի ու հոգեխոցիչ բազմաթիվ ներգործությունների պայմաններում, ինչը ուղեկցվում է նաև սնահավատության դրսևորումներով: Սնահավատության որոշ դրսևորումներ փոխառվում են նաև նախկին պա-

⁸ Տես ՀՀ 1996 թ. դեկտեմբերի 3-ի «Հայաստանի Հանրապետության Ջինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնադիրքը հաստատելու մասին» հմ. ՀՕ-99 օրենքը (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=364>):

⁹ Տես, օրինակ, *Евгений Стриж*. Традиции самураев. «Pravda.ru», 18.10.2019 (<https://military.pravda.ru/1427508-military/>), նաև՝ *Ч. У. Պրոննիկով, Ի. Դ. Լադանով*, Ճապոնացիները: Ե., 1989, էջ 153–160:

¹⁰ Տես *Ю. Веремеев*. Правила поведения и обычаи офицеров Вермахта 1935-45 гг.» (<http://army.armor.kiev.ua/hist/wermaxt-pravila.php>); «Психологический портрет офицера Вермахта 1935-1945 годов», 25 июля 2019 (<https://zen.yandex.ru/media/antiquefairs/psihologicheskii-portret-oficera-vermahta-19351945-godov-5d39cc4efbe6e700ad3f8323>):

¹¹ Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տես *В. М. Кульчицкий*. Советы молодому офицеру (http://artofwar.ru/k/kazakow_a_m/text_0260.shtml):

տերազմների փորձից և մասամբ փոփոխվում ու լրացվում արդեն նոր սերնդի կողմից: Միևնույն ժամանակ, պատերազմ անցած զինծառայողների միջև ձևավորվում են խորքային հուզական կապեր՝ հիմք դնելով յուրահատուկ ընկերային հարաբերությունների և հայրենասիրական դաստիարակության համար ձևավորելով օրինակելի ավանդույթներ:

Այսպիսով՝ զինվորական անձնակազմում ավանդույթներն կատարում են հետևյալ գործառույթները.

- **Նորմատիվ-կարգավորող.** հանդես են գալիս որպես զինվորականի վարքագծի կողմնորոշիչներ: Ավանդույթները՝ որպես արարքների, գործողությունների ու հարաբերությունների կառուցման գնահատումային չափանիշներ, ուժեղ ներգործություն են ունենում զինծառայողների գիտակցության, զգացմունքների ու վարքի վրա:
- **Միջանցումային.** ապահովում են վարքի փորձի կուտակում, պահպանում, փոխանցում: Սարտիկների յուրաքանչյուր սերունդ յուրացնում է ոչ միայն իր ամենօրյա մարտական գործունեությունից կուտակած փորձը, այլև նախորդների ձևավորած ավանդույթները:
- **Սոբիլիզացնող-խթանող.** մարտիկներին մղում են որոշակի գործողությունների, արարքների: Դրանցով ուժեղացվում է զինծառայողների վրա դաստիարակչական, բարոյաժողովրդական ներգործությունը:
- **Ճանաչողական-տեղեկության.** այն զինծառայողին մղում է ինչպես այլ մարդկանց, այնպես էլ իրենց իսկ գործողությունների պատճառահետևանքային պայմանականությունների ճանաչմանն ու բացահայտմանը: Պատկերավոր ասած՝ ավագ սերնդի կատարած սխրանքների և այս կամ այն իրադրությունում դրսևորած վարքի մասին ավանդույթներում պարունակվող տեղեկությունները կարծես «խտանում են կոմպակտ մատրիցի» մեջ և այդ տեսքով երկար ժամանակ պահպանվում զինծառայողների կոլեկտիվ հիշողության մեջ:
- **Ինտեգրումային.** համախմբում են զինծառայողներին առաջադրված մարտական խնդիրների կատարման համար: Որպես օրինակ նշենք ռազմաուսումնական պարապմունքների ժամանակ առավել փորձառու զինծառայողների վարքագիծը. նրանք օգնում են պակաս փորձառու զինծառայակիցներին¹²:

ՁՈՒ-ում ԲՀԱ աշխատանքների բովանդակության կազմման, պլանավորման և կատարման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել այդ ուղղություններով միջազգային փորձի ուսումնասիրումը ու ներքերել այն մեր ժողովրդի էթնոհոգեբանական առանձնահատկությունների հաշվառմամբ: Ընդհանուր առմամբ, էթնոհոգեբանական գիտելիքները հնարավորություն են տալիս հրամանատարական կազմին պատկերացում կազմելու և՛ յուրային, և՛ հակառակորդի զորքերի հոգեկերտվածքի մասին, ինպես նաև տեսնելու պատմական իրադարձություններով պայմանավորված, ժողովրդի մեջ ձևա-

¹² Տես *В. В. Дудулин, П. А. Дроздов.* Воспитание военнослужащих на боевых и воинских традициях. «Военная мысль», 2008, № 7:

վորված այն կարծրատիպային պատկերացումները, բարոյյթները, որոնք խանգարում են արտակարգ իրավիճակներում անձնակազմի ներուժի համախմբմանը¹³:

Այսպիսով՝ ՋՈՒ-ում պատշաճ բարոյահոգեբանական ապահովումը պայմանավորված է անձնակազմի շրջանում մասնագիտական հարուստ գիտելիքներով և հայրենասիրության բարձր մակարդակով: Դրանք անձնակազմի շրջանում ձևավորում են մասնագիտական ունակություններ, հմտություններ, պետության ու նրա ատրիբուտների նկատմամբ հարգալից վերաբերմունք, մարտական ոգի ու վարպետություն, ապահովում բարձր մակարդակի մարտունակություն:

¹³ Տես *А. Налчаджян. Основы этнопсихологии. Е., 2003, сс. 37–39:*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВС

*З. Д. АСАТРЯН, полковник запаса, кандидат психологических наук, доцент,
начальник Отдела военно-научного редактирования Научно-издательского
центра–заместитель Главного редактора НИУО МО РА*

РЕЗЮМЕ

Морально-психологическое обеспечение ВС на должном уровне обусловлено, в первую очередь, глубокими профессиональными знаниями и высоким уровнем патриотизма личного состава. На основе этого формируются профессиональные навыки, умения личного состава, уважительное отношение к государству и его символам, высокий боевой дух и мастерство, обеспечивается высокий уровень боеспособности.

Тенденции быстрого развития ВВТ и связанное с этим изменение характера и средств ведения современных войн предъявляют требования к высшим военно-учебным заведениям по организации комплексных мер, обеспечивающих постоянное развитие. В РА в целях развития сферы военного образования предлагается создание профессионально-экспертной постоянной группы, а также внедрение систем подготовки и переподготовки профессорско-преподавательского состава послевузовского профессионального образования. Благодаря целенаправленным работам по воспитанию патриотизма во всех государственных сферах формируется единое и осознанное коллективное восприятие идеи защиты Отечества. С точки зрения контроля за соблюдением высокой дисциплины и социальных норм в ВС анализируются роль и значение одного из основных инструментов

военно-патриотического воспитания в ВС – военной традиции. Отмечается также необходимость при составлении, планировании и осуществлении содержания работ по МПО в ВС учитывать международный опыт в этой сфере и внедрить его с учетом этнопсихологических особенностей армянского народа.

SOME ISSUES OF THE ARMED FORCES MORAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT

*Z. D. ASATRYAN, Colonel (Ret.), PhD in Psychology, Associate Professor, Head,
Defense-Academic Editing Department–Deputy Editor-in-Chief,
Academic-Publishing Center, NDRU, MOD, RA*

SUMMARY

The Armed Forces moral and psychological support at appropriate level is firstly conditioned by the profound professional knowledge and high level of patriotism of the personnel. In these terms, the personnel's professional skills, proficiencies, respectful attitude towards the state and its symbols, high morale and expertise are formed, as well as a high level of combat effectiveness is ensured.

The tendency of rapid development of weapons and military equipment and the change in the character and means of modern warfare, consistent to it, impose requirements to higher military educational establishments so as to arrange extensive measures for continuous development. In the RA in order to develop the sphere of military education it is proposed to establish a professional expert standing group, as well as implement systems of training and retraining of the faculty of postgraduate vocational education. Due to the goal-oriented activities aimed at inculcating patriotism in all the state spheres, a unified and conscious collective perception of the idea of defending Homeland is shaped. In terms of the control over maintaining high discipline and social norms in the Armed Forces, the role and significance of one of the main tools of the military-patriotic education in the Armed Forces – the military tradition – are analyzed. The article also marks that when compiling, planning and implementing the content of the moral and psychological support in the Armed Forces, it is necessary to take into account the international experience in this sphere and localize it with a view on the ethnopsychological peculiarities of the Armenian people.

ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԼԱՆԱԶԱԹ
ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼ

Վ. Վ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, լեյտենանտ, ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի գիտատուսմնական
բաժանմունքի պետ

Այսօր, երբ պետության, հասարակության և անհատի կենսագործունեության բոլոր ոլորտները սերտորեն փոխկապված են, երբ մարդկության զարգացման հիմնական ռեսուրսը տեղեկույթն է, երբ բարձր տեխնոլոգիաներն ու մոդելավորումը դարձել են առաջընթացի շարժիչ ուժերը, ցանկացած գործունեության ձեռնարկումից առաջ պահանջվում է պլանավորում: Եթե դա արվում է մեկ տարվա կտրվածքով, ապա պլանավորումը համարվում է կարճաժամկետ (մարտավարական), 2–3 տարով՝ միջնաժամկետ (օպերատիվ), 5 և ավելի տարով՝ երկարաժամկետ (ռազմավարական): Կրթությունը, ըստ էության, ռազմավարական ապագային միտված գործունեության տեսակ է, ուստի, ինքնին հասկանալի է, որ կրթության պլանավորումը պետք է լինի ռազմավարական:

Ռազմավարական պլանավորման հիմնական խնդիրն է «մեծ ցանկից (առաջին փուլում հավելուրդային) ընտրել այն հնարավոր գերակա միջոցառումները, որոնք ռեսուրսային սահմանափակումների ու պլանավորման հորիզոնի շրջանակներում ռացիոնալ ռեսուրսային ապահովման սահմաններում ապահովում են ռազմավարական առավելագույն մոտեցումը»¹: Դա հատկապես բարդ խնդիր է կրթության ոլորտում, քանի որ այսօր պատրաստված մասնագետը պետք է պահանջված լինի նաև 20–25 տարի հետո, իսկ նրան անհրաժեշտ կոմպետենցիաներով (գիտելիքներ, կարողություններ, հմտություններ) պետք է պայմանավորված լինի կրթական մոդելի ընտրությունը:

Որակյալ կրթություն ապահովելու և սահմանված պահանջներին համապատասխան ապագա մասնագետ պատրաստելու հարցը միշտ էլ եղել է արդիական և գտնվել դրա պատասխանատուների ուշադրության կենտրոնում: Մեր կարծիքով՝ այդ հարցը կենսական նշանակություն ունի Հայաստանի Հանրապետության համար, քանի որ նրա համար ստեղծվել են շատ լուրջ անվտանգային, քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական սպառնալիքներ: Դրանց չեզոքացման համար անհրաժեշտ է հետևողականորեն իրագործել գիտականորեն հիմնավորված ու լավ պլանավորված համապարփակ բարեփոխումներ, որոնց արդեն ձեռնամուխ է եղել ՀՀ Կառավարությունը: Իսկ այդ

¹ Տես *В. В. Баскаков, С. А. Федосеев, С. А. Фомин. Стратегическое планирование на предприятиях оборонно-промышленного комплекса. «Военная мысль», 2015, № 11:*

խնդրի հաջող լուծումը պահանջում է նաև կրթական համակարգի կատարելագործում: ՀՀ Կառավարության 2021–2026 թթ. ծրագրում մասնավորապես նշվում է, որ կրթության ոլորտում նախատեսվող աշխատանքները միտված են լինելու քաղաքակիրթ, ստեղծագործ, նախաձեռնող, կարողունակ, մրցունակ և իր ապագան սեփական երկրում պատկերացնող քաղաքացու ձևավորմանը: Ոլորտի զարգացումը որոշվում է պետության զարգացման ռազմավարությամբ և գերակայություններով²:

Այդ նպատակով ուսումնասիրել ենք այս ոլորտում աշխարհի առաջատար պետությունների փորձը, ինչը հնարավորություն կտա դրա տեղայնացմամբ հնարավորինս արագ կերպով հասնելու հաջողությունների:

Գոյություն ունեն կրթական տարբեր կրթական մոդելներ (հարացույցներ): Դրանց արդյունավետությունը մեծապես կախված է մի շարք կարևոր գործոններից, ինչպիսիք են պետության քաղաքական համակարգի կայացածությունը, տնտեսության զարգացման տեմպերը, գիտության և տեխնոլոգիաների զարգացածության մակարդակը, հասարակությունում տիրապետող արժեհամակարգն ու բարքերը (ներառյալ՝ կրթության և գիտության նկատմամբ եղած վերաբերմունքը) և այլն: Կարելի է ասել, որ մի կողմից՝ գիտական գիտելիքը, տեղեկույթը, նախկինում արված և արդեն «պատրաստի» վերլուծություններն ու եզրահանգումները փոխանցելու (ուսուցման առում), իսկ մյուս կողմից՝ դրանք ընկալելու, մտապահելու, վերարտադրելու, վերլուծելու, գնահատելու պրակտիկան (յուրացման առում) իրագործվում է տարբեր սկզբունքներով ու եղանակներով:

Ռեսուրսներով արևմտյան կրթական դպրոցների մոդելներին և ուղղություններին նվիրված վերլուծական գրականությունը՝ կարող ենք առանձնացնել ուսումնառողի (սան) և մանկավարժի (դաստիարակ) միջև փոխազդեցության հետևյալ հիմնական մոդելները (հարացույցները).

- հրամայական (ավանդական), երբ սահմանված նպատակի իրացման համար միջոցների ընտրությունը կատարվում է ըստ հրամայական, դոգմատիկ, խիստ կանոնակարգվածության չափանիշի. մոդել 1,
- միջանկյալ, հումանիստականին մոտ (ավանդական), երբ սահմանված նպատակի իրացման համար միջոցների ընտրությունը կատարվում է ըստ հումանիստականին, կարծրատիպայինին, շարժառիթային հիմնավորվածության մոտ չափանիշի. մոդել 2,
- հումանիստական ազատական (այլընտրանքային), երբ սահմանված նպատակի իրացման համար միջոցների ընտրությունը կատարվում է ըստ հումանիզմի, ստեղծարարության, անսահմանափակ ազատության չափանիշի. մոդել 3,
- նոր հումանիստական (մանկավարժակենտրոն), երբ հարացույցը խարսխվում է էկզիստենցիալիզմի, մարդասիրական հոգեբանության, միջգործակցության (ինտերակտիվության) գաղափարի վրա. մոդել 4,

² Տես «ՀՀ Կառավարության (2021–2026 թթ.) ծրագիր», ՀՀ Կառավարության 2021 թ. օգոստոսի 18-ի հմ. 1363-Ա որոշման հավելված, էջ 54 (<https://www.gov.am/files/docs/4586.pdf>):

- ինտեգրական (մատրիցային), երբ մարդու բանական, հուզական ու բարոյասոցիալական կողմերը համարվում են միմյանցից տարանջատված, այնպես, որ մեկը կձգտի զարգացնելու իր մտավոր կարողությունները, մեկ ուրիշը՝ հուզականությունը, երրորդը՝ սոցիալական հմտությունները (մարդկանց հետ հաշտ ապրելու ընդունակությունը)։ մոդել 5,
- նորամուծական (մոդուլային), երբ դպրոցը (կրթական հաստատությունը) դիտվում է որպես մեկ միասնական մոդուլ, անձնավորությունը՝ որպես մեկ ամբողջություն, որին կարող է դաստիարակել միայն մեկ այլ անձնավորություն։ մոդել 6,
- կոմպետենտային (նախագծային), երբ կրթական ռազմավարության արդյունք պետք է լինեն ոչ միայն գիտելիքների, հմտությունների ու կարողությունների համակարգը, այլև մտավոր, հասարակական-քաղաքական, հաղորդակցային, տեղեկութային և այլ ոլորտներում պետության հայտարարած կոմպետենցիաների համախումբը։ մոդել 7³։

Քանի որ ծայրահեղությունները մեծ մասամբ հանգեցնում են բացասական արդյունքի, հատկապես՝ տևական կտրվածքով, մենք այստեղ չենք դիտարկի առաջին երեք մոդելները (ազատության խիստ սահմանափակում և չափազանց անսահմանափակություն)։

Չմանրամասնելով մեր կատարած վերլուծությունները՝ այստեղ նշենք միայն, որ մեր կարծիքով ՀՀ-ի համար առավել օպտիմալը 7-րդ մոդելն է՝ կոմպետենտային (նախագծային) մոդելը (ԿՄ)։ Համառոտակի ներկայացնենք դրա որոշ առանձնահատկությունները։ Նախ. այն արտացոլում է գիտության ու տնտեսության սերտաճման համաշխարհային միտումները, քանի որ ուսումնառողներին հնարավորություն է տալիս ձեռք բերելու ոչ միայն հիմնարար ու կիրառական գիտելիքներ, այլև, ըստ պետության պահանջմունքների, դրանք գործնականում կիրառելու հմտություն⁴։

³ Stu *Carl R. Rogers*. Freedom to learn: a view of what education might become. Columbus, 1969; *Roland S. Barth*. Run school run. Cambridge, 1980; *Naoko Taguchi*. Teaching Pragmatics: Trends and Issues. "Annual Review of Applied Linguistics", March 2011, N 31 (https://www.researchgate.net/publication/231868148_Teaching_Pragmatics_Trend_and_Issues); *Francesco Pastore*. New Education Models for the Workforce of the Future. "IZA Policy Paper", October 2018, N 143 (<https://ftp.iza.org/pp143.pdf>); *Б. Л. Вульфсон*. Стратегия развития образования на Западе на пороге XXI века. М., 1999; *Н. Л. Иванова*. Основные модели школы и концептуальные направления в западной педагогике на пороге XXI века. «Вестник ЯГПУ», 1998, № 2; *В. Я. Пилиповский*. Современная западная педагогика: социал-реконструктивистское направление. «Педагогика», 1995, № 5, *Մերրր Խաչատրյան*, Հայաստանի կրթական համակարգը՝ 1918-ից մինչ այսօր, 27.03.2018 (<https://www.altprojects.am/?p=53&l=am/hayastani+krtakan+hamakargy+1918-ic+minch+aysor>):

⁴ Stu "Modeling and Measuring Competencies in Higher Education: Tasks and Challenges", "Professional and VET Learning". Ed. by S. Blömeke, O. Zlatkin-Troitschanskaia, C. Kuhn, J. Fege, 2013, Vol. 1 (<https://link.springer.com/book/10.1007/978-94-6091-867-4>); նաև՝ *А. М. Митяева*. Компетентностно-проектная модель высшего образования в условиях его модернизации в России. «Ученые записки Орловского государственного университета». Серия: «Гуманитарные и социальные науки», 2011, № 2:

Այստեղ հարկ ենք համարում ներկայացնել «կոմպետենտություն» և «կոմպետենցիա» հասկացությունների միջև եղած տարբերությունը: Եթե «կոմպետենտությունը» (իրազեկվածություն) արտահայտում է այն փաստը, որ տվյալ մարդը որոշակի ոլորտում ունի գիտելիքների ու հմտությունների այնպիսի պաշար, որը նրան հնարավորություն է տալիս ազատ ու հիմնավոր կերպով դատելու այդ ոլորտի մասին և արդյունավետորեն գործելու դրանում, ապա «կոմպետենցիան» այն հարցերի շրջանակն է, որում տվյալ անձը, շնորհիվ իր գիտելիքների, հմտությունների, ունակությունների և հատկությունների, կարողանում է ազատ կերպով կողմնորոշվել⁵:

Այսպես մասնագետներին անհրաժեշտ կոմպետենցիաների որոշման նկատմամբ կան տարբեր մոտեցումներ: Մասնավորապես՝ Վ. Խուտմախերն առանձնացնում է հինգը⁶, Ի. Ջիմնյայան՝ տասը⁷: Վերլուծելով մեր կարծիքով դրանցից առավել հիմնավորները՝ մենք նախընտրեցինք ներկայացնել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի մշակումը: Ըստ դրա կարելի է առանձնացնել կոմպետենցիաների երկու մակարդակ՝ կազմակերպության մասշտաբով և անհատական:

Կազմակերպության մակարդակով կոմպետենցիաների ձևաչափը պետք է ներառի.

- աշխատանքի ուղղվածությունը (պրոֆիլավորում), որը ենթադրում է յուրաքանչյուր աշխատողի իրավասությունների հստակ բնութագրիչների (պաշտոնի անձնագրի) առկայություն,
- աշխատողների հավաքագրումը, որը պետք է նախատեսի աշխատակազմի ձևավորման հստակ և թափանցիկ մեխանիզմների առկայություն,
- աշխատանքի կառավարումը, որը պետք է հանձնարարականները դարձնի չափելի՝ դրանց կատարման որակի, ժամանակի և արդյունավետության հստակ որոշման համար,
- ուսումնառության և կարիերայի անընդհատ զարգացումը, որը պետք է խարսխվի աշխատանքի կատարման ընթացքում աշխատողներին ներկայացվող հատուկ պահանջներին նրանց համապատասխանեցման վրա՝ հետագա թերացումները բացառելու և նրանց մեջ անընդհատ զարգանալու մշակույթ ձևավորելու համար:

Անհատական մակարդակում կոմպետենցիաները դասակարգվում են ըստ հետևյալ խմբերի՝

- արժեքային կոմպետենցիաներ (առաջնորդող և ընդհանուր սկզբունք-

⁵ Stu M. B. *Смородина*. К вопросу о семантике понятий «компетенция» и «компетентность» в педагогической науке. «Молодой ученый», 2010, № 6, *սակ՝* С. Ф. *Забелин*, А. А. *Васильев*. Компетентностный подход и модель подготовки педагога в условиях современного многоуровневого образования. «Ученые записки Забайкальского государственного университета». Серия: «Профессиональное образование, теория и методика обучения», 2010, № 6:

⁶ Stu, օրինակ, «Symposium on “Key Competencies for Europe”. General Report by Mr. Walo Hutmacher”. Berne, Switzerland, 27–30 March 1996, PP. 16–17 (<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED407717.pdf>):

⁷ Stu *И. А. Зимняя*. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования (<http://aspirant.rggu.ru/article.html?id=50758>):

ներ, որոնք միավորում են ամբողջ անձնակազմը և կարևոր են ընդհանուր աշխատանքի ու վարմունքի համար: Դրանք են՝ կազմակերպության նկատմամբ պարտավորությունը, ազնվությունը, հարգանքը դեպի բազմակարծություն, արհեստավարժություն),

- հիմնարար կոմպետենցիաներ (այն գիտելիքների, հմտությունների և կարողությունների շարքը, որոնք պայմանավորում են աշխատողներից ակնկալվող հիմնական վարքը): Դրանք են՝ պատասխանատվությունը, դյուրահաղորդությունը, թիմով աշխատելու կարողությունը, ալանավորելու և կազմակերպելու հմտությունը, կողմնորոշվածությունը դեպի արդյունքներ, նորամուծություններ, գիտելիքների փոխանակում և շարունակական հարստացում,
- մասնագիտական կոմպետենցիաներ (միջին ու բարձր մակարդակի կառավարման օղակի պաշտոնյաներին անհրաժեշտ հմտություններ և կարողություններ): Դրանք են՝ փոփոխություններ կառավարելու, ռազմավարական մտածողություն ցուցաբերելու, որակյալ որոշումների կայացնելու, գործընկերություն կառուցելու, կոլեկտիվին համախմբելու և առաջնորդելու հմտությունները⁸:

Այս ձևաչափին ոչ միայն չեն հակասում, այլև լրացնում են արդի շրջանում մասնագետների առանձնացրած ընդհանրական չորս հիմնական կոմպետենցիաները՝ քննադատական մտածողություն, հաղորդակցում, գործակցություն և ստեղծագործական մոտեցում⁹: Նշված մոտեցումները, ամբողջովին հնարավորություն են տալիս նաև զարգացնելու ինքնուրույնաբար ու քննադատաբար մտածելու, համակողմանիորեն վերլուծելու, պատճառահետևանքային կապերը գտնելու, ռազմավարական կանխատեսումներ կատարելու, պատասխանատվություն ստանձնելու, թիմային աշխատանք վարելու, նախաձեռնողականություն և ստեղծագործականություն դրսևորելու, որոշումներ կայացնելու կարողություններ և հմտություններ, ինչը կարող է հիմք դառնալ արդյունավետ կրթական համակարգ կառուցելու հարցում:

Ըստ այդմ՝ կրթության արդյունավետ մոդելը պետք է խարսխված լինի հետազոտությունների արգասիքների ու հզոր տեսամեթոդական բազայի վրա՝ ակադեմիական ազատությունների ապահովմամբ՝ ներառելով 1-ին ու 3-րդ մոդելների դրական տարրերի համադրությունը: Այն պետք է ընդգրկի կրթության բոլոր մակարդակները՝ նախադպրոցական, հանրակրթական՝ տարրական, միջին, ավագ, բակալավրիատ, մագիստրատուրա, ասպիրանտուրա, դոկտորանտուրա: Ընդսմին այդ մակարդակները պետք է լինեն միմյանց հետ կապված ու փոխլրացնող, երբ ստորինի ավարտական կոմպետենցիան ավագի նախասկիզբն է: Կարևոր խնդիր է կրթության ու գի-

⁸ Stu “UNESCO Competency Framework: Learn, Develop, Excel, Commitment, Integrity, Diversity, Professionalism” (https://en.unesco.org/sites/default/files/competency_framework_e.pdf):

⁹ Stu *Cathy N. Davidson*. The New Education: How to Revolutionize the University to Prepare Students for a World in Flux. New York, 2017; *Bernie Trilling, Charles Fadel*. 21st Century Skills: Learning for Life In Our Times. San Francisco, 2009:

տության փոխադարձ կապի ապահովումը: Դրա լավագույն օրինակը այն գիտնականն է, որն իր հետազոտություններով ձևավորած նոր գիտելիքը փոխանցում է ուսումնառողների լսարանին:

Ինչպես վերը նշեցինք, այս ռազմավարական ուղենիշներին համապատասխան կրթական հարացույցի լավագույն նմուշը առաջատար ակադեմիական շրջաններում կիրառվող «նախագծային» մոդելն է: Դեռ 2000-ականների կեսերին կանադացի նախագծող և առաջավար մտածող Բոյուս Մաուն վերանայել է նախագծման վերաբերյալ մինչ այդ եղած պատկերացումները և մշակել «Ջանգվածային փոփոխությունների» հայեցակարգ, որում համատեղված են համակարգային մտածողությունն ու մարդկության քաղաքակրթական առումները, և «նախագծումը» վերաձևակերպել է որպես «նախագծում՝ կողմնորոշված դեպի կյանք» (*Life-centered Design*)¹⁰: Այս առումով, նախագծումը, ըստ Մ. Քաստելսի, կատարում է այն դերը, որը ցանցերում կատարում է մետածրագիրը¹¹: Այս մոդելի հիմնական նպատակն է այն է, որ ռազմավարական պլանավորման գործընթացը իրականացվում է ըստ մակարդակների աստիճանակարգության՝ համապատասխանաբար պետություն, կրթական հաստատություն, ուսումնական գործընթաց, կրթական ծրագիր, իսկ այդ ամենի առանցքում արդյունքահեն, կոմպետենտային մոտեցումն է:

Պետության ընդհանուր ռազմավարության պլանավորումը պետք է կատարվի նախ ազգային մակարդակում՝ ազգային անվտանգության ռազմավարության դրույթների ամրագրմամբ: Ընդսմին ռազմավարությունների մշակումը պետք է հենվի երեք բաղադրիչների, կամ տարրերի, համադրության վրա. դրանք են՝ վերջնանպատակ, եղանակ և միջոց¹²: Ապա հաստատությունը, արդեն նկատի ունենալով պետական ռազմավարությունը, մշակում է իրենը: Տվյալ դեպքում որպես հաստատության ուսումնական գործընթացի արդյունավետ պլանավորման մոդել առաջարկում ենք պրոբլեմային և նախագծային ուսուցման՝ մեթոդաբանությունը: Ավանդական պասիվ ուսուցումից ակտիվ ուսուցմանն անցումը վերջերս դարձել է առավել շատ քննարկվող թեմա¹³: Ռիսունառողակենտրոն ակտիվ ուսուցման համատեքստում արդյունավետորեն կարող է իրականացվել պրոբլեմային ուսուցումը որպես վերը նշված առաջնահերթությունների լուծման և սահմանված

¹⁰ Stu B. *Mau*. Massive Change. London, 2004:

¹¹ Stu M. *Castells*. Communication Power. New York, 2009:

¹² Տես Տ. Քոչարյան, Ն. Գրիգորյան, Ազգային անվտանգության ռազմավարությունների մշակման արդի մեթոդաբանության որոշ հարցեր («Հ» օրինակով): «ՀԲ», 2021, հմ. 1:

* Պրոբլեմային ուսուցումը ուսուցման եղանակ է, որի դեպքում ուսումնառողը տեղեկույթ (գիտելիք) է ստանում այդ նպատակով ստեղծված պրոբլեմային իրավիճակների տեսական ու գործնական լուծման միջոցով (ավելի հանգամանորեն տես Հ. Պետրոսյան, Հ. Նարիբյան, Պրոբլեմային ուսուցումը և նախագծերի մեթոդը: «Մանկավարժական միտք», 2010, հմ. 3–4 (<http://www.zangak.am/pdf/mank-mitq-2010-2011/3-4-2010/binder1.pdf>)):

¹³ Stu “Challenges to Designing and Implementing Active and Integrated Learning Experiences” (<http://www.cdio.org/implementing-cdio-your-institution/implementation-kit/teaching-learning/challenges>):

կոմպետենցիաների ձևավորման մանկավարժական տեխնոլոգիա: Այն հնարավորություն է տալիս ուսումնական գործընթացը կազմակերպելու հետազոտության վրա հիմնված տեսական ուսուցմամբ, ապա տեսության ամրապնդման ու փորձի ձեռքբերման, այնուհետև այդ փորձի գործնական կիրառման հմտության ձևավորման վրա: Այսինքն՝ նախագծային մոդելը համարված է «հետազոտության վրա հիմնված ուսուցման» հետ¹⁴:

Ակտիվ ուսուցման մոդելով ուսումնական գործընթացի կազմակերպման կարևոր բաղադրիչներից են նաև կոնկրետ մասնագիտության գծով ճիշտ նախագծված մասնագիտության կրթական ծրագրերի մշակումն ու իրականացումը: Այդ նպատակով, գիտակրթական հաստատությունները կիրառում են արդյունքահեն ուսումնառողակենտրոն մեթոդաբանությունը¹⁵: Ըստ այդմ՝ նման կրթական ծրագրերի մշակման հիմքում պետք է դրվեն.

- աշխատաշուկայի, ինչպես նաև այլ հաստատություններում նույն մասնագիտությամբ պատրաստման կրթական ծրագրերի ուսումնասիրությունը,
- երեք կարևոր մանկավարժական պրոբլեմները. ի՞նչ (բովանդակություն), ինչու՞ և ինչի՞ համար (նպատակներ) և ինչպե՞ս (մանկավարժական տեխնոլոգիաներ և մեթոդներ) սովորեցնել,
- հաստատության առաքելությանն ու սահմանված ռազմավարական նպատակներին համապատասխանության որոշումը,
- մասնագիտական և ընդհանրական կոմպետենցիաների ձևակերպումը՝ ըստ Որակավորումների ազգային շրջանակի¹⁶ և Որակավորումների սեկտորիալ շրջանակի (առկայության դեպքում) համապատասխան կրթական մակարդակի բնութագրիչների,
- ամբողջ կրթական ծրագրի և դրա առանձին դասընթացների արդյունքների ձևակերպումն ըստ գիտելիքների, կարողությունների և հմտությունների սահմանված չափանիշների:

Կրթության և գիտության սերտաձման հարցում հատկապես կարևոր է գիտակրթական ծառայություններ մատուցող հաստատությունների դերը, քանի որ նրանք անմիջականորեն ներգրավված են և՛ գիտահետազոտական, և՛ կրթական գործունեության մեջ: Մինչդեռ ՀՀ բոլոր բուհերում հետազոտական աշխատանքը գնահատվում է անբավարար¹⁷: Բանն այն է, որ հաճախ

¹⁴ Stu V. P. S. Arora, P. Saxena, N. Gangwar. Project Based Learning (PBL) and Research Based Learning (https://www.researchgate.net/profile/Neha-Gangwar/publication/316438459_Research_Based_Learning/links/5b771225299bf1d5a70fd30d/Research-Based-Learning.pdf?__cf_chl_jschl_tk__=s9HMSxKCB16dKSqyeMjogwund_32u0Q4iXE8NRl0iE-1638778957-0-gaNycGzND2U):

¹⁵ Տես Ա. Ս. Բուդայան, Ա. Բ. Կարաբեկյան, Կոմպետենցիաների ձևավորմանն ուղղված կրթական ծրագրերի կառուցում և իրականացում: Մեթոդական ուղեցույց: Ե., 2010:

¹⁶ Տես «Հայաստանի Հանրապետության որակավորումների ազգային շրջանակը», ՀՀ Կառավարության 2016 թ. հունիսի 7-ի հմ. 714-Ն որոշման հավելված, ՀՀ Կառավարության 2011 թվականի մարտի 31-ի հմ. 332-Ն որոշման հավելված (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=107371>):

¹⁷ Տես «Մասնագիտական կրթության որակի ապահովման ազգային կենտրոն» հիմ-

բուհը չի ստանձնում հետազոտության կատարման պատվիրատուի առաքելությունը՝ դա թողնելով մասնագետի գիտական հետաքրքրասիրությանը:

Քանի որ, ՀՀ Կառավարությունը իր 2021–2026 թթ. գործունեության առանցքային ուղղություններից է սահմանել ռազմական կրթության և գիտության համակարգի զարգացումը՝ ապագայամետ կրթական մոդելի ներդրմամբ¹⁸, ուստի պետք է նկատի ունենալ, որ վերը նշված մեթոդաբանությանը ընդհանուր կրթական մոդելի նախագծման ժամանակ պետք է անպայմանորեն հաշվի առնել նաև նշված առաջնահերթությունը:

Այս առումով կարևոր է առանձնացնել ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանը: Նա իր գործունեությունը կազմակերպում է առաջավոր համաշխարհային փորձի տեղայնացմամբ և գիտական ու կրթական բաղադրիչների համադրմամբ: Շնորհիվ այդ նորամուծական գաղափարի՝ հետազոտություններով զբաղվող (նոր գիտելիք ստեղծող) գիտնականները ուսումնառողներին մատուցում են մշտապես թարմացվող գիտելիքներ¹⁹:

Մասնավորապես՝ նախորդ տարիներին ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ում կատարված և ներկայումս շարունակվող պաշտպանական-անվտանգային հետազոտությունների և ռազմավարական մակարդակի գերատեսչական վերապատրաստման դասընթացների արդյունքների հիման վրա ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ում վերը շարադրված մեթոդաբանությամբ մշակվել և այժմ փորձարկվում է «Պետական և ռազմական կառավարում» մագիստրոսական կրթական ծրագիրը: Այդ ծրագրի զլխավոր նպատակը ուսումնառողներին հիմնարար պաշտպանական-անվտանգային գիտելիքների փոխանցումն է, նրանց ռազմավարական ու քննադատական մտածողության զարգացումը, իրենց գիտելիքները պրակտիկայում, այդ թվում՝ արտակարգ և ծայրահեղ լարված իրավիճակներում, կիրառելու հմտության ձևավորումը:

Վերը արդեն նշել ենք, որ ներկայիս առաջատար կրթական համակարգերի կարևոր խնդիրներից է ուսումնառողի ռազմավարական մտածողության ձևավորումը: Երկու բառով ներկայացնենք ռազմավարական մտածողության էությունն ու առանձնահատկությունները:

Կան ռազմավարական մտածողության տարբեր սահմանումներ: Առավել տարածված է հետևյալը. ռազմավարական մտածողությունը այն հոգեկան կամ մտավոր պրոցեսն է, որը խաղում կամ այլ գործունեության մեջ անհատը կիրառում է իր նպատակին կամ մի շարք նպատակների հասնելու համատեքստում: Հենրի Մինցբերգն այն սահմանում է որպես կառավարիչների տարբերակիչ հատկանիշ, որը նրանց հնարավորություն է տալիս

նադրամի եզրակացությունները բուհերի ինստիտուցիոնալ կարողությունների հավատարմագրումների մասին» (<http://www.anqa.am/hy/hավատարմագրում/#Conclusion>):

¹⁸ Տես «ՀՀ Կառավարության (2021-2026 թթ.) ծրագիր», էջ 18 (<https://www.gov.am/files/docs/4586.pdf>):

¹⁹ Տես Հ. Ս. Քոթանջյան, ԱՄՆ-ի և ՌԴ առաջատար ուղեղային կենտրոնների հետ համագործակցությամբ ՀՀ ՊՆ Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի կերպափոխումը ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի: «ՀԲ», 2015, 3:

ստեղծելու նոր ռազմավարություններ, որոնք ունակ են փոխելու մրցակցային խաղի կանոնները՝ հենվելով ապագայի կանխատեսման վրա²⁰: Օմանի տեսակետից՝ դա ստեղծագործաբար և ակտիվ կերպով մտածելու, դինամիկ գաղափարներ ու նպատակներ արարելու կարողություն է²¹: Հենդերսոնը ռազմավարական մտածողությունը սահմանում է որպես օժտվածություն երևակայությամբ, որպեսզի հորինվեն գործունեության այլընտրանքային ուղեգծեր, և տրամաբանությամբ, որպեսզի վերլուծվեն դրանց հետևանքները²²: Ըստ Գ. Ն. Կոնստանտինովի՝ ռազմավարական մտածողությունը անձի կամ կազմակերպության այն հմտություններն են, որոնք հնարավորություն են տալիս արդյունավետ կերպով կառավարելու ռազմավարական որոշումների հոսքը²³:

Ընդամին որքան տարբեր են ռազմավարական մտածողության սահմանները, այնքան տարբեր են նաև պատկերացումները այն մասին, թե ինչ հատկություններով պետք է օժտված լինի ռազմավարական մտածողությամբ զինված անձնավորությունը:

Որպես օրինակ բերենք ռազմավարական մտածողության սկզբունքներն ըստ Լինդգրենի ու Բանդիոլդի հանրահայտ գրքի.

- *մտածել տարիմաստություններով*. կառավարումը առաջին հերթին տարիմաստությունների, աճման ու եկամտաբերության, նորամուծությունների և արդյունավետության կառավարման վարպետությունն է,
- *մտածել տիպային հասկացություններով*. անհատի (կազմակերպության) վարքը փոխվում է, երբ նա անցնում է իր նպատակների կամ տեսլականի սահմանից այն կողմ. այն է՝ մինչև այդ ստուգողական կետը նա հաստատամտորեն առաջ է շարժվում, իսկ անցնելով այդ կետը՝ սկսում է միայն պաշտպանել իր նախորդ հաջողությունները,
- *մտածել անմիտորինակ*. դա նշանակում է կարողանալ առանձնացնել այն, ինչը հնարավոր է վերահսկել և այն, ինչը վերահսկելի չէ, այսինքն՝ շեշտը դնել ապագա հաջողությունների համար անհրաժեշտ ձկունություն և հիմքերի հուսալիություն ապահովող հաստատունության վրա,
- *մտածել ժամանակին համապատասխան*. դա կապված է ոչ կարծրատիպային, հանկարծաստեղծ մտածողության հետ, որի շնորհիվ ժամանակը վերածվում է ռազմավարական զենքի, երբ գործողություն կատարելու պահի որոշումը դառնում է վճռորոշ չափանիշ, երբ տեմպն օգտագործվում է որպես նորամուծությունների դրդող կազմակերպական սկզբունք, երբ ներքնապես կառուցավորված գործընթացների շնորհիվ ամեն ինչ արվում է պատեհաժամորեն, երբ ապահովված է նորամուծությունների ներդրման բավարար արագությունը,

²⁰ Stu H. Mintzberg. The Rise and Fall of Strategic Planning. N.Y., 1994:

²¹ Stu K. Омае. Мышление стратега. Искусство бизнеса по-японски. М., 2007, с. 6:

²² Stu P. Hanford. Developing director and executive competencies in strategic thinking. “Developing Strategic Thought: Reinventing the Art of Direction-Giving”. Ed. by B. Garreth. London, 1995, PP. 159:

²³ Stu Г. Н. Константинов. Стратегическое мастерство. М., с. 8:

- *մտածել ռեսուրսներով*. Ժամանակի ընթացքում ուժեղ կողմերը կարող են վերածվել թերությունների, ռեալ ռեսուրսները՝ ինտեգրիտիվության, մեռյալ գաղափարների, չաշխատող նյութերի կամ անարդյունավետ վարքի, ուստի պետք է հաշվի առնել նաև այդ «բացասական» ռեսուրսները,
- *մտածել կենսական փուլաշրջաններով*. հիմքային տեխնոլոգիաները, գործունեության արգասիքները, արտաքին միջավայրը, կազմակերպությունները զարգանում են ըստ որոշակի մոդելի, որը կարելի է բնութագրել որպես «կյանքի փուլաշրջան», ըստ այդմ՝ հաստատուն զարգացման փուլում հիմնական դժվարությունները կապված են աճող ներուժի օգտագործման հետ, իսկ հասուն լճացման փուլում պայմանավորված են ծախսերի արդյունավետության և արտաքին միջավայրի հետ հարաբերությունների կարգավորման ապահովման անհրաժեշտությամբ, ուստի պետք է լինում պատրաստվել հաջորդ փուլ մի հսկայական թռիչք կատարելուն, երբ հին հարացույցները կվերածրագրվեն, իսկ հին սովորությունները կփոփոխվեն,
- *մտածել գիտափորձով ու գրագներով*. առաջավարը ապագայի հետ վարվում է ինչպես հնարավորությունների, նախագծերի կամ գիտափորձերի ծրագրերի փաթեթի հետ՝ շեշտը դնելով տարբեր սցենարների կամ հայեցակարգների վրա՝ չվտանգելով կազմակերպությունը, և այդպիսով որոնում ու գտնում է իր ուղին դեպի ապագա²⁴:

Այսպիսով՝ Հայաստանի երկարատև պլանաչափ զարգացումն ապահովելու համար կենսական նշանակություն ունի, մեր կարծիքով, կրթական համակարգի վերափոխումը վերը նշված մեթոդաբանությամբ, իսկ որպես այդ համակարգի արդիականացման շարժիչ ուժ անհրաժեշտ ենք համարում դիտարկել ռազմական կրթության և գիտության հետևողական զարգացումը՝ լիովին նոր մոտեցումների և սկզբունքների որդեգրմամբ:

²⁴ Տես *Матс Линдгрєн, Ханс Бандхольд*. Стратегия. «Сценарное планирование» (www.management.com.ua/strategy/str.196.html):

ПРОБЛЕМА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ПРЕДПОСЫЛКИ ДЛЯ ПЛАНОМЕРНОГО РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА

*В. В. МЕЛКОНЯН, лейтенант, начальник научно-учебного отделения
НИУО МО РА*

РЕЗЮМЕ

Образование является одной из основных платформ, на которых строится успешное существование государства на перспективу. В связи с тем, что получившие образование сегодня специалисты в ближайшие, как минимум, 20-25 лет будут определять судьбу государства во всех сферах его жизнедеятельности, планирование образова-

ния является стратегическим (долгосрочным). При этом образование должно обеспечить обучаемых не только комплексом необходимых на настоящий момент компетенций (знаний и навыков), но и способностью учиться на протяжении всей жизни и быстро адаптироваться к любым изменениям.

В связи с этим особые требования предъявляются к выбору парадигмы образования. Наиболее оптимальной из всех моделей образования является компетентностная с проблемным и проектным обучением. Она дает возможность не только наделять кадры необходимыми качествами на долгий срок, но и выполнять заказ государства на эти качества – компетенции.

THE ISSUE OF PROVIDING EFFECTIVE EDUCATION AS A PREMISE FOR THE STATE'S SYSTEMATIC DEVELOPMENT

*V. V. MELKONYAN, Lieutenant, Head, Academic-Educational Center,
NDRU, MOD, RA*

SUMMARY

Education is one of the main platforms on which the long-term successful existence of the state is erected. With a view to the fact that specialists, who do receive education today, will be determining the future of the state in all the life spheres in at least forthcoming 20-25 years, the educational planning is viewed as strategic (long-term). Withal, education should provide the students with not only a complex of competencies (knowledge and skills), necessary for the present, but with the ability to study throughout their lives, and quickly adapt to any changes.

With that said, special requirements are imposed to the choice of the educational paradigm. Of all the educational models, the competency-based model with the problem-based and project-based learning appears to be the most optimal. It allows not only to endow the stuff with the necessary qualities in the long run, but also to commission the state's order for these very qualities, i.e., competencies.

**ԱՆՋԱՏՄԱՆ ԻՐԱԿՈՒՆՔԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ՀԻՄՔԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻՆ**

*Ռ. Գ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Տարածաշրջանային ռազմավարական վերլուծությունների կենտրոնի ավագ գիտնական-վերլուծաբան,
«ՂԿԱ քաղաքական կառավարման և հանրային քաղաքականության ամբիոնի ասպիրանտ»*

Արցախում 2020 թ. ռազմական գործողությունների ավարտից և զինադադարի հաստատումից հետո հայկական կողմը շրջանառության մեջ մտցրեց «անջատում հանուն փրկության» սկզբունքը: ՌԴ-ի՝ անհրաժեշտություն կա նորովի մեկնաբանելու «անջատում» հասկացությունը, ինչպես նաև պարզելու դրա իրավունքի կապը միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքների հետ: Այդ ամենի հաշվառմամբ կարող ենք վերլուծել, թե որքանով է «անջատում հանուն փրկության», կամ քաղաքագետների շրջանում ավելի հաճախ օգտագործվող «վերականգնողական անջատում» (*remedial secession*), սկզբունքը համապատասխանում Դարաբաղյան հիմնախնդրի իրավաքաղաքական, պատմական իրողություններին:

ԱՆՋԱՏՄԱՆ ԻՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՂՄԸ

Անջատումը, ինչպես մի շարք այլ հասարակական և քաղաքական երևույթներ, ևս արժանացել է գիտության տարբեր ճյուղերի տարատեսակ մեկնաբանությունների: Տվյալ գործընթացի համակողմանի ըմբռնման համար այն քննարկենք քաղաքական գործընթացների շրջանակում, ինչպես նաև պարզենք դրա իրավական մեկնաբանությունների առանձնահատկությունները:

«Սեցեսիա»^{*} հասկացությունը Օքսֆորդի բառարանում սահմանվում է որպես «պետության կազմից պաշտոնապես դուրս գալու գործողություն»¹, իսկ Քենբրիջի բառարանում ներկայացվում է որպես «որևէ պետությունից, կազմակերպությունից, տարածքից դուրս գալու և անկախության հասնելու գործընթաց»²: Սեցեսիան որևէ պետության միջազգայնորեն ճանաչված սահ-

^{*} Քանի որ հայերենում և՛ *“separatism”*, *«сепаратизм»*, և՛ *“secessionism”*, *«сецессии-низм»* տերմինները թարգմանվում են որպես «անջատողականություն» կամ «անջատում», բայց իմաստային առումով միանգամայն տարբեր հասկացություններ են, ուստի սովյալ հոդվածում, որտեղ այդ երկու հասկացություններն էլ վկայակոչված են, այսուհետև կիրառում ենք «սեցեսիա» տերմինը:

¹ Տես *“Secession”*. “Oxford Living Dictionaries” (<https://en.oxforddictionaries.com/definition/secession>):

² Տես *“Secession”*. “Cambridge Dictionaries Online” (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/secession>):

մաններում մեկ այլ պետության ստեղծման փորձն է: Ղա կատարվում է չհամաձայնեցվածության սկզբունքով և կարող է պարունակել ուժի գործադրման սպառնալիք³: Սեցեսիան նաև քննարկվում է իշխանական վերնախավի, քաղաքական վարչակարգի, տարածքային կազմակերպման ձևի փոփոխման և տարածքների մասնատման խնդիրների շրջանակներում:

Սեցեսիան, համարվելով անջատողականության (սեպարատիզմ) արդյունք կամ դրա տարատեսակ, միջազգային հարաբերություններում հաճախ առաջացնում է բացասական վերաբերմունք, քանի որ համարվում է պետության տարածքային ամբողջականության դեմ ուղղված գործողություն: Իսկ անջատողականությունը համարվում է նաև որպես էթնիկական փոքրամասնության շահագործմանն ու մարդու իրավունքների ոտնահարմանը ցույց տրվող իմաստավորված կոլեկտիվ հակազդեցություն, ծուլման քաղաքականություն վարող կենտրոնի հետ ձեռք է բերում էթնոքաղաքական հակամարտության ձև⁴: Ի տարբերություն «քաղաքական բաժանում» հասկացությունից, որի նպատակը որևէ պետության, դաշնության կամ միության համաձայնեցված լուծարմանը կամ տրոհմանը հասնելն է (օրինակ՝ ԽՍՀՄ լուծարումը, Չեխոսլովակիայի «թավշյա» բաժանումը), սեցեսիայի դրսևորումներն ունեն չհամաձայնեցված բնույթ, այսինքն՝ միակողմանի են:

Սեցեսիան՝ որպես սոցիալ-քաղաքական երևույթ, մշտապես պայմանավորված է եղել էթնիկական, սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական և մի շարք այլ գործոններով: Ընդամին գրեթե բոլոր պետություններում սեցեսիան օրենսդրորեն սահմանափակված է, և չկան հստակ կանոնակարգեր, քանի որ այդ դրսևորումները, որպես կանոն, բացասաբար են ազդում պետության հասարակական-քաղաքական կառուցվածքի վրա, ուստի և իշխանությունների համար անընդունելի են: Ըստ այդմ էլ դրանք կանոնակարգվում են ոչ թե նորմատիվային ակտերով, այլ քաղաքական ճանապարհով:

Իրավագիտությունում սեցեսիայի վերաբերյալ, ի տարբերություն քաղաքագիտական ընկալումից, կան մեծ թվով տարբեր մեկնաբանություններ: Այսպես. քաղաքական գիտության տեսանկյունից ավելի հաճախ հաշվի են առնվում կոնկրետ տարածաշրջանային քաղաքական գործընթացներում սեցեսիոնիզմի պատճառները, հետագա քաղաքական զարգացումները, նախադիպային լինելու հանգամանքը: Իսկ իրավագիտությունը սեցեսիան գերազանցապես ներկայացնում է միջպետական համաձայնագրերի, իրավական ակտերի շրջանակում և քննարկում է դրա իրավաչափության աստիճանը:

Սեցեսիայի իրավունքը միջազգային և սահմանադրական իրավունքում համարվում է վիճելի հարց: Աշխարհում կան շատ քիչ թվով պետություններ, որոնք իրենց սահմանադրությունում ներառել են այնպիսի կարգավորումներ,

³ Stu A. Pavkovic, P. Radon. The Ashgate Research Companion to Secession. Farnham, 2011, P. 5:

⁴ Տես Հ. Քոթանջյան, Հակամարտության էթնոքաղաքագիտություն: Հայաստանի ռազմական քաղաքականության և ազգային անվտանգության հիմունքները: ՀՀ ՊՆ Ղ. Կանայանի անվան ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտ: Ե., 2010, էջ 249:

ըստ որոնց՝ ենթամիավորումները կարողանան դիմել սեցեսիայի: Սահմանադրական կարգավորումներում սեցեսիայի իրավունքի չամրագրվածության պայմաններում անկախության ձգտող երկրամասերը կարող են ձեռնարկել միակողմանի անջատման փորձ: Կանադայի Քվեբեկ նահանգը, առանց հաշվի առնելու Կանադայի սահմանադրությունում սեցեսիայի իրավունքի չամրագրվածությունը, 1980 և 1995 թվականներին չհամաձայնեցված կերպով անցկացրել է անկախության հանրաքվե: Կանադայի կենտրոնական իշխանությունը չի խոչընդոտել հանրաքվեի անցկացմանը և փորձել է հարցը կարգավորել իրավական միջոցներով: 2000 թ. Կանադայի Գերագույն դատարանն ընդունել է «Պարզաբանման ակտ», որով հաստատել է սահմանադրական նորմերին միակողմանի անջատման անհամապատասխանությունը⁵: Որոշման մեջ նշվել է նաև, որ Կանադայի կառավարությունն իրավունք չունի խոչընդոտելու հանրաքվեի միջոցով քաղաքացիների կամարտահայտմանը: Այլ կերպ ասած՝ սեցեսիան համարվել է ոչ թե իրավական գործընթաց, այլ ստացել է քաղաքական գնահատական:

Տվյալ ակտով Կանադայի Գերագույն դատարանը վերահաստատել է նաև 1985 թ. իր ընդունած այն ակտը, որում նշվել էր, որ սեցեսիայի իրավունքը բխում է միջազգային իրավունքի հիմնարար դրույթներից մեկից՝ ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքից: Եվ ըստ տվյալ ակտի՝ ժողովուրդը կարող է օգտվել ինքնորոշման իրավունքից, եթե կենտրոնական իշխանությունը արգելում է դրա իրացումը և խոչընդոտում դրան⁶: Փաստորեն, սեցեսիայի իրավունքը կարող է համարվել միջազգային իրավունքով սահմանված ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքի տարրերից մեկը:

2014 թ. Շոտլանդիայի անկախության հանրաքվեի անցկացումը նույնպես փաստում է սեցեսիայի իրավունքի քաղաքականացվածությունը: Թեև Մեծ Բրիտանիայի չկողմնակցված սահմանադրությունում* սեցեսիան չի ճանաչվում որպես սահմանադրական իրավունք, բայց 2012 թ. Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը և Շոտլանդիան հասան քաղաքական համաձայնության և կնքեցին «Էդինբուրգի համաձայնագիրը», որով ճանապարհ բացվեց դեպի Շոտլանդիայի անկախության հանրաքվեի անցկացում:

Միևնույն ժամանակ, կարելի է փաստել, որ սահմանադրություններում սեցեսիայի վերաբերյալ հատուկ դրույթներ չլինելու փաստը ամենևին էլ ար-

⁵ Տես "An Act to give effect to the requirement for clarity as set out in the opinion of the Supreme Court of Canada in the Quebec Secession Reference". Statutes of Canada 2000, c. 26. Assented to 29.06.2000. "Government of Canada" (<https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-31.8/page-1.html>):

⁶ Տես "Decision of the Supreme Court of Canada in the Matter of Section 53 of the Supreme Court Act". RSC 1985, para. 154 (<https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/13544/index.do>):

* Մեծ Բրիտանիայի չկողմնակցված սահմանադրությունում նախադիպային իրավունքը ոչ միայն պարզապես մտնում է պետության իրավունքի համակարգի մեջ, այլև համարվում է նրա չգրված սահմանադրության նորմերի կարևոր մասը (տես "Constitution". "UK Parliament" official website (<https://www.parliament.uk/site-information/glossary/constitution>)):

գելք չէ սեցեսիայի իրավունքից օգտվելու համար: Ե՛վ Քվեբեկում, և՛ Շոտլանդիայում անկախացման համարաքվե անցկացնելու հարցում ծեռք է բերվել քաղաքական համաձայնություն, և խնդիրը լուծվել է ժողովրդավարական եղանակով: Այդուհանդերձ, բարդ է որոշել, թե որ դեպքում ճիշտ կլինի սեցեսիայի իրավունքը սահմանադրականացնել, որպեսզի չառաջանա քաղաքական ձգնաժամ, և կողմերը չփնտրեն խնդրի լուծման այլ ճանապարհներ:

«ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՂԱԿԱՆ ՍԵՑԵՍԻԱՅԻ» ՍԿՋԲՈՒՆՔԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Միջազգային իրավական համակարգում «վերականգնողական սեցեսիա», կամ *“remedial secession”* հասկացությունն առաջին անգամ կիրառվել է Կոսովոյի անկախության հռչակման իրավաչափության հետ կապված 2010 թ. ՄԱԿ-ի արդարադատության միջազգային դատարանի խորհրդատվական կարծիքում: Դատարանի այդ գրությունում հստակեցվել է միայն այն, որ Կոսովոյի անկախության հռչակումը չի համարվում միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից որևէ մեկի խախտում⁷: Փաստորեն, ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանը առաջնորդվել է միջազգային իրավունքի կարևորագույն հիմնադրույթներից մեկով՝ «Լոտուսի կանխավարկածով», ըստ որի՝ ինքնիշխան պետությունների հարաբերություններում այն, ինչը արգելված չէ, թույլատրելի է: Ե՛վ ըստ այդմ՝ ՄԱԿ-ի արդարադատության միջազգային դատարանը կայացրել է ոչ թե անկախության ճանաչման վճիռ, այլ տվել է ընդամենը խորհրդատվական կարծիք միջազգային իրավունքի սկզբունքներին համապատասխանության վերաբերյալ:

Իսկ թե արդյոք «վերականգնողական սեցեսիա» հասկացությանը բխում է միջազգային իրավունքի սկզբունքներից, և ինչ հանգամանքներում կարող է կիրառվել, ապա Կոսովոյի առնչությամբ կատարված այդ հարցադրումը մնում է անպատասխան: Ըստ միջազգային դատարանի խորհրդատվական կարծիքի 83-րդ պարբերության՝ Գլխավոր ասամբլեայում այդ հարցը չի բարձրացվել, և դրա պարզաբանումը չի վերաբերում տվյալ գործին: Դատարանը լիազորված է պատասխանելու այն հարցերին, թե արդյոք Կոսովոյի անկախության հռչակումը հակասում է միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներին և ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 1999 թ. հմ. 1244 բանաձևին⁸:

«Վերականգնողական սեցեսիայի» սկզբունքը քննարկվում է նաև բարոյափիլիսոփայական ընկալումների համատեքստում: Ա. Բյուկենանը «Սեցեսիա. քաղաքական բաժանման բարոյական իրավունքը Ֆորտ Սամտերից մինչև Լիտվա և Քվեբեկ» աշխատությունում ներկայացնում է սեցեսիայի իրավունքի իր մշակած երկու տարբերակ՝ վերականգնողական և առաջնային⁹:

⁷ Stu “Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo: Advisory Opinion of 22 July 2010”. International Court of Justice Reports, 2010, P. 403:

⁸ Stu նույն տեղում:

⁹ Stu A. Buchana. Theories of Secession. “Philosophy and Public Affairs”, 1997, Vol. 26, N 1:

Վերականգնողական իրավունքի տեսությունները (*Remedial Right Only Theories*) սեցեսիայի իրավունքը նմանեցնում են հեղափոխության իրավունքին, համաձայն որի ժողովուրդն իրավունք է ունենում տապալելու կառավարությունն այն ժամանակ, երբ ոտնահարվում են իր հիմնարար իրավունքները, և դրանք պաշտպանելու մյուս միջոցների կիրառումը հաջողությամբ չի պսակվում: Այս համատեքստում սեցեսիան արդարացվում է և դիտվում որպես փրկության միջոց՝ որպես մարդու հիմնարար իրավունքների ոտնահարման վերացում: Ըստ այս տեսությունների՝ խումբն իրավունք ունի անջատվելու, եթե.

1. կենտրոնական իշխանության գործողություններն սպառնում են խմբի անդամների ֆիզիկական գոյությանը և ոտնահարում նրանց հիմնարար իրավունքները,
2. պետության նախկին ինքնիշխանական տարածքներն անարդարացիորեն զավթել է այլ պետություն:

Ի հակադրություն սեցեսիայի վերականգնողական իրավունքի տեսությունների, սեցեսիայի առաջնային իրավունքի (*Primary Right of Theories*) տեսություններում էթնիկական խումբը կարող է անջատման դիմել նույնիսկ բռնություն չլինելու դեպքում, այսինքն՝ անկախ ամեն ինչից էթնիկական խումբն ունի անջատվելու իրավունք: Վերականգնողական սեցեսիայի իրավունքը համարվում է էթնիկական զտման սպառնալիքը չեզոքացնելու և ցեղասպանական գործողություններից փրկվելու ծայրահեղ միջոց: Տվյալ սկզբունքը չի կարող համարվել միջազգային իրավունքի սկզբունք, քանի որ այն չունի իրավական ամրագրում:

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆՆԴՐԻ ՆՈՐ ՓՈԻՆՈՒՄ «ԱՆՋԱՏՈՒՄ ՀԱՆՈՒՆ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ» ԴՈԿՏՐԻՆԻ ԿԻՐԱՌԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԱՀԱՐՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

2020 թ. Արցախյան պատերազմից հետո ծագած նոր անվտանգային մարտահրավերների համատեքստում հայկական կողմն սկսեց որպես Արցախյան հակամարտության լուծման միակ տարբերակ ակտիվորեն օգտագործել «անջատում (սեցեսիա) հանուն փրկության» սկզբունքը: Մեր կարծիքով՝ այդ սկզբունքի շրջանառումը կարող է լուրջ խնդիրներ առաջացնել Ղարաբաղյան հիմնախնդրի պատմական, իրավական, քաղաքական իրողությունների խեղաթյուրման առումով, քանի որ վտանգ է ստեղծվում, որ Արցախյան շարժումը կարող է ներկայացվել որպես սեպարատիստական կամ սեցեսիական, իսկ դրանք արդի քաղաքագիտական ընկալումներում ունեն բացասական երանգ: Տվյալ սկզբունքի շրջանառմամբ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը կարող է նույնականացվել այլ իրավական, քաղաքական (զուտ անջատողական) հիմքեր ունեցող էթնիկական հակամարտությունների հետ:

Արցախյան հակամարտության համատեքստում «անջատում» («սեցեսիա») հասկացության կիրառումը կարող է լինել բավական խնդրահարույց, քանի որ սեցեսիան համարվում է սեպարատիզմի՝ չհամաձայնեցվածության բնույթ ունեցող արդյունք կամ դրա տարատեսակ: Մինչդեռ Արցախի ինքնու-

րոշումը չի կարող համարվել սեցեսիա կամ չհամաձայնեցված գործողությունների արդյունք, քանի որ նա երբևէ չի եղել անկախ Ադրբեջանի կազմում: Այսպես. 1991 թ. Ադրբեջանն իրեն հայտարարել է 1918–1920 թվականների Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության իրավահաջորդ, որի կազմում Արցախը չէր եղել:

Արցախի ինքնորոշումը ձեռնարկվել է ըստ «ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետությունների դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» Խորհրդային Միության Օրենքի 3-րդ հոդվածի¹⁰, որով խորհրդային միութենական հանրապետությունների կազմում գտնվող ինքնավար սուբյեկտները ԽՍՀՄ կազմից տվյալ հանրապետության անջատվելու դեպքում իրավունք էին ստանում ինքնուրույնաբար որոշելու իրենց կարգավիճակը և միութենական հանրապետության կազմում մնալու հարցը, այսինքն՝ նրանց գործնականում տրվում էր ինքնորոշվելու հնարավորություն: 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի անկախության հանրաքվեի արդյունքներով հռչակվեց Արցախի անկախությունը¹¹, և այն չի կարող համարվել անջատողականության դրսևորում կամ Ադրբեջանից անջատվելու արդյունք մի պարզ պատճառով, քանի որ այդ ժամանակ Ադրբեջանը չէր հռչակել իր անկախությունը և դեռևս չէր ստորագրվել Ալմա Աթայի հռչակագիրը: Դա տեղի ունեցավ, երբ Ադրբեջանն ընդունել էր «Ադրբեջանական ԽՍՀ պետական անկախության մասին» ակտը (1991 թ. հոկտեմբերի 18)¹²: Վերջինս հաստատում էր, որ Ադրբեջանի ԽՍՀ-ն մտադրված է դուրս գալ ԽՍՀՄ կազմից, ուստի գործողության մեջ էր մտնում ԽՍՀՄ 1990 թ. ապրիլի 3-ի Օրենքը, որը ԽՍՀՄ կազմից դուրս եկող միութենական հանրապետությունների ինքնավար կազմավորումներին իրավունք էր տալիս դուրս գալու այդ հանրապետության կազմից՝ դառնալով ԽՍՀՄ սուբյեկտ¹³: Այսինքն՝ ինքնորոշման հանրաքվեի ժամանակ Արցախը իրավական առումով ոչ թե Ադրբեջանի կազմում էր գտնվում, այլ ԽՍՀՄ:

Արցախյան հակամարտության համատեքստում «սեցեսիա» տերմինի կիրառումը անորոշ է թողնում այն հարցը, թե Արցախը ումից է անջատվել, եթե հանրաքվեի անցկացման ժամանակ իրավական առումով Արցախը Ադրբեջանի կազմում չէր գտնվում: Ռևստի Արցախի անջատումը տեղի է

¹⁰ Стн «Закон о порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР». «Ведомости Съезда народных депутатов Верховного Совета СССР». М., 1990, № 15:

¹¹ Стн «В НКАО прошел референдум о независимости». «Коммерсантъ Власть», 16.12.1991, № 48 (<https://www.kommersant.ru/doc/1960>):

¹² Стн Конституционный Акт Азербайджанской Республики от 18 октября 1991 года № 222-XII «О восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики» (http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2889):

¹³ Стн Закон СССР от 03.04.1990 «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР», ст. 3 (<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=6#Hy8vAoSiA7He4Rkl>):

ունեցել ԽՍՀՄ-ից, բայց դա չի կարող համարվել սեցեսիա, քանի որ սեցեսիան ենթադրում է չհամաձայնեցված գործողություններ, մինչդեռ ԽՍՀՄ-ն ինքն է փլուզվել՝ դրանով իսկ իր սուբյեկտներին «շնորհելով» անկախություն:

2020 թ. Արցախյան պատերազմից հետո հայկական կողմի առաջ քաշած «անջատում հանուն փրկության» կարգախոսը, մեր կարծիքով, հակասում է նաև Ղարաբաղյան հիմնախնդրի պատմական իրողություններին: Արցախյան բանակցային գործընթացներում հայկական կողմի համար մշտապես եղել է առաջնային Արցախի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման հարցը, որը տարիներ շարունակ ընդունելի է եղել նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահության համար: 2020 թ. Արցախյան պատերազմից հետո «անջատում հանուն փրկության» սկզբունքի օրակարգ բերելը կասկածի տակ է դնում Արցախի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը, քանի որ «անջատում» տերմինը հակասում է Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության շրջանակում Արցախի չգտնվելու փաստին:

2016 թ. ապրիլյան ռազմական գործողություններից հետո քաղաքագիտական շրջաններում քննարկվում էր նաև «ճանաչում հանուն փրկության» և «ինքնիշխանություն հանուն փրկության» կարգախոսների կիրառման հնարավորությունը¹⁴: Դրանց կիրառումը նույնպես թվում է խնդրահարույց, քանի որ ևս չունի հստակ իրավագիտական չափում և պարզ չեն տվյալ մոտեցմամբ արդյունքի հասնելու մեխանիզմները: «Ճանաչում» տերմինի կիրառման նպատակահարմարությունը կասկածելի է նաև Արցախի անկախությունը Հայաստանի չճանաչելու և հիմնախնդրի լուծման ազգային օրակարգ չլինելու պարագայում:

Կարծում ենք, որ Արցախի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման գործում պետք է կարևորել 2020 թ. հոկտեմբերի 2-ին Ժնևի քաղաքային խորհրդի կայացրած հմ. Ռ-271 «Լեռնային Ղարաբաղի հայերն ունեն կյանքի և ինքնորոշման իրավունք» բանաձևը, որով գործնականում առաջին անգամ Լեռնային Ղարաբաղի հայերի ինքնորոշման իրավունքը ճանաչվում է որպես նրանց անվտանգության միակ երաշխիք¹⁵: Զգերագնահատելով տվյալ բանաձևի նշանակությունը՝ կարող ենք փաստել, որ «հանուն փրկության» սկզբունքը, այսինքն՝ բնակչության ֆիզիկական անվտանգության ապահովումը պետք է ոչ թե լինի Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման տարբերակ, այլ տեղ գտնի Արցախի ինքնորոշման հիմնական պատճառներում, իսկ խնդրի լուծման միակ տարբերակ մեզ համար պետք է շարունակի մնալ Արցախի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը:

Վերը շարադրվածն ամփոփելով՝ նշենք, որ ինչպես բոլոր էթնոքաղա-

¹⁴ Stu “After the April war Armenian diplomacy should introduce new accentuations: Ruben Sugaryan”. Interview. “168.am”, 3 November 2016 (<https://en.168.am/2016/11/03/11638.html>):

¹⁵ Stu “Les Arméniens du Haut-Karabakh ont le droit à la vie et à l'autodétermination”. Ville de Genève, Conseil municipal, R-271, 2 octobre 2020 (https://conseil-municipal.geneve.ch/conseil-municipal/objets-interventions/detail-objet/?sdl_uid=130145&sechash=660a6bb4):

քական հակամարտությունների, այնպես էլ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորումը հնարավոր է բացառապես քաղաքական ճանապարհով: Ընդամին ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը կամ ժխտումը պայմանավորված են ոչ թե տվյալ հակամարտության մարդասիրական կամ իրավական կողմերով, այլ գուտ տվյալ պետության քաղաքականությամբ: Ի դեպ, յուրաքանչյուր պետության քաղաքական գնահատականը պայմանավորված է իր ազգային շահերով: Նույնիսկ ԵՄ-ը, որը համարվում է ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների պաշտպանության կարևորագույն կենտրոններից մեկը, էթնոքաղաքական հակամարտությունների նկատմամբ կիրառում է մի շարք երկակի ստանդարտներ: Այսպես. ճանաչելով Կոսովայի անկախությունը՝ նա չի ճանաչում Արցախի ինքնորոշման իրավունքը, որը իրավական առումով ավելի հիմնավոր է: ՌԻՄԻ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման գործում մեզ համար առաջնային պետք է համարվի ոչ թե ազատական, մարդասիրական, հաճախ ոչ իրատեսական սկզբունքների առաջաշումը, այլ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի դիտարկումը աշխարհաքաղաքական առումով մեծ կշիռ ունեցող համաշխարհային կենտրոնների ու կարևոր տարածաշրջաններում (օրինակ՝ Մեծ Մերձավոր Արևելքում) տեղի ունեցող աշխարհաքաղաքական, աշխարհատնտեսական, ռազմաքաղաքական գործընթացների համատեքստում: Պետք է կարևորել նաև առկա դաշնակցային կապերի ամրապնդումը տարածաշրջանային ու համաշխարհային ուժային կենտրոնների շահերի հաշվառմամբ:

ПОЛИТОЛОГИЯ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПРАВА НА СЕЦЕССИЮ И ЕГО ПРИМЕНИМОСТЬ К КАРАБАХСКОЙ ПРОБЛЕМЕ

Р. Г. АВЕТИСЯН, старший ученый-аналитик Центра региональных стратегических исследований НИУО МО РА, аспирант кафедры политического управления и публичной политики АГУ РА

РЕЗЮМЕ

После окончания в 2020 г. в Арцахе военных действий и установления перемирия армянская сторона ввела активно в оборот принцип «отделения во спасение», более известный как «восстановительная сецессия» (*remedial secession*). В связи с этим возникла необходимость уточнения применимости понятия «сецессия» в отношении Карабахского конфликта с его историческими, политическими и правовыми реалиями. Анализ показывает, что использование термина «сецессия» создает опасность представления Карабахского движения как сепаратистского. В случае циркулирования данного принципа Карабахский вопрос может отождествляться с другими этническими кон-

фликтами, имеющими иные этно-исторические корни и правовые, социально-политические (сугубо сепаратистские) основания.

В контексте Карабахского конфликта применение понятия «сецессия» может быть довольно проблематичным, поскольку сецессия считается имеющим характер несогласованности результатом сепаратизма или его разновидностью. Между тем, самоопределение Арцаха не может считаться сецессией или результатом несогласованных действий, так как Арцах никогда не входил в состав независимого Азербайджана и вышел из состава Аз.ССР в соответствии с действовавшим тогда законодательством СССР, а из состава Советского Союза – вследствие его распада.

POLITICAL SCIENCE

THE CONCEPTUAL FRAMEWORK OF THE RIGHT OF SECESSION AND ITS APPLICABILITY TO THE KARABAKH PROBLEM

R. G. AVETISYAN, Senior Research Fellow, Center for Regional Strategic Studies, NDRU, MOD, RA, Graduate Student, Chair of Political Governance and Public Policy, Public Administration Academy, RA

SUMMARY

After the end of hostilities in Artsakh in 2020, and the declaration of truce, the Armenian party vigorously introduced the principle of “secession for salvation”, better known as “remedial secession”. In these terms, it became necessary to clarify the applicability of the concept of “secession” regarding the Karabakh conflict with its historical, political, and legal realities. Analysis shows that the use of the term “secession” poses the danger of rendering the Karabakh movement as separatist one. If this principle does circulate, then the Karabakh issue can be associated with other ethnic conflicts having diverse ethnohistorical roots and legal, socio-political (purely separatist) grounds.

In the context of the Karabakh conflict, using the concept of “secession” can be rather problematic since secession is considered to be the inconsistent result of separatism or its type. Meanwhile, the self-determination of Artsakh cannot be considered secession or the result of uncoordinated actions, since Artsakh had never been part of independent Azerbaijan, and withdrew from the Azerbaijani SSR in accordance with the Legislation of the USSR in force at that time, and from the Soviet Union – due to its collapse.

**ԶՈՒ-Ի ԲԱՐՈՅԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎՈՒՄ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՄԲ,
ԴԱՏՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՄԲ ԵՎ ՀՄՏՈՒԹՅԱՄԲ**

Դրվագ ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի «Պետական և ռազմական կառավարում» մասնագիտությամբ մագիստրոսական կրթական ծրագրի մեկնարկի հանդիսավոր արարողությունից:

Ձախից աջ՝ ՊԱՀՀ-ի գիտաուսումնական բաժանմունքի պետ լեյտենանտ Վ. Մելքոնյան, ՊԱՀՀ-ի պետի՝ կրթության և գիտության գծով տեղակալ գնդապետ Տ. Քոչարյան, ՊԱՀՀ-ի պետ գեներալ-մայոր Գ. Տավարածյան, ՊԱՀՀ-ի պետի տեղակալ գնդապետ Ա. Դավթյան

Երևան, ՊԱՀՀ, 2021 թ. հոկտեմբերի 1

ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի «Պետական և ռազմական կառավարում» մասնագիտությամբ մագիստրոսական կրթական ծրագրի շրջանակներում անցկացվող պարապմունքներից

Երևան, ՊԱՀՀ, 2021 թ. հոկտեմբերի 15

Նորակոչիկների երդման արարողություն
ծնողների մասնակցությամբ

ՀՀ ԶՈՒ-ի հոգևոր առաջնորդ
հոգեշնորհ Տ. Մովսես վարդապետ Սարգսյանը
կատարում է հոգեհանգստի կարգ և ոգեկոչման արարողություն՝
նվիրված 44-օրյա պատերազմում զոհված զինծառայողներին
Արցախ, 2021 թ. սեպտեմբեր

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄ
ՍԵՐՆԴԵՍԵՐՈՒՆԴ

Պատերազմի վետերանները և զինծառայողները մայիսի 9-ին «Մայր Հայաստան» հուշահամալիրի մոտ, որտեղ ավանդաբար նշում են Հայրենական պատերազմում հաղթանակի և Շուշիի ազատագրման տոները

ՀՀ ԶՈՒ-ի զինծառայողների շքերթը
Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիրում

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՀՀ ԶՈՒ-Ի ԶՈՐԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

**ՍՑԵՆԱՐԱՅԻՆ ՊԼԱՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ
ՈԱԶՄԱԿԱՐԱԿԱՆ ՊԼԱՆԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԻՔ**

Ձ. Ս. ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ, պահեստազորի գնդապետ, Ռազմատեխնիկական գիտահետազոտական ինստիտուտի (ՌՏԳՀԻ) Համակարգային խնդիրների հետազոտման բաժնի հետազոտող-նախագծող,

Ա. Ռ. ՀՈՒՆԱՆՅԱՆ, պահեստազորի ավագ լեյտենանտ, Ռազմատեխնիկական գիտահետազոտական ինստիտուտի (ՌՏԳՀԻ) Մարտավարատեխնիկական առաջադրանքների ծնակերպման բաժնի ինժեներ նախագծող

«Ռազմավարական պլանավորումը ռազմաքաղաքական ու ռազմավարական իրադրության վերլուծության և զինված պայքարի նպատակների, ուժերի, միջոցների ու եղանակների որոշման, պաշտպանությանը պետության, զինված ուժերի և այլ գործերի պատրաստման գործընթաց է՝ բաղկացած օպերատիվ-ռազմավարական հաշվարկումների ու կանխատեսում-

ների կատարումից, ռազմավարական պլանավորման համապատասխան փաստաթղթերի մշակումից»¹: Ըստ «ՌԷՆԴ» կորպորացիայի վերլուծաբանների՝ պաշտպանության ոլորտում ռազմավարական պլանավորման նպատակը անվտանգային միջավայրում հնարավոր սցենարներով տեղի ունեցող զարգացումների դեպքում ծագող տարաբնույթ ռիսկերին դիմակայելն ու դրանք կառավարելն է²: Պլանավորմամբ սահմանվում են որոշակի ժամանակահատվածում ռազմավարական նպատակներին հասնելու հիմնական ուղղությունները, միջոցները և եղանակները: Պաշտպանության ոլորտում ռազմավարական պլանավորումը պետք է համապատասխանեցվի պետության պաշտպանական քաղաքականությանը և ազգային անվտանգության ապահովման խնդիրներին ու առաջնահերթություններին: Դրա շնորհիվ կատարվում է պետության կարողությունների արդյունավետ օգտագործում, ինչը կարևոր է հատկապես մարդկային և նյութական սուղ ռեսուրսներ ունեցող պետությունների համար:

Ռազմավարական պլանավորման ժամանակ հաշվի են առնվում տարածաշրջանային և արտատարածաշրջանային այն հնարավոր զարգացումները,

¹ Տես «Ռազմական ոլորտի հասկացությունների օժանդակ հանրագիտարանային բառարան»: «ԱՏ», 2021, հմ. 3-4, էջ 184:

² Տես Paul K. Davis, Russell D. Shaver, Justin Beck. Improving Strategic Planning at the Department of Defense, 23 January 2008 (https://www.rand.org/pubs/research_briefs/RB9284.html):

որոնք կարող են վերաճել պետության համար ուղղակի ռազմական վտանգի: Անվտանգային միջավայրում ոչ գծային փոփոխությունների, մարտահրավերների ու սպառնալիքների բազմազանությունը ուժեղացնում է «անորոշությունների գործոնը», որոնց հաղթահարման համար մասնագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են մի շարք գործիքներ: Դրանցից են.

- հետարկում (հնարավորություն է տալիս ենթադրյալ ապագայից ճանապարհի հարթելու դեպի ներկան և այդպիսով պարզելու, թե ինչպես կարող է ստեղծվել այդ ապագան),
- վթարային պլանավորում (հնարավորություն է տալիս նախապատրաստվելու հավանականության տարբեր աստիճանի կոնկրետ իրադարձություններին, արտակարգ իրավիճակի դեպքում վթարային պլանը կդառնա գործողությունների ղեկավար փաստաթուղթ),
- ճգնաժամային իրավիճակների մոդելավորում և տեսական վարժանքներ (հնարավորություն է տալիս մշակելու զանազան սցենարներ և վերլուծելու ձեռնարկվելիք գործողությունները՝ ռեալ իրավիճակների նախապատրաստվելու համար),
- կանխատեսում (հնարավորություն է տալիս կատարելու ապագայի հավանականային կանխագուշակում),
- հորիզոնների տեսածրում (ներկայումս փոփոխությունների կատարման «թույլ ազդանշանների» որոնում, դրանց զարգացման մշտազննում ու հնարավոր ազդեցության գնահատում),
- սցենարային պլանավորում (հնարավորություն է տալիս վերանայելու ներկայի մասին պատկերացումները և ապագայի զանազան տարբերակների մասին պատմությունների միջոցով փոփոխելու ներկայի մասին տեսակետը: Նպատակաուղղված է իրադարձությունների զարգացման հնարավոր սցենարների ուսումնասիրությանը՝ համապատասխան ռազմավարություն մշակելու համար),
- միտումների վերլուծություն (փոփոխությունների արդեն նկատելի մոդելների ներուժային նշանակալիության գնահատում),
- մարտական զորավարժություններ (հնարավորություն է տալիս մոդելավորված հակամարտության պայմաններում փոխգործելու հակառակ կողմի հետ՝ չնախատեսված հանգամանքներին արձագանքումը լրամշակելու համար)³:

Նախքան ռազմավարական պլանավորման ձեռնարկումը ստեղծվում է այն կերպարը, որին պետք է հասնել, այսինքն՝ որը երկարաժամկետ կտրվածքով դառնում է վերջնանպատակ: Այնուհետև ձևակերպվում է առաքելությունը՝ որպես արդյունք, որին պետք է հասնել ռազմավարության իրագործմամբ⁴: Այսպիսով՝ ապագայի «տեսլականն» ու «առաքելությունը» ռազմավար

³ Ств Питер Скоблик. Что покажет будущее. «Harward Business Review», 13 июля 2020 (<https://hbr-russia.ru/biznes-i-obshchestvo/uroki-stoikosti-2020/832619>):

⁴ Ств С. С. Берман, А. А. Воробьев. Стратегическое государственное управление. Учебное пособие. Казань, 2018, с. 113 (https://kpfu.ru/staff_files/F314437723/Strategy.pdf):

րական պլանավորման անքակտելի մասերն են: Դա ճիշտ է ինչպես առանձին կազմակերպությունների, տնտեսության ճյուղերի, այնպես էլ ամբողջ պետության գործունեության համար: Ընդամին ռազմավարական պլանավորումը պետք է լինի ձկուն, որպեսզի հնարավոր լինի իրագործման ընթացքում կատարել որոշակի ճշգրտումներ՝ առանց խաթարելու նրա բովանդակությունն ու հաջորդականությունը: Ըստ այդմ՝ «անընդմեջ հաջողություն» ապահովող ավարտուն ու ամբողջական ռազմավարություն մշակելու ջանքերը, ըստ նախագծողների, «ապարդյուն են»⁵:

Ինչպես նշվեց, պետության պաշտպանության ոլորտներում ռազմավարական պլանավորումը անմիջականորեն առնչվում է մեծաթիվ էական անորոշությունների հետ (դրանք կարող են պայմանավորված լինել աշխարհաքաղաքական, քաղաքական, տնտեսական, տեխնիկական ու տեխնոլոգիական, աշխարհագրական, բնակլիմայական, ժողովրդագրական և այլ գործոններով): Նման պայմաններում ռազմավարական պլանավորման առավել օպտիմալ գործիք է դառնում *սցենարային պլանավորումը*, որը «ապագա իրավիճակների կամ իրադարձությունների հավանականության, դրանց հետևանքների կամ արդյունքների որոշման, ըստ այդմ՝ դրանց արդյունավետ արձագանքման, ինչպես նաև դրանցից առավելագույն օգուտ քաղելու հնարավորության տեսանելիացման գործընթաց է»⁶: Այն հատկապես շահավետ է, երբ տվյալ կազմակերպությունը (պետություն, ԶՈՒ, առևտրաարտադրական ընկերություն և այլն) բախվել է հետևյալ իրավիճակների հետ՝

- դեկավարները զուրկ են ապագան ճիշտ կանխատեսելու ունակությունից,
- հեռանկարները ակներև չեն,
- ռազմավարական մտածողության մակարդակն անբավարար է,
- միջավայրում կատարվել է կամ ակնկալվում է էական փոփոխություն,
- կա ծագում՝ միօրինակացնելու մոտեցումները՝ առանց սահմանափակելու բազմազանությունը,
- կա տարակարծությունների բազմապիսություն⁷:

Սցենարային պլանավորումը կիրառվում է պաշտպանության ռազմավարության մշակման, ինչպես նաև ռազմավարական վերանայումների միջոցով ռազմավարությունների ճշգրտման նպատակով⁸: Տվյալ գործընթացը հիմնվում է ծագող վտանգների, հավանական խափանումների, իրադարձությունների միջև պատճառահետևանքային կապերի, զարգացումների շարժիչ ուժի ու ներքին միտումների մասին մասնագետների փորձագիտական կարծիքների ու գնահատականների վրա:

⁵ Stu *Матс Линдгрэн, Ханс Бандхольд*. Сценарное планирование: связь между будущим и стратегией. М., 2009:

⁶ Stu *William Saulsgiver*. Scenario Planning Versus Forecasting. “Schultz Financial Group”, 20 August 2021 (<http://sfginc.com/scenario-planning-versus-forecasting/>):

⁷ Stu նույն տեղում:

⁸ Այս մասին ավելի հանգամանորեն տես Բ. Պ. Պողոսյան, Մ. Ս. Ավետիսյան, Պաշտպանության ռազմավարական վերանայման գործընթացում որոշ նորամուծական հետազոտական մեթոդների կիրառման մասին: «ՀԲ», 2015, հմ. 3:

Կարևոր է ճիշտ պատկերացնել սցենարային պլանավորման և ապագայի կանխատեսման միջև եղած տարբերությունը: Կանխատեսման դեպքում կանխատեսողը հենվում է անցյալի ու ներկայի քանակական տվյալների վրա և, ըստ էության, կիրառում է ապագայի համար անցյալ զարգացումների արտարկման մեթոդը: Մինչդեռ սցենարային պլանավորումը ռիսկերի կառավարման նկատմամբ մոտեցման մեջ միավորում է որակական (քաղաքականություն, արտաքին միջավայրում առկա լարվածություն և այլն) և քանակական (մրցակիցների հետ ներուժի հարաբերակցություն, ռեսուրսներ և այլն) տեսակետները: Մինևույն ժամանակ, սցենարային պլանավորումը հնարավորություն է տալիս «տեղափոխվելու» ապագա և «տեսնելու» թե որքանով են մշակված ռազմավարական պլանները համապատասխանում ապագայում ձևավորվելիք միջավայրին:

ՍՑԵՆԱՐԱՅԻՆ ՊԼԱՆԱՎՈՐՄԱՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

Պաշտպանության ոլորտում որպես ռազմավարական կառավարման գործիք լայնորեն կիրառվող սցենարային պլանավորումը, որը 20-րդ դարի երկրորդ կեսից ԱՄՆ-ի ռազմագիտական ուսումնասիրություններում «ռազմական խաղի» հետ սովորական երևույթ է⁹, ըստ էության, հիշատակվում է դեռ մ. թ. ա. 5-րդ դարի «Երկ ռազմարվեստի մասին» աշխատությունում¹⁰:

ԱՄՆ: 20-րդ դարի 20–30-ական թվականներին ԱՄՆ-ի Բանակի և Ռազմածովային ուժերի միացյալ խորհուրդը մշակել է «գունավոր պլանների» փաթեթ այնպիսի թշնամիների հետ հավանական հակամարտությունների զարգացման հնարավոր սցենարները պարզելու նպատակով, ինչպիսիք են Ճապոնիան («Պատերազմի նարնջագույն պլան»), Գերմանիան («Պատերազմի սև պլան») և Մեծ Բրիտանիան («Պատերազմի կարմիր պլան»)՝ 1950-ական թթ., «ՌԷՆՂ» կորպորացիայի տեսաբան Հերման Քանը սցենարային պլանավորումը ներկայացրել է ԱՄՆ-ի ղեկավարությանը՝ իբրև ռազմավարական պլանավորման գործիք՝ այն անվանելով «ապագա–հիմա մտածողություն» (*“future-now thinking”*) և օգտագործելով «սցենար» (*“scenario”*) տերմինը: Քանը պնդում էր, որ պաշտպանական համակարգի խոցելիությունը հնարավոր է նվազեցնել, եթե պլանավորումը կատարվի մեկից ավելի հավանական ռազմական սպառնալիքների համար¹²: Սառը պատերազմի վաղ շրջանում Քանը սցենարային պլանավորման մեթոդներն օգտագործել է միջուկային պատերազմի ուսումնասիրության համար: ԱՄՆ-ում պաշտպա-

⁹ Stu M. Augier, N. Dew, T. Knudsen, N. Stieglitz. Organizational persistence in the use of war gaming and scenario planning. Calhoun: The NPS Institutional Archive, 2018 (<https://asset-pdf.scinapse.io/prod/2782384942/2782384942.pdf>):

¹⁰ Տես *Սուն Ցզի*, Երկ ռազմարվեստի մասին: Թարգմանությունը ռուսերենից՝ Ռ. Օ. Սահակյանի: ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարան: Ե., 2020:

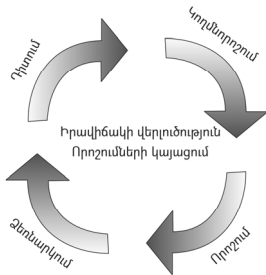
¹¹ Տես *Michael Fitzsimmons*. Scenario Planning and Strategy in the Pentagon. US Army War College, Strategic Studies Institute, 2019 (<https://publications.armywarcollege.edu/pubs/3673.pdf>):

¹² Տես *Heiko A. von der Gracht*. The Future of the Logistics: Scenarios for 2025. Gabler Edition Wissenschaft, 2008:

նության սցենարային վերլուծություններ կարարվել են սառը պատերազմի ամբողջ ընթացքում, ընդամին հաճախ դրանց կենտրոնում ԽՍՀՄ-ն ու Վարշավայի պայմանագրի պետություններն էին¹³:

2002 թ. Պաշտպանական գերատեսչությունը, բանակաշինության պլանավորման հարցերում օգնելու նպատակով, առաջին անգամ ձեռնարկել է միացյալ սցենարային պլանավորման (*Joint Scenario Planning*) պաշտոնական գործընթաց: Այն նախ հայտնի է դարձել որպես «Վերլուծական օրակարգ» (*Analytic agenda*), ապա վերանվանվել «Աջակցություն ռազմավարական վերլուծություններին» (*Support for Strategic Analysis*)¹⁴:

Հարկ է նշել, որ սառը պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո ամերիկացի վերլուծաբանները, ուսումնասիրելով քաղաքականության պատմությունը, եկան այն եզրակացության, որ ԱՄՆ-ը կարող է պահպանել իր ռազմական գերիշխանությունը, քանի դեռ ունակ է իր ուժերը վերափոխելու այնպես, որ հակառակորդը չհասցնի մշակել հակամիջոց: Դրա կարևոր գործիքներից է սցենարային պլանավորումը: Միևնույն ժամանակ, սցենարային պլանավորումը կարող է դառնալ զարգացման ապահովման արդյունավետ միջոց, եթե իրականացման ժամանակ զուգակցվի հիմնավոր որոշումների արագ կայացմամբ: Արևմուտքում մշակվել են նման որոշումների կայացման զանազան մեթոդներ, որոնցից առավել տարածում է ստացել Ջոն Բոյդի փուլաշրջանը: Այն ներառում է 4 տարր՝ դիտում (*observation*), կողմնորոշում (*orientation*), որոշում (*decision*), ձեռնարկում (*action*) և դրա կիրառմամբ հնարավոր է հիմնավոր կերպով պլանավորել ապագա գործողությունները¹⁵ (տես նկ. 1):

Նկ. 1. Բոյդի ԴՎՈԶ փուլաշրջանը¹⁷

Բոյդի մոդելը հնարավորություն է տալիս կատարելու եղած տեղեկությունների ընտրազատում՝ մաղելով անկարևորը և մնացած տեղեկույթի հիման վրա արագ կերպով ընդունելու հիմնավոր որոշումներ, ինչպես նաև իրավիճակի փոփոխման կամ նոր տեղեկույթի ստացման դեպքում արագ վերակողմնորոշվելու՝ որոշումը հարմարեցնելով նոր իրավիճակին¹⁶:

Պենտագոնի և Ներքին անվտանգության նախարարության համար սցենարային-վերլուծական հետազոտություններ է կատարում Հուդզոնյան ինստիտուտը, և դրանց արդյունքներն արտացոլվում են

¹³ Տես *Սայքլ Ֆիտզհիմոնս*, Նշ. աշխ.:

¹⁴ Տես նույն տեղում:

¹⁵ Տես *Գ. Վ. Տավարածյան*, Փոփոխվող անվտանգային միջավայրի պայմաններում ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի դերն ու խնդիրները: «ՀԲ», 2019, հմ. 1:

¹⁶ Տես “OODA: How to Make Faster Decisions?”. “Think Insights” (<https://thinkinsights.net/strategy/ooda-loop/>):

¹⁷ Տես «Extending the scope of situation analysis». Conference paper, June 2008 (https://www.researchgate.net/publication/4370007_Extending_the_scope_of_situation_analysis):

ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականության մեջ: Ֆուտուրիստական հետազոտություններ են կատարում սցենարային պլանավորմամբ զբաղվող «Գլոբալ Բիզնես Նեթվորկ» (*“Global Business Network” GBN*) և «Բուզ Ալեն Համիլտոն» (*“Booz Allen Hamilton”*) ընկերությունները: Ըստ վերլուծությունների՝ Միացյալ Նահանգները հնարավոր հակամարտության ընթացքում կարող է բախվել այնպիսի հանգամանքների, երբ անհրաժեշտ լինի ոչնչացնել արագ հայտնվող և կարճ ժամանակահատվածում խոցելի թիրախներ: Ոլորտում ծագող մարտահրավերներին դիմագրավելու համար նրանք առաջարկում են ռազմավարությունները մշակել զարգացումների դինամիկ սցենարների սկզբունքով, ընդ որում, զարգացումների բոլոր սցենարներում նախատեսվում է ապահովել «Արագ համընդհանուր հարված» (*Prompt Global Strike*) առաքելության իրագործում, որով 60 րոպեում կարող է հարվածի թիրախ դառնալ մոլորակի ցանկացած կետ: 2009 թվականին Պաշտպանության գիտական խորհրդի աշխատանքային խմբի պատրաստած «Անհապաղ վճռորոշ ոչ միջուկային հարված ռազմավարական անվերահսկելի հեռավորությունից» (*Time Critical Conventional Strike from Strategic Standoff*) գեկույցում նկարագրվում են ԱՄՆ-ի ռազմական անվտանգությանն առնչվող մի քանի սցենարներ.

- գրեթե հավասարազոր հակառակորդը իր հեռանկարային հակատիեզերական կարողությունն օգտագործել է ԱՄՆ-ի արբանյակը ոչնչացնելու համար, իսկ ԱՄՆ-ը ձգտում է պաշտպանելու իր մնացած արբանյակները՝ խուսափելով ռազմական գործողությունների ծավալումից,
- Միացյալ Նահանգները ցանկանում է ոչնչացնել «հատուկ միջուկային նյութերի»՝ բեռնամփոփը, որն ահաբեկչական կազմակերպությունը գնացքով փոխադրում է չեզոք պետությունում գտնվող փոխաբեռնման կետ՝ այնտեղից անհայտ ուղղությամբ փոխադրելու համար,
- չեզոք պետության գյուղական վայրերում պահվում է զանգվածային ոչնչացման զենք, որը ԱՄՆ-ը ձգտում է ոչնչացնելու կամ զավթելու, քանի դեռ այն չի տեղափոխվել անհայտ վայր,
- ակնկալվում է, որ ահաբեկչական կազմակերպության ղեկավարությունը հանդիպում է կազմակերպելու չեզոք պետության մայրաքաղաքի հասարակական վայրում, և ԱՄՆ-ը ձգտում է վերացնելու այդ հանդիպման մասնակիցներին,
- ստահակ պետությունը ԱՄՆ-ին և նրա դաշնակցին շանտաժի է ենթարկում՝ սպառնալով, որ կկիրառի միջուկային զենք, իսկ ԱՄՆ-ը ձգտում է մեծ հուսալիությամբ կանխելու նշանակետին այն հասցնելու քայլերը¹⁸:

ԵՎՐԱՍԻՈՒԹՅՈՒՆ: Պաշտպանության ոլորտում սցենարային պլանավորման մոտեցումը կիրառում է նաև Եվրոպական պաշտպանական գործա-

* Հատուկ միջուկային նյութեր (*special nuclear materials*) են կոչվում ատոմային էներգիայի մասին ԱՄՆ-ի օրենքում ձևակերպված այն միջուկային նյութերը, որոնք օգտագործվում են ատոմային էլեկտրակայաններում, միջուկային զենքում որպես ակտիվ տարր:

¹⁸ Stu “Time Critical Conventional Strike from Strategic Standoff”. Report of the Defense Science Board Task Force. Washington, D.C., March 2009 (<https://dsb.cto.mil/reports/2000s/ADA498403.pdf>):

կալությունը: 2014 թ. հրապարակված «Ապագա հնարավորություններ. Ձևավորվող միտումներ և առանցքային գերակայություններ»¹⁹ փաստաթղթում ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ մեծ կարևորություն է տրվում ավտոմատացված կառավարման համակարգերի զարգացմանը, տեխնոլոգիական առաջընթացի շնորհիվ մարտական աջակցության կատարելագործմանը (հարվածների ապահովում «հայտնաբերման գոտուց դուրս գտնվող» միջոցներով, ուղղորդված էներգիայի գեներացիայի միջոցներ և այլն)²⁰:

Դրա հաշվառմամբ Եվրամիությունը իր անվտանգային-պաշտպանական ոլորտի հեռանկարային զարգացման համար մշակել է հինգ լուսաբանող սցենար, ընդսին դրանցից մի քանիսը կարող են իրագործվել միաժամանակ: Այդ սցենարներն են՝ խաղաղության ամրապնդում (*peace enforcement*), հաստատունացում և աջակցություն գործընկերների հնարավորությունների զարգացմանը (*stabilization and support for the capacity building of partners*), հակամարտությունների կանխում (*conflict prevention*), փրկարարություն և տարահանում (*rescue and evacuation*), աջակցություն մարդասիրական օգնությանը (*support to humanitarian assistance*): Անվտանգության և պաշտպանության ընդհանուր քաղաքականության (*Common Security and Defence Policy*) այդ սցենարներում ներառվում են տարաբնույթ «ռազմական խնդիրներ» (*“military tasks”*), որոնք համապատասխանում են «Միության և նրա քաղաքացիների պաշտպանության» նպատակներին²¹:

ՌԴ: Սցենարային մեթոդաբանությունը կիրառվում է նաև ՌԴ ռազմաքաղաքական իրադրության վերաբերյալ կատարվող ռազմավարական հետազոտություններում, ընդ որում, մինչև 2050 թվականը դիտարկվում են հետևյալ հիմնական սցենարները.

- միջքաղաքակրթական հակամարտության արիեստական հրահրում,
- տեղային քաղաքակրթությունների միջև «գործընկերային հարաբերությունների ամրապնդում»,
- ՌԴ և ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ տեղային քաղաքակրթությունների միջև «դաշնակցային հարաբերությունների հաստատում»,
- ԱՄՆ-ի և ՌԴ-ի միջև դիմակայության սցենար («պատերազմ ուրիշի ձեռքերով»՝ *proxy war*)²²:

¹⁹ Stu “Future Capabilities: Emerging Trends and Key Priority”. European Defence Agency. Brussel, 2014 (https://eda.europa.eu/docs/default-source/eda-publications/futurecapabilities_cdp_brochure):

²⁰ Stu նույն տեղում:

²¹ Stu “EU Defence: The White Book implementation process”. Policy Department for External Relations, Directorate General for External Policies of the Union, December 2018, P. 25:

²² Stu *А. И. Подберезкин, М. В. Александров, К. П. Боришполец, Е. С. Зиновьева, В. В. Каберник, М. А. Мунтян и др.* Стратегическое прогнозирование и планирование внешней и оборонной политики, т. 2: «Прогнозирование сценариев развития международной и военно-политической обстановки на период до 2050 года». М., 2015, сс. 49–93 (<https://mgimo.ru/upload/iblock/3d5/3d5cfa570e4fe96f6b6b47bc62c37ba1.pdf>):

Ռուսաստանը համարում է, որ իր ազգային շահերի պաշտպանության համար արտաքին ռազմաքաղաքական գործիքակազմի կիրառության տեսակետից ռազմաքաղաքական իրադրությունը կարող է զարգանալ հետևյալ երեք սցենարներով՝

- սցենար հմ. 1՝ հրաժարում ռազմական ուժի անմիջական կիրառումից, այսինքն՝ ազդեցություն այլ՝ ոչ ռազմական միջոցներով,
- սցենար հմ. 2՝ տարբեր ՌԳԹ-ներում տարբեր ձևերով կիրառվում են տարբեր պետությունների զինված ուժեր,
- սցենար հմ. 3՝ կիրառվում են ազդեցության ցանկացած՝ և՛ ռազմական, և՛ ոչ ռազմական միջոցներ²³:

Ըստ մասնագետների՝ մինչև 2024 թվականը ՌԴ-ի համար առավել հավանական է 3-րդ սցենարը, թեև բոլոր երեքի դեպքում էլ նախատեսվում է պետության ռազմական ներուժի մեծացում, մասնավորապես՝ զինված պայքարի միջոցների ու եղանակների վերաբերյալ տեսլականի վերանայում: Համարվում է, որ տեսանելի ապագայում ոչ միջուկային զենքը կդառնա արտաքին քաղաքական ազդեցության հիմնական գործիքը: Առաջնություն է տրվում գերձգրիտ զենքի, թևավոր հրթիռների, հարվածային անօդաչու թռչող ապարատների նախագծմանն ու արտադրությանը:

Այսպիսով՝ սցենարը ապագայի նկարագրությունն է՝ բաղկացած միմյանց հետ համաձայնեցված, տրամաբանորեն փոխկապված իրավիճակներից և այնպիսի քայլերի հաջորդականությունից, որոնք որոշակի հավանականությամբ հնարավորություն կտան հասնելու կանխատեսվող վերջնական իրադրությանը: Այս մեթոդը բավական արդյունավետ է նպատակների և առաքելությունների ընտրության ժամանակ, զարգացման ռազմավարական ծրագրերի մշակման և 10-20 տարի առաջ կատարվող կանխատեսումների համար: Սցենարը բարդ իրավիճակները պարզեցնում է՝ հասցնելով այն աստիճանի անորոշության, որից իրականում հնարավոր լինի գլուխ հանել, սակայն իհարկե չի կարող լիովին վերացնել անորոշությունը: Սցենարային պլանավորման մեթոդը նպատակաուղղված է ստեղծելու ապագա զարգացումների տեսլական, որը հարուստ լինի մանրամասներով, և որից հետագայում կծագեն ռազմավարության մնացած բոլոր բաղկացուցիչները: Ըստ զագացումների որակական կողմի՝ սցենարները լինում են.

- հոռետեսական, որոնցում բոլոր գործոնները բացասաբար են անդրադառնում համապատասխան հաստատության (պետություն, բանակ, կազմակերպություն, առևտրաարտադրական ընկերություն և այլն) վիճակի փոփոխության վրա: Նման սցենարը ներկայացնում է իրադարձությունների զարգացման վատագույն տարբերակը,
- լավատեսական, երբ բոլոր ազդող գործոնները ազդում են դրականորեն և ապահովում դրական զարգացումներ:

Առավել արդյունավետ է դրանց համադրությունը, քանի որ որպես

²³ Ств А. И. Подберезкин. Логика формирования сценария ВПО и его вариантов. «Центр Военно-политических исследований», 27.04.2020 (<http://eurasian-defence.ru/?q=analitika/logika-formirovaniya-scenariya>):

արդյունք առանձնացվում են առավել հավանական՝ «իրատեսական», սցենարները: Ի վերջո, որոշումներ են ընդունվում այդ իրատեսական սցենարների հիման վրա, և մշակվում է ամբողջ ռազմավարությունը:

Ինչպես վերը նշել էինք, սցենարային պլանավորումը՝ որպես վերլուծության միջոց, հիմնվում է կանխատեսման վրա: Կանխատեսումը ապագա վիճակի հաշվարկման համար օգտագործում է մաթեմատիկական մոդելներ: Այս մոտեցումը հաճախ հիմնվում է պատճառաբանական քայլերի կապերի ավանդական վերլուծության վրա, համաձայն որոնց, եթե կա X պայման, ապա Y-ը կլինի իրադարձությունների զարգացման անմիջական արդյունք: Կանխատեսումը հնարավորություն է տալիս ի հայտ բերելու փոփոխությունները (զարգացումները) և արձագանքելու դրանց նախքան ճգնաժամի առաջացումը²⁴:

Ե՞րբ է հարմար սցենարը կիրառել որպես ռազմավարական պլանավորման գործիք: Այն նախընտրելի է ռազմավարության մշակման ժամանակ, երբ որոշում կայացնելիս ի հայտ են գալիս զգալի թվով անորոշություններ: Այսպիսով՝ սցենարը մի գործիք է, որը հիմնված է ապագայի անորոշությունների կառավարման եղանակների և տեխնոլոգիաների վրա:

ԻՆՉՊԵՍ ՄՇԱԿԵԼ ՍՑԵՆԱՐՆԵՐԸ

Սցենարները պետք է ապագայի պատկերը բխեցնեն ներկայիս իրավիճակից: Դրանց մշակման ընթացքում անհրաժեշտ է ապահովել այլընտրանքային մոտեցում:

Գոյություն ունեն սցենարների մշակման մի քանի սկզբունքներ, որոնցից մենք առանձնացնում ենք հետևյալ երեք ընդհանուր դրույթները.

1. նախագծման ելակետ պետք է ունենալ ներկայիս ռազմավարական իրավիճակի ճշգրիտ գնահատումը՝ ազդեցության գործոնների դինամիկայի հաշվառմամբ (թե ժամանակի ընթացքում ո՞ր գործոններն են թուլանում և որո՞նք են ուժգանում),
2. զարգացման միտումների անորոշությամբ օժտված գործոնների համար պետք է կատարվեն հատուկ կանխատեսումներ և տրամաբանված փորձագիտական առաջարկություններ,
3. պետք է մշակվեն որոշակի տրամաբանական նկարագրեր ունեցող բազմաթիվ այլընտրանքային «ապագայի սցենարներ»:

Ստորև բերվում է այս ասպարեզում եղած փորձի ընդհանրացմամբ սցենարների մշակման ալգորիթմի օրինակ.

1. հետազոտության օբյեկտի սահմանում և դրա կառուցվածքի որոշում, փաստացի իրավիճակի նկարագրություն, հետազոտության օբյեկտի վրա ազդող հիմնական գործոնների որոշում,
2. հեռանկարի ժամանակային կտրվածքի որոշում. ըստ այդմ՝ լինում է կարճաժամկետ (մինչև 1 տարի), միջնաժամկետ (մինչև 5 տարի) և եր-

²⁴ Stu Brooke Mitchell. Scenario Planning for the Twenty-first-Century Military Strategist. “Wild Blue Yonder”, 27 April 2020 (<https://www.airuniversity.af.edu/Wild-Blue-Yonder/Article-Display/Article/2161592/scenario-planning-for-the-twenty-first-century-military-strategist/>):

կարաժամկետ (5 տարուց ավելի), ՀՀ-ի դեպքում՝ վերջին երկուսը համապատասխանաբար՝ մինչև 3 և 3-ից ավելի տարի,

3. գլխավոր շահառուների որոշում,
4. զարգացման բացահայտ և ոչ բացահայտ միտումների որոշում՝ փորձագիտական մեթոդների կիրառմամբ, առանձին գործոնների դինամիկայի կանխատեսում,
5. «առանցքային» անորոշությունների որոշարկում (անհայտ հետևանքներով ո՞ր իրադրությունները կարող են էապես ազդել տվյալ հարցի վրա),
6. սցենարի նախնական թեմաների կառուցավորում (օրինակ՝ տարբերակելով դրական և բացասական ծայրահեղությունները),
7. բոլոր սցենարների հավաստիության և արժանահավատության ստուգում,
8. ապագայի վերաբերյալ մի քանի այլընտրանքային սցենարների մշակում և դրանց ստուգում ըստ համալիրության, տրամաբանվածության ու փոխադարձ անհակասականության: Դրանցից 2–3 տարբերակի ընտրազատում, դրանց ստուգում ըստ անհրաժեշտ բազմապիստության, կայունության և բարձր աստիճանի իրականանալիության, ընտրված սցենարների մեկնաբանություն. դրանց զարգացման կանխատեսում, հակազդեցություն գործող հնարավոր զարգացումների հաշվառում ու պարզաբանում,
9. հետազոտական կարիքների պարզում. անհրաժեշտ է ուսումնասիրություններ կատարել նաև այն ոլորտներում, որոնք տվյալ բնագավառի համար առանցքային չեն (օրինակ՝ այն տեխնոլոգիաները, որոնք չեն կիրառվում թիրախային ոլորտում, բայց հնարավոր է կիրառվեն ինչ-որ մի պահի),
10. քանակական գնահատում ապահովող մոդելների մշակում,
11. սցենարի վերջնական տարբերակի մշակում՝ բոլոր նոր ի հայտ եկած գործոնների և իրավիճակների հաշվառմամբ, հնարավոր կորուստների վտանգի աստիճանի նվազեցում, սցենարից շեղումների հավանականության գնահատում,
12. սցենարից անցում գործնական հիմքի՝ ռազմավարական պլանի, զարգացման պլանի, ընթացիկ պլանի, ծրագրերի և նախագծերի մշակում²⁵:

Սցենարային պլանավորման գլխավոր գործիքը սցենարային վերլուծությունն է: Այն պետք է տա այն զարգացումների հաջորդականության մանրակրկիտ նկարագրությունը, որոնք սցենարիստի դիտարկած զարգացումների դեպքում կանխատեսվող հավանականությամբ կհանգեցնեն ցանկալի կամ պլանավորվող վերջնական իրավիճակի:

Վերջին փուլերում կազմվում է սցենարային ռազմավարական մատրից: Դա մի աղյուսակ է, որի տողերում գրվում են կիրառվող ռազմավարությունները, սյունակներում՝ սցենարները, վանդակներում՝ փորձագիտական գնա-

²⁵ Stu C. A. Попов. Сценарное моделирование: методика из восьми шагов (http://www.elitarium.ru/scenarnoe_modelirovanie_metodika/); Paul J.H. Schoemaker. Scenario Planning: A Tool for Strategic Thinking. "Sloan Management Review", Winter 1995, Vol. 36, N 2; T. Chermack. Scenario Planning in Organizations: How to Create, Use and Assess scenarios. Berrett-Koehler Publishers, 2011:

հատականները: Այս մեթոդն օգնում է ճիշտ որոշելու զարգացման ենթադրվող սցենարների և ռազմավարական նպատակների փոխկապվածությունը:

Աղյուսակ

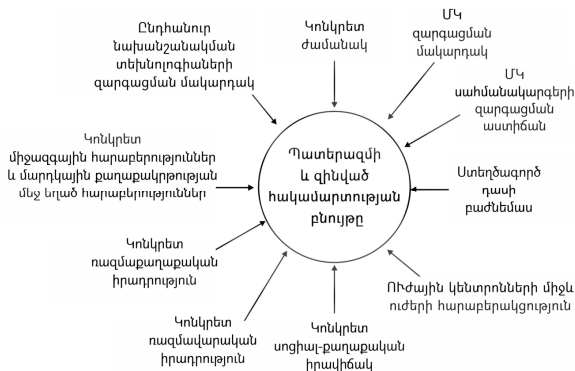
ՍՅԵՆԱՐԱՅԻՆ ՈԱԶՄԱԿԱՐԱԿԱՆ ՄԱՏՐԻՑԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

Ռազմավարություն	Սցենարներ		
	1	2	3
1	Ա	Ա	Գ
2	Բ	Բ	Բ
3	Ա	Գ	Բ
4	Գ	Ա	Գ

Հապավումներ. Ա-անհաջող, Բ-բավարար, Գ-գերազանց:

Երբ սցենարային պլանավորման աշխատանքները կատարվում են որպես ռազմավարության մշակման մաս, հնարավոր է դառնում լավագույն ռազմավարության ընտրությունը: Փոխարեն սեղանին պահելու միայն այն սցենարը, որը «պետք է լինի առավել ճշմարտանման», նպատակահարմար է աչքի առաջ ունենալ սցենարների բոլոր դիտարկված տարբերակները: Երբ մի սցենարը գնահատվում է որպես քիչ հավանական, անցում է կատարվում զարգացումների այլ սցենարների, ինչով ապահովվում է ամբողջ ռազմավարությունն արագ փոխելու հնարավորություն:

Սցենարային պլանավորումը լայնորեն կիրառվում է ռազմական պլանավորման ոլորտում: Տվյալ դեպքում սցենարները կազմվում են ապագա պատերազմների ու զինված հակամարտությունների բնույթի վերաբերյալ մասնագիտական կանխատեսումների հիման վրա: Նկ. 2-ում ներկայացված է մինչև 21-րդ դարի 2-րդ կեսի հավանական պատերազմների և զինված հակամարտությունների բնույթը պայմանավորող գործոնների հարացույցը:

Նկ. 2. Հավանական պատերազմների և զինված հակամարտությունների բնույթը պայմանավորող գործոններ²⁶

²⁶ Տես Ա. Ի. Պողբերյոզկին, Մ. Վ. Ալեքսանդրով, Կ. Պ. Բորիշչյուեց, Ե. Զ. Զինովյե-վա, Վ. Վ. Կաբերնիկ, Մ. Ա. Մունոթյան, Նշ. աշխ.:

Պետությունների մեծ մասը ռազմական ու ռազմավարական խնդիրների լուծման համար իր ՋՈՒ-ում ունի մշտապես թարմացվող ռազմական պլանների հավաքածու: Այդպիսի պլանների հիմքում գործնականորեն միշտ դրված են լինում սցենարներ, որոնք հաճախ կատարելագործվում են ռազմական (պատերազմական) խաղերի (*war games*) միջոցով, որոնցում ընդգրկվում են իրական գորախմբեր: Առաջին անգամ այդպիսի խաղեր 19-րդ դարում անցկացրել է պրուսական Գլխավոր շտաբը²⁷:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ռազմավարական պլանավորման ժամանակ ընտրված սցենարները կարող են ծառայել որպես կողմնորոշիչներ: Դրանք օգտագործվում են նաև գործունեության ուղղության ընտրության ու ձեռք բերված հաջողությունների գնահատման նպատակով:

Ներկայիս սցենարային պլանավորումը էապես տարբերվում է ավանդականից: Դրանում կիրառվում են այլ փոփոխականներ, կապեր և մեթոդներ: Դրա համար բնութագրական են կառուցվածքի բարդությունն ու անհամասեռությունը, արվեստի, գիտության, արտածման, մակածման, կառուցավորման, ընդհանրացման, ռացիոնալության և ոչ ռացիոնալության տարրերը, և հենց այս բազմանիստության շնորհիվ է, որ այն չի կարող վերագրվել որևէ գիտական ուղղության:

Այսպիսով՝ կազմակերպության (պետություն, ՋՈՒ, տնտեսական համակարգ, ընկերություն և այլն) զարգացման ուղղությունները որոշելիս ղեկավարությունը գործ է ունենում մեծ թվով անորոշությունների հետ, որոնք դժվարացնում են հստակ ռազմավարական պլանավորումը: Նման պայմաններում օպտիմալ գործիք է դառնում սցենարային պլանավորումը, երբ վերլուծության, փորձագիտական գնահատումների ու գիտական կանխատեսումների հիման վրա կազմվում են իրադարձությունների զարգացման այլընտրանքային տարբերակներ՝ սցենարներ, որոնք ընտրազատվում են և առավել իրատեսական (ինչպես դրական, այնպես էլ անբարենպաստ) սցենարները դառնում են ռազմավարության մշակման համար կողմնորոշիչներ:

Նման եղանակը հնարավորություն է տալիս պատրաստ լինելու իրադրության կտրուկ փոփոխությունների և ռազմավարությունում կատարելու համապատասխան շտկումներ:

Ներկայումս սցենարատեսիկական լայնորեն կիրառվում է պետական համակարգերի, այդ թվում՝ պաշտպանության, զարգացման ռազմավարությունների մշակման ու վերանայման նպատակով:

²⁷ Այդ մասին հանգամանորեն տես Մ. Ավետիսյան, Ռազմավարական խաղերի էությունը և կազմակերպումը: «ՀԲ», 2014, հմ. 3–4:

ВОЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

**СЦЕНАРНОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ
СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ**

Յ. Մ. ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ, полковник запаса, исследователь-проектировщик Отдела исследования системных задач, Военно-технического научно-исследовательского института (ВТНИИ), А. Р. УНАНЯՅԱՆ, старший лейтенант запаса, инженер-проектировщик Отдела оформления тактико-технических заданий Военно-технического научно-исследовательского института (ВТНИИ)

РЕЗЮМЕ

Стратегическое планирование в сфере обороны непосредственно сопряжено с существенными неопределенностями, обусловленными геополитическими, политическими, экономическими, технологическими, природными и иными факторами. В подобных условиях наиболее оптимальным инструментом стратегического планирования является сценарное планирование, при котором на основе анализа, экспертных оценок и научных прогнозов составляются альтернативные варианты развития обстановки – сценарии. Самые реалистичные из них становятся ориентирами для разработки или пересмотра стратегии. Данный инструмент стратегического планирования позволяет быть готовым к резким изменениям обстановки и внесению в стратегию соответствующих корректив.

MILITARY ADMINISTRATION

SCENARIO PLANNING AS A TOOL FOR STRATEGIC PLANNING

Z. M. GABRIELYAN, Colonel (Ret.), Researcher-Project Designer, Department, System Problems Research, Military-Technical Scientific-Research Institute (MTSRI), A. R. HUNANYAN, Senior Lieutenant, Engineer-Project Designer, Tactical Design Department, Military-Technical Scientific-Research Institute (MTSRI)

SUMMARY

Strategic planning in the defense sphere is directly contingent to essential uncertainties conditioned by geopolitical, political, economic, technological, environmental, and other factors. In such conditions the best tool for strategic planning is the scenario planning, when alternative variants of the situation development – scenarios, are compiled on the basis of analysis, expert assessments and scientific forecasting. The most realistic ones serve as reference marks for strategy development or review. This tool for strategic planning allows for being ready to respond to abrupt changes in the situation and to make corresponding adjustments in the strategy.

**ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԽԻՍՏ ԱՆՀԱՄԱԶԱՓՈՒԹՅԱՆ
ԿՐՃԱՏՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ**

Թ. Ն. ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Եթե նախկինում տարածքների զարգացման համաչափության հարցն ավելի շատ արժարծվել է տեսական, գիտական, լավագույն դեպքում՝ գիտագործնական հարթություններում, ապա այսօր այն առանց չափազանցության դարձել է ազգային անվտանգության լրջագույն խնդիր:

Ակնհայտ է, որ չավարտված պատերազմի պայմաններում Հայաստանն ու Արցախը կարող են պահպանել տարածքային ամբողջականությունը ոչ միայն ու ոչ այնքան ռազմական ճանապարհով և բանակի օգնությամբ, որքան լուծելով տարաբնակեցման խնդիրը, ավելի խիտ բնակեցնելով ինչպես սահմանամերձ, այնպես էլ դրանց հարող համայնքները: Ավելին. այդ համայնքները կարիք ունեն պետության առաջնահերթ ուշադրության՝ արագանցիկ տեմպերով տնտեսության տարբեր ճյուղերը զարգացնելու և տարբեր արտադրություններով թիկունքը բանակին մոտեցնելու տեսակետից:

Ասվածն առաջին հերթին վերաբերվում է բանակին սննդով մատակարարելու, համազգեստ և այլ հարակից պարագաներ սահմանամերձ գոտում արտադրելու խնդիրներին:

44-օրյա պատերազմն այս առումով ևս կարելի է համարել կարևոր դաս: Տարածքների զարգացման համաչափության ապահովումն այսօր այլընտրանք չունի: Մինևույն ժամանակ, հանրային կառավարման մարմիններում հասարակական գործընթացների կառավարման արդի մեթոդաբանության մշակումն այսօր հանրապետությունում հանրային կառավարման գիտության կայացման կարևորագույն հիմնախնդիրներից մեկն է: Առանց այդ հարցի լուծման դժվար է առաջարկել տեղական համայնքի զարգացման մեխանիզմներ: Տարածքների, համայնքների մի մասը զարգանում է, իսկ մի այլ՝ ավելի մեծ մասը, մի կերպ գոյատևում է դոտացիաներով և դոտացիաների սպասելով, ընդ որում՝ լիովին չօգտագործելով տեղական ռեսուրսները: Պարզ է, որ ՀՀ-ում տեղական ինքնակառավարման «վերևից զարգացման» ռազմավարությունը և դրան համապատասխան «իրավական» և «կազմակերպական» մոդելները ներկայումս փակուղի են մտել և արդեն կորցրել են զարգացման վեկտորը՝ սպառելով իրենց ներուժը: Առանց գիտական աջակցության տեղական կառույցների օղակները կդադարեն աշխատելուց: Կա երկու ճանապարհ.

կա՛մ օգտագործել և զարգացնել տեղական համայնքի ներուժը, ապահովել, որ համայնքները փաստացի կիրառեն կառավարման իրենց լծակները, դրանց նյութական և ֆինասական բազայի ամրացումը, տեղական տնտեսության, տեղական սեփականության զարգացումը, կա՛մ շարունակել աշխատել կենտրոնական իշխանության թելադրանքով՝ ավելի մեծ ճնշում զգալով տեղական ինքնակառավարման մարմինների (ՏԻՄ) իրավական և կազմակերպական առումով ձևավորված կառույցներում: Այս խնդիրների լուծումը հիմնականում կախված է տեղական համայնքի զարգացման ժամանակակից հայեցակարգի առկայությունից¹, ինչից էլ սկսվում է մեթոդաբանական ցանկացած, այդ թվում՝ կառավարչական, հարցի լուծումը: Տվյալ խնդրի հայեցակարգային համակարգում, որն ուղղված է խնդրի էության և դրա լուծման սկզբունքային եղանակներին, միշտ առկա են երեք տարրեր՝ էմպիրիկ, տեսական ու փիլիսոփայական և աշխարհայացքային:

Տեղական մակարդակում կայուն զարգացման հայեցակարգը ռազմավարական կառավարման հիմքն է, հատկապես՝ այն համայնքների համար, որոնք ունեն հատուկ կարևորություն և կառավարման ազդեցիվ ռազմավարություն: Հարկ է նշել, որ տեղական կառավարման համար այս հիմնախնդիրը համեմատաբար նոր երևույթ է: Այսօր օրակարգի հարց է դառնում հանրային կառավարման տեղական մոդելի հիմնավորումը, որը ներառում է ավանդական և նորամուծական (ինովացիոն) գործոններ:

Մեր կարծիքով՝ ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածքների, համայնքների զարգացման հայեցակարգը պետք է ելնի հետևյալ նկատառումներից.

- յուրաքանչյուր համայնք իր տնտեսական հարաբերություններով յուրահատուկ է, հետևաբար պետք է ունենա զարգացման իր ուրույն ռազմավարությունը, որը հիմնված լինի այն ռեսուրսների օգտագործման վրա, որոնք հնարավորություն կտան նվազագույն ծախսերով բավարարելու տվյալ համայնքի անդամների պահանջմունքները,
- թեև ներկայումս ՀՀ բոլոր համայնքները մշակում են իրենց զարգացման հնգամյա ծրագրերը, այնուամենայնիվ, դրանք որոշ առումով կրկնում են միմյանց դրույթները, մինչդեռ կարևոր է որ յուրաքանչյուր համայնք կարողանա բացահայտել իր մրցակցային առավելությունները և դրանք ներառի զարգացման ծրագրերում,
- յուրաքանչյուր համայնք կրում է արտաքին և ներքին գործոնների ազդեցությունը,
- համայնքները գտնվում են զարգացման տարբեր մակարդակներում,
- համայնքը որոշումներ կայացնող սոցիալական կազմակերպություն է, որն ընդունակ է ապահովելու իր բնակիչների լրիվ զբաղվածությունը և իրական եկամուտը:

Հատկանշական է, որ միայն համայնքի տնտեսական զարգացումը կա-

¹ Տես «Муниципальное управление». Учеб. пособие для вузов. Под общ. ред. В. Н. Иванова, В. И. Патрушева, М., 2002, с. 117:

րող է հանգեցնել տեղական տնտեսության զարգացման միջոցով դրա անվտանգության ապահովմանը, ընդ որում, համայնքի զարգացման զխտավոր նպատակը բնակչության անվտանգությունն է և կյանքի որակի բարձրացումը: Տնտեսագիտական գրականության մեջ հանդիպում են աշխատություններ (Շանդլեր, Սլակ), որոնք ամբողջությամբ նվիրված են տեղական ինքնակառավարման տարածքային մարմնի կառուցվածքի այս կամ այն մոդելի ընտրությանը²: Հիշյալ ուսումնասիրություններում հիմնական շեշտադրումները վերաբերում են տվյալ երկրի և տվյալ տարածքի առանձնահատկություններին: Մեր կարծիքով՝ տվյալ պարագայում ամեն անգամ կարևոր է հաշվի առնել այն միջավայրը, որի համար կատարվում է տեղական ինքնակառավարման տարածքային մարմնի կառուցվածքի արդյունավետ մոդելի ընտրությունը: Միևնույն ժամանակ, կարևոր է վերլուծել մունիցիպալ, տեղական կազմավորումների օպտիմալ չափերը, որոնք ներկայումս գիտական քննարկումների առարկա են: Բրիտանացի տնտեսագետ Մ. Քիտինգի բնորոշմամբ՝ այս հարցում առավել կարևոր նշանակություն են ստանում այնպիսի կարևոր գործոններ, ինչպիսիք են տնտեսական արդյունավետությունը, ժողովրդավարությունը, բաշխիչ (վերաբաշխիչ) առումները և զարգացումը³:

Կան նաև այլ ուսումնասիրություններ, որոնց հիմնական առանցքը որոշակիորեն տարբերվում է մինչ օրս տարածված մոտեցումներից: Հասարակական ընտրության (public choice) տեսության ներկայացուցիչներն առաջարկում են իրենց ուրույն տեսակետները: Այսպես, օրինակ, Ռ. Բիշն իր աշխատություններում նշում է, որ, մի կողմից, մասշտաբի էֆեկտը, այսինքն՝ մասշտաբների ավելացումը, հանգեցնում է էական խնայողությունների (economies of scale), իսկ մյուս կողմից՝ մի շարք տեղական (մունիցիպալ) բնույթի ծառայություններին բնորոշ է նաև հակառակ երևույթը, այն է՝ մասշտաբի մեծացումը կարող է հանգեցնել ծախսերի ավելացման (diseconomies of scale): Մասնավորապես՝ փորձում են մասշտաբի էֆեկտով հիմնավորել նաև ներկայումս Հայաստանում տեղի ունեցող համայնքների խոշորացման ոչ միա-

² Stu J. Chandler. Rational Choice and Urban Politics. Public Choice and Local Government Reform: Contrasts between Britain and the United States. "Contemporary Political Studies", 1994, Vol.1; Enid Slack. An Analysis of Property Tax Relief Measures and Phase-in Mechanisms. A Report prepared for the Task Force on Reassessment in Metropolitan Toronto. Mimeograph. Toronto, 1989; *նույնի՝* Alternative Approaches to Taxing Land and Real Property. A paper prepared for the World Bank Institute. Washington, D.C., 2001; *նույնի՝* Municipal Finance and the Pattern of Urban Growth. "C.D. Howe Institute Commentary". February 2002, N 160; *նույնի՝* Property Tax Reform in Ontario: What Have We Learned? "Canadian Tax Journal", 2002, Vol. 50, N 2; Enid Slack, John LaFaver, and Ihor Shpak. Property Tax in Ukraine: Third Attempt. "Budget and Fiscal Review", Second Quarter 1998; David L. Sjoquist and Mary B. Walker. Economies of Scale, 1999:

³ Stu M. Keating. Size, Efficiency and Democracy: Consolidation. Fragmentation and Public Choice. "Theories of Urban Politics". Ed. by D. Judge, G. Stoker, H. Wolman. London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications, 1995:

նշանակ կերպով գնահատվող գործընթացները⁴: Հատկանշական է, որ մասշտաբի էֆեկտը բնորոշ է այն ծառայություններին, որոնք համարվում են կապիտալատար, մշտապես չեն մատուցվում և չափման ու հաշվառման տեսակետից մեծ դժվարություն չեն ներկայացնում: Մինչդեռ աշխատատար, դժվար չափելի և բարդ հաշվառելի, պարբերաբար մատուցվող ծառայություններին մասշտաբի ավելացման պարագայում մեծ մասամբ բնորոշ են մասշտաբի էֆեկտի բացակայությունը և նույնիսկ տնտեսական կորուստները⁵: Միևնույն ժամանակ, ԱՄՆ-ում և Կանադայում կատարված հետազոտությունները վկայում են, որ մեկ բնակչի հաշվով մատուցվող ծառայությունների համար պահանջվող նվազագույն ծախսերը բնորոշ են 2500-ից մինչև 5000 բնակչություն ունեցող քաղաքներին: Ըստ որում, ծախսերի աճ նկատվում է ինչպես նշվածից ավելի մեծ թվով բնակչությամբ, այնպես էլ այդ սահմաններից պակաս բնակչություն ունեցող բնակավայրերում⁶: Համաձայն այլ գնահատականների՝ մուլիցիպալ ծառայությունների 80 %-ն ընդհանրապես չի կարող հանգեցնել մասշտաբի էֆեկտին բնորոշ խնայողությունների այնպիսի մուլիցիպալ կազմավորումներում, որտեղ բնակչության թիվն անցնում է 10000–20000 մարդուց⁷:

Մեր կարծիքով՝ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նաև այն հանգամանքի վրա, որ միևնույն ծառայության մատուցման դեպքում նույնպես կարելի է տարբերակել մասշտաբի էֆեկտի գործոնը: Այսպես. աղբահանությունը մասշտաբների փոփոխության դեպքում ինքնին չի կարող բերել խնայողական ռեժիմի: Ավելին. աղբահանությունը ծավալների աճման դեպքում կարող է դառնալ ավելի ծախսատար նաև այն պատճառով, որ աղբի ամբարման համար կապահանջվեն նոր տարածքներ: Մինչդեռ, եթե վերցնենք հատկապես կարծր նյութերի կամ վերամշակվող նյութերի աղբահանումը, ապա այն կարող է տեղական ինքնակառավարման մարմնի բյուջեին նաև ապահովել որոշ շահույթ:

Ռուս գիտնական Վ. Գլազիչևը համարում է, որ 10000 մարդուց պակաս բնակչությամբ բնակավայրերում ռեսուրսների խնայողական օգտագործումը խիստ բարդանում է: Մասնավորապես՝ դժվարանում են անգամ համեստ ենթակառուցվածքի ձևավորումն ու պահպանումը⁸: Նույնը կարելի է պնդել նաև Հայաստանի պարագայում: Ակնհայտ է, որ հատկապես Երևանից և հանրապետության մյուս քաղաքներից հեռու գտնվող բնակավայրերում անբավարար մակարդակի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը պայմանավորված է հենց վերը նշված հանգամանքներով: Այլ խոսքով՝ թեև փոքրաթիվ բնակ-

⁴ Տես «Համայնքների խնորհացումը խիստ վտանգավոր է», 24.05.2017 (<https://old.araratnews.am/hamaynkhneri-xoshoracumeh-xist-vtangavor-e/>):

⁵ Տես *R. Bish*. Local Government Amalgamations. Discredited Nineteenth-Century Ideals Alive in the Twenty-First. “C.D. Howe Institute Commentary”, March 2001, N 150, P. 11:

⁶ Տես նույն տեղում, էջ 9:

⁷ Տես նույն տեղում, էջ 14:

⁸ Տես *В. Глазичев*. Глубинная Россия: 2000–2002, 2003, с. 49:

չություն ունեցող համայնքների ծախսերի արդյունավետությունը խիստ ցածր է, դրանց միավորման գործընթացը միշտ չէ, որ արդարացված է, քանի որ առանձին դեպքերում համայնքների խոշորացման հետևանքով ի հայտ եկող դժգոհությունները հանգեցնում են նաև այդ համայնքներից արտահոսքի և դրանց թուլացման, ինչն անթույլատրելի է հատկապես սահմանամերձ գոտում:

Այս դեպքում սոցիալական և տնտեսական պահանջումները հարաբերվում են որպես և՛ նպատակ, և՛ միջոց: Խնդրի նման դրվածքի դեպքում, երբ տեղական ինքնակառավարման մարմինները հանդես են գալիս որպես զարգացման ռազմավարության մշակման և իրականացման լիիրավ մասնակից, կարելի է առանձնացնել հետևյալ չորս տիպերի ռազմավարությունները.

1. Տարածքների զարգացման ռազմավարություն, որը ներառում է.

- բնապահպանական ծրագրերի մշակում,
- տվյալ համայնքի անդամների համար բնականոն կենսապայմանների ստեղծում,
- տրանսպորտային ցանցի զարգացում,
- կոմունալ ենթակառուցվածքների զարգացում,
- բնակարանային ֆոնդի զարգացում,

2. մարդկային ռեսուրսների զարգացման ռազմավարություն, որը ներառում է.

- սոցիալական կառույցների զարգացում,
- գործազրկության և աղքատության կրճատում,
- բնակչության սոցիալական ապահովագրության զարգացում,
- ՏԻՄ-երի և համայնքի այլ կարևոր կառույցների կադրային ապահովում և այլն,

3. զբոսաշրջության և մշակույթի զարգացման ռազմավարություն.

- զբոսաշրջությանն առնչվող բիզնեսի զարգացում,
- գիտության, արվեստի, կազմակերպական մշակույթի զարգացում,
- ժողովրդական ավանդույթների զարգացում,
- համայնքի պատմամշակութային արժեքների պահպանում,

4. համայնքի ձեռնարկատիրական ներուժի զարգացման ռազմավարություն, որը ներառում է.

- նոր ներդրողների և ձեռնարկատերերի ներգրավում,
- գործող ձեռնարկությունների ընդլայնում և ներուժի զարգացում,
- առևտրի և բանկային գործի աշխուժացում կամ զարգացում,
- նոր ձևերի գործարարության և արհեստների կայացում,
- գործող ձեռնարկությունների արդյունավետության մեծացում և այլն:

Համայնքի զարգացման ռազմավարության ընտրությունը պայմանավորված է տվյալ համայնքում եղած ռեսուրսներով: Իսկ համայնքի ռազմավարության մշակումը պահանջում է համայնքի իրավիճակի բազմակողմանի վերլուծություն, այդ թվում՝

- համայնքի իրավիճակի բազմակողմանի վիճակագրական և սոցիոլոգիական վերլուծության միջոցով առաջատար և որոշիչ ուղղությունների որոշարկում,

- համայնքի տարածքում եղած ռեսուրսների բազմակողմանի վերլուծություն:
- մոնիթորինգի անձնագրերի ուսումնասիրության և բարելավման առաջարկների մշակում:

Նման բազմակողմանի տեղեկության վերլուծությունը հնարավորություն կտա ձևավորելու զարգացման հայեցակարգ, որում հաշվի առնված կլինեն համայնքի առանձնահատկությունները և ռեսուրսային կարողությունները⁹: Իր հերթին, նման հայեցակարգը կարող է ներառել կարևոր սկզբունքներ, որոնք ներկայացված են մի շարք ուսումնասիրություններում, ինչպես նաև ՀՀ Կառավարության 2014 թվականի «ՀՀ 2014–2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագրում» և 2016 թվականի «ՀՀ 2016–2025 թթ. տարածքային զարգացման ռազմավարությունում»:

Առաջին սկզբունքը, որը հնարավորություն է տալիս ձևավորելու համայնքի զարգացման համար բարենպաստ արտաքին միջավայր, համայնքի, մարզի, կառավարման կենտրոնական համակարգի շահերի հավասարակշռության սկզբունքն է: Համայնքի կայուն նյութական ու ֆինանսատնտեսական բազան կարող է նպաստել պետական բյուջե մուտք գործող հարկերի ժամանակին գանձմանը: Հասկանալի է, որ իրենց միջոցներով զարգացող համայնքները վերադաս մարմինների համար խնդիրներ չեն ստեղծում¹⁰: Ի դեպ պահպանվում են համայնքի շահերը՝ սոցիալական, բնապահպանական, տնտեսական կայունություն, բնակչության բարձր մակարդակի կյանք և հարմարավետություն, սոցիալական պաշտպանվածություն, այլ համայնքների հետ փորձի փոխանակում:

Երկրորդ կարևոր սկզբունքը երկրի սոցիալ-մշակութային մթնոլորտի գոյությունն է: Այս ոլորտն է որոշում համայնքի արտադրատնտեսական գործունեության էությունը, որի մասին, սակայն, համայնքի զարգացման ծրագրեր մշակելիս մոռացվում է¹¹: Այս սկզբունքը հնարավորություն է տալիս հաղթահարելու սոցիալ-մշակութային ոլորտի հետամնացությունը՝ գերակայությունների սանդղակում դրան առաջին տեղի հատկացմամբ: Ի վերջո, բնակչության կյանքի որակի լավացումը համայնքի զարգացածության ամենակարևոր և վերջնական ցուցանիշն է:

Երրորդ սկզբունքը նորամուծական ծրագրերի և աշխատանքի ավանդական մեթոդների միավորումն է, որն ապահովում է համայնքի զարգացումը¹²:

⁹ Տես *Ավետիք Նազարյան*, ՀՀ մարզերի տնտեսական զարգացման գործոնները: «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական արդի հիմնախնդիրները (գիտական հոդվածների ժողովածու-8)»: Ե., էջ 34:

¹⁰ Տես «Միջհամայնքային միավորումները և հարկային քաղաքականությունը»: Ե., 2004, էջ 7:

¹¹ Տես «ՀՀ Վարչատարածքային բաժանման օպտիմալացումը և տեղական ինքնակառավարման զարգացումը»: Ե., 2003, էջ 4:

¹² Վ. Հարությունյան, Ա. Թամազյան, Համայնքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման և ֆինանսական հիմնախնդիրների լուծման ուղիները: Ե., 2008 էջ 85:

Չորրորդ սկզբունքը տնտեսության դիտումն է որպես ոչ թե ինքնագոհության, այլ գոյատևման գործոնի¹³: Այս սկզբունքը հնարավորություն է տալիս փոխելու սոցիալական և տնտեսական ոլորտների միջև կախվածության ուղղությունը՝ տնտեսական ոլորտին ապահովման դերի վերապահմամբ:

Սրանով տեղական կառավարման հայեցակարգային մշակումն ավարտվում է, և սկսվում է հաջորդ փուլը՝ ռազմավարական և ընթացիկ պլանավորումը: Դրա միջոցով առաջադրվում են նաև ընդհանուր գաղափարները, որոնց հիման վրա ձևավորվում են ռազմավարական նպատակները և ապահովում են դրանց իրականացման մեխանիզմները՝ ընտրված ռազմավարության իրականացումը: Ընտրված գլխավոր նպատակին հասնելու համար, մեր կարծիքով, կարևոր է առանձնացնել աշխատանքի այնպիսի գերակա ոլորտներ, ինչպիսիք են, օրինակ, սոցիալ-մշակութային ոլորտը (առողջապահություն, կրթություն, մշակույթ, ֆիզիկական կուլտուրա և սպորտ, երիտասարդական քաղաքականություն, սոցիալական ապահովություն), կարգուկանոնի ապահովումը, բնակարանային կոմունալ տնտեսությունը, բնապահպանությունը և տնտեսության տարբեր ճյուղեր:

Որպես ռազմավարության իրականացման արդյունավետության չափանիշներ դիտվում են՝ մեկ մարդու հաշվով ընտանիքի եկամուտը, ժողովրդագրական ցուցանիշները, իրավախախտումների մակարդակը, համայնքի ներդրումային գրավչությունը, ինչպես նաև բնակչության զբաղվածության մակարդակը և ՏԻՄ-երի նկատմամբ բնակչության վստահության աստիճանը: Պակաս կարևոր չէ համայնքներում աշակերտների թվի կրճատումը: Երկրորդ Արցախյան պատերազմից հետո սահմանամերձ բնակավայրերում դպրոցների աշակերտների թիվը նվազում է, որովհետև, կյանքի ֆիզիկական բացի ապահովության նվազումից, արդեն դժվարացել է նաև գյուղացու եկամտի հիմնական միջոցի՝ հողի մշակումը: Դպրոցի աշակերտների թվի նվազման պատճառով կրճատվելու է նաև ուսուցիչների դրույքաչափը՝ դառնալով 25 տոկոս, և մտավախություն կա, որ այս դեպքում ուսուցիչները ևս կհեռանան դպրոցից: Համայնքներն այն կարծիքին է, թե կառավարությունը պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնի և սահմանամերձ գյուղերի բնակիչների համար ստեղծի բարենպաստ պայմաններ, որպեսզի մարդիկ ստիպված չլքեն իրենց բնակավայրերը, այլ մնան, շարունակեն ապրել, արարել ու շենացնել իրենց գյուղերը:

Հարկ է նշել, որ հատկապես սահմանամերձ համայնքի զարգացման կարևոր ռազմավարություն է տեղական կառավարման համակարգի նորացումը, դրա կազմակերպումն ըստ արդյունքների կառավարման նախապես մշակված հայեցակարգի: Ստեղծված պայմաններում դժվար է զարգացումը պատկերացնել առանց ՏԻՄ-երի կադրերի շարունակական ուսուցման և թարմացման: Այդ իսկ պատճառով գիտության հետ համագործակցությունը պետք է կրի մշտական բնույթ: Զարգացող համայնքներում պետք է ձեռ-

¹³ Տես «Հանրային քաղաքականության վերլուծություն»: Խմբ. Ա. Շ. Հարությունյան, Յու. Մ. Սուվարյան: Ե., 2005, էջ 255:

նարկվեն նորամուծական ուսուցողական սեմինարներ, որտեղ դրվեն և լուծվեն լուրջ կառավարչական խնդիրներ: Կարևոր է ձևավորել գիտության նկատմամբ առողջ պահանջարկ. ՏԻՄ-ի ղեկավարներից շատերը ստանալու են երկրորդ մասնագիտություն կամ աշխատում են ռազմական գիտության ծրագրերի վրա, որոնք սերտորեն կապված են ինչպես բանակի, այնպես էլ համայնքների հիմնախնդիրների հետ: Սա գիտության և համայնքի կառավարման փոխգործության մի կողմն է: Երկրորդ կողմն այն է, որ գիտությունը պետք է պատասխանի կառավարման պրակտիկայի հարցերին: Այդպիսի գիտությունը ծնվում է կյանքի հետ սերտ փոխազդեցությամբ: Այդ պատճառով էլ համայնքային հիմնախնդիրների լուծմանն ուղղված հետազոտման սոցիալ-տեխնոլոգիական մեթոդը ավելի մեծ արդյունավետություն է ունենում տեղական մակարդակում: ՈՒՍՈՒ գիտության վրա հենվելը, այդ թվում՝ տեղական գիտության, դառնում է համայնքի ռեսուրսների ռացիոնալ և ճիշտ օգտագործման անհրաժեշտ պայման: Դա հատկապես կարևոր է ներկայումս իրականացվող երկրորդ սերնդի բարեփոխումների պայմաններում, երբ խնդիր է դրվում կրճատելու տարածքների զարգացման անհամաչափությունը, և տեղի է ունենում կենտրոնական կառավարման մի շարք կարևոր գործառնությունների ապակենտրոնացում ու դրանց փոխանցում ՏԻՄ-երին: Այսպես. կենտրոնական կառավարման, մարզերի և համայնքների միջև կառավարման գործառնությունների հստակ բաժանում չլինելու վերաբերյալ պատկերացումների բացակայությունը ուժեղացնում է սոցիալական լարվածությունը, խանգարում տնտեսական բարեփոխումների իրականացմանը, դանդաղեցնում քաղաքակիրթ տնտեսական հարաբերություններին անցմանը:

Մեր կարծիքով՝ հանրային կառավարման հիմնարար սկզբունքների օգնությամբ կարելի է մշակել համայնքի զարգացման ռազմավարություն և հայեցակարգ, ապահովել դրանք պրակտիկայում կիրառելու համար անհրաժեշտ մեխանիզմներով, ինչպես նաև ռազմավարական բնույթի որոշումներով, այդ թվում՝ թե, ո՞ր ուղղությամբ պետք է զարգանան համայնքային տնտեսությունը, դրա մշակույթը, արհեստները, արտադրությունները և այլն:

Այս հարցերի լուծման ընդհանուր մեթոդաբանությունը Արևմուտքում վաղուց հայտնի է: Այդ մեթոդաբանությունը կիրառել են շատ երկրներ, այդ թվում՝ Գերմանիան, որտեղ էլ այն ստեղծվել էր: Այդ մեթոդաբանության հիմքում դրված է «Ճեղքում» ծրագիրը, որն ուղղված է համայնքի ընդհանուր նորացմանը, առաջին հերթին՝ կառավարչական մշակույթի թարմացմանը: Հայտնի է նաև հետպատերազմյան Գերմանիայում Լյուդվիգ Էրիարդի մշակած սոցիալական շուկայական տնտեսության մոդելը, որի հաջողության հիմնական գրավականներից մեկն է տեղական ինքնակառավարման գործուն մեխանիզմների արմատավորումը¹⁴: Այն մեխանիզմները, որոնք կազմում են նորամուծական ձեռքման էությունը, տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և հոգևոր երևույթների փոխգործություններն են: Տեսականորեն այդ մեխանիզմները կարող են լինել այնքան, որքան գոյություն ունեն խթան

¹⁴ Տես *Людвиг Эрхард. Благосостояние для всех. М., 1991, сс. 23–180:*

նիչներ՝ զարգացման ազդակներ, որոնք տվյալ պահին կան յուրաքանչյուր փոխկապված երևույթների համակարգում:

Ծրագրում կարևոր է ներառել նորամուծական մեխանիզմներ, որտեղ խթանիչներ՝ ազդակներ են նոր երևույթները՝ հայտնագործությունները, կառավարչական նորացումները և այլն: Դրանց փոխազդեցության հետևանքով առաջանում է սկզբնական վիճակից տարբերվող մի նոր երևույթ: Քանի որ ձևավորվում է նոր իմպուլսարդյունք, ապա մեխանիզմը դառնում է նորամուծական, որը ոչ թե վերարտադրում է սկզբնական երևույթը, այլ սկիզբ է դնում նոր երևույթի վերարտադրության:

«Ճեղքում» ծրագիրը համայնքը ճգնաժամից հանելու համապիտանի տեխնոլոգիա է: Դրա իրականացումը ենթադրում է առաջնային ռեսուրսների որոշարկում և գլխավոր ուղղությունների վրա կենտրոնացում, կայունության ու զարգացման ներուժի ստեղծում, համայնքի կառավարչական ու կազմակերպական մշակույթի նորացում, այդ թվում՝ կրթության և կառավարիչ կադրերի առաջխաղացման ոլորտում, ինչը կարևոր պայման է ժամանակակից համայնքային կառավարման համակարգի ստեղծման համար: Այս ծրագրին առաջին հերթին մասնակցում են կառավարման համակարգի ղեկավարները, ղեկավար կադրերը, որոնք ունեն ռազմավարական մտածողություն, կառավարման ոլորտի արդիական և հարուստ մասնագիտական գիտելիքներ, ընդունակ են իրավիճակի փոփոխման դեպքում ընդունելու համապատասխան որոշումներ և նպաստելու նորարարական ակտիվությանը և նորամուծական գործունեությանը:

Ներկայումս գոյություն ունեցող կարծրացած մտածելակերպը անցյալից մնացած լուրջ խոչընդոտ է, որը համայնքին հետ է տանում: Մտավոր նորամուծական ներուժի և կառավարչական գործունեության միջև գոյություն ունի խոր հակասություն: Ինչպես հայտնի է, կառավարչական գործունեությունը լճացում չի հանդուրժում, այն պահանջում է անընդհատ նորացում, ոչ ստանդարտ որոշումների կայացում: Այս հիմնախնդիրն ունի հսկայական տեսական ու գործնական նշանակություն, և այստեղ շատ բան կախված է համայնքից, որն այսօր պետք է հրաժարվի «երեկվա կարծրատիպերից» ու նպաստի իր ներսում ստեղծագործական մթնոլորտի զարգացմանը: Սա կառավարչական կորպորատիվ մշակույթի ձևավորման և դրա վրա հիմնված տեղական ինքնակառավարման համակարգի կարևոր տարր է, որն ազատված է կենտրոնական կառավարման ազդեցությունից, բյուրոկրատիզմից, թղթաբանությունից և այլ չարիքներից:

Այս կապակցությամբ ենթադրվում է, որ տեսականորեն ու գործնականորեն պետք է չափել ու զարգացնել անձի ստեղծագործական ներուժը՝ տարբեր տեղական ոլորտներում դրա ճիշտ օգտագործմամբ: Սա կարող է դառնալ գիտության, այդ թվում՝ ռազմական գիտության, ինքնուրույն ուղղություն, որը կհետազոտի մարդու ստեղծագործ ներուժի օգտագործման և զարգացման հնարավորությունները և դրանց կիրառումը գործունեության տարբեր ոլորտներում, առաջին հերթին՝ տարածքային կառավարման ասպարեզում,

որտեղ ստեղծագործ մարդկանց առկայությունից է կախված կառավարման հաջողությունը և արդյունավետությունը:

Ներկայումս համայնքի հայեցակարգային-ռազմավարական կառավարման առանցքում դրվում են հետևյալ գերակայությունները.

- բնակչության կյանքի որակի բարելավում, նրա ֆիզիկական ու բարոյական (սոցիալական) առողջության ամրապնդում,
- շրջակա միջավայրի առողջացում, տարածաշրջանի և, ընդհանրապես, կյանքի բարելավում, ինչն ի հայտ է բերում մարդու կենսական ուժերի մակարդակը, նրա ստեղծագործական ուժերի կիրառումը,
- հոգևոր միջավայրի զարգացում, ավանդույթների, մշակութային արժեքների պահպանում, մարդկանց կրթության և դաստիարակության որակի բարելավում, ինչը կարևոր գործոն է տարածքների զարգացման գիտակցումը նորացնելու համար:

Այսպիսով՝ կառավարման և ինքնակառավարման մշակույթի նորացումը տեղական մակարդակում այսօր պետք է հիմնվի կայուն զարգացման մեթոդաբանության վրա, որը միևնույն ժամանակ կլուծի մի շարք բարդ հիմնախնդիրներ, այդ թվում՝ ռեսուրսախնայողության և էներգիայի ոչ ավանդական աղբյուրների ռացիոնալ օգտագործման, ապրելու համար առողջ միջավայրի ստեղծման, սննդի և ջրի որակի բարելավման, մթնոլորտի, ջրային ավազանի աղտոտման կանխման և այլ խնդիրներ:

Կարևոր է հաշվի առնել, որ ՀՀ տարածքային միավորների զարգացման ուղղությունները ձևավորվել են տեղական բնական, արտադրական ու ֆինանսական ռեսուրսների օգտագործման և արտադրության տարբեր ճյուղերի կազմակերպման հիման վրա: Տեղական բնական ռեսուրսների մշակումն ու վերամշակումը ապահովում է, մի կողմից, հումքանյութային ռեսուրսների օգտագործման կայունությունը, մյուս կողմից՝ բարձր տեխնոլոգիաների ներգրավումը և նոր արտադրանքի թողարկումը: Բնական ռեսուրսներն էական դեր են խաղում ընդհանուր տնտեսության կառուցվածքի ստեղծման և երկրի ռեսուրսների հաշվեկշիռի դրական սալդոյի ձևավորման գործում: Այդ առումով մեծ բարդություն է ներկայացնում ռեսուրսներից ստացվող նոր հումքանյութային ռեսուրսների տարածքային կամ մարզային բաշխման և օգտագործման գնահատման նկատմամբ մոտեցումների հիմնավորումը: Այժմ կիրառվող մոտեցումները, որոնք դրված են ռեսուրսների բաշխումը կարգավորող փաստաթղթերի հիմքում, գործնական կիրառման համար դեռևս անբավարար են: Շատ հաճախ տարածքային միավորների զարգացման անհամաչափության պատճառ է բազմաթիվ միավորների համար ինչպես տեղական բնական ռեսուրսների, այնպես էլ այդ ռեսուրսներից ստացվող հանքանյութային ռեսուրսների անհասանելիությունը: Նման իրավիճակը այն բանի հետևանք է, որ ռեսուրսների օգտագործումը կատարվում է ըստ ճյուղային պատկանելության, որն անջատված է տարածքի միավորների զարգացման պահանջներից և հաշվի չի առնում ճյուղային ու տարածքային զարգացման առանձնահատկությունները, իսկ վերջիններս կապված են ոչ միայն տարածքային միավորների (մարզերի) ռեսուրսների, այլև բյուջեների ձևավորման,

ինչպես նաև ստացվող նոր նյութական ռեսուրսների բաշխման ու ֆինանսական ռեսուրսային ներուժի կառուցվածքից: Ընդսմին պետք է նշել, որ նույնիսկ շուկայական պայմաններում հնարավորություն չստեղծվեց տարածքային ռեսուրսների բաշխման և օգտագործման նորմատիվներն ու հայեցակարգերը մշակելու համար: Այժմ բնական ռեսուրսների օգտագործումը կատարվում է ոչ թե տարածքային զարգացման ապահովման, այլ առանձին միավորների կոշտ դրամական հոսքերի ձևավորման և եկամուտների ստացման նպատակով:

Բնական տարածքային ռեսուրսների օգտագործման սոցիալ-տնտեսական նշանակությունը կախված է բնապահպանական ապահովվածությունից և ռեսուրսների մշակման տեխնոլոգիական եղանակներից: Բնական ռեսուրսների համակարգային օգտագործման հիմնահարցը ենթադրում է դրանց նոր բնութագրում, որը ներառի երեք առանձնահատկություն՝ արտադրական, եկամտաբերության և վերարտադրության կայունությունները: Այդ առանձնահատկությունները ձևավորվում են տարածքային ռեսուրսների օգտագործման տարբեր ուղղությունների և յուրահատկությունների պայմաններում:

Տարածքային միավորման հզորացման, դրա բնականոն վերարտադրության և ներուժի ձևավորման գործում որպես հիմնական միջոցներ դիտվում են տարածքի վար-չակազմի ֆինանսավարկային միջոցները:

Ներկայումս ՀՀ պետական բյուջեի սուղ միջոցների պայմաններում դժվար է մեծ հատկացումներ կատարել համայնքների, հատկապես՝ սահմանամերձ գյուղերի արագընթաց զարգացման նպատակով: Դրա համար պետք է խթանել տեղական համայնքներում նյութական միջոցների ձևավորման և դրանց ավելացման մեխանիզմների կիրառումը: Տարածքային զարգացման ֆինանսական ներուժի տարրերը նպատակահարմար է դասակարգել ըստ վեց հիմնական հատվածների, որոնց համակարգում տեղի է ունենում տարածքի ֆինանսական ներուժի ձևավորումը: Դրանցից հինգը ներքին են, իսկ մեկը՝ արտաքին, որը միաբերում է տարածքի այն բոլոր միջոցները, որոնք գոյանում են դրա սահմաններից դուրս գտնվող աղբյուրներից: Ինչ վերաբերում է տարածքի ֆինանսական ներուժի ներքին աղբյուրներին, ապա դրանք ներառում են.

- տնտեսվարող սուբյեկտների սեփական ֆինանսական միջոցները,
- տարածքային ֆինանսավարկային կազմակերպությունների ֆինանսական միջոցները,
- տարածքի՝ առևտրային գործունեությամբ զբաղվող կազմակերպությունների ֆինանսական միջոցները,
- բնակչության ֆինանսական միջոցները, ներառյալ՝ ընթացիկ դրամական եկամուտները ու կուտակումները,
- տարածքի վարչարարության ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման հիմնական աղբյուրները՝ համայնքում ստեղծված եկամուտները,
- տարածքային միավորների ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման ձյուղային և ռեսուրսային կառուցվածքը:

Տարածքային տնտեսության ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման համար նախապատվելի ուղղություն է այն ֆինանսական հայեցակարգը, որը ենթադրում է հարկային բազայի կարգավորում, ինչը կարող է նպաստել տարածքային միավորման տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը և վերարտադրության կայունության ապահովմանը:

Տարածքների զարգացման անհամաչափության իրավիճակին, այս հիմնախնդրի և անհամաչափությունների քանակական գնահատականների անդրադարձել են տարբեր փորձագետներ¹⁵: Տարածքային միավորների ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման ներկայիս իրավիճակում կարևորվում է այդ ռեսուրսների ստեղծման, համակենտրոնացման ու բաշխման պետական կարգավորումը: Մեր կարծիքով՝ միավորների ֆինանսական միջոցների ձևավորման համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ սեփական ֆինանսական միջոցները:

Տարածքի միավորների ֆինանսական միջոցների ստեղծման աղբյուրների ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ այդ աղբյուրներին վերաբերում են արտաբյուջեական հիմնադրամները և դրանց օգտագործման հատուկ ձևերը:

Արտաբյուջեական հիմնադրամները կախված դրանց ստեղծման նպատակից բաժանվում են տնտեսական, գիտահետազոտական, վարկային և ճյուղային ուղղվածությունների: Արտաբյուջեական հիմնադրամների ձևավորման աղբյուրներ կարող են լինել բյուջեի առանձին հատվածների, բյուջեի լրացուցիչ աղբյուրների և միջնորդավորված միջոցները: Տարածքային միավորների ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորման աղբյուրների հետազոտություններով պարզվել է, որ աղբյուրները գտնվում են միավորումներում, որոնց շուկայական գործունեությամբ պայմանավորվում են աղբյուրների ներդրումային ներուժը և դրա օգտագործումը: Այստեղից էլ հարց է ծագում, թե տարածքի որ միավորները կարող են մտնել շուկայական հարաբերությունների մեջ, որտեղ ձևավորվում են ֆինանսական ռեսուրսների ստեղծման նախադրյալները: ՀՀ տարածքային միավորների համար շուկայական հարաբերություններին մասնակցելու հետ կապված լուրջ բարդությունները դարձել են հատկապես արդյունաբերական, գիտական, և գիտական ծառայություններ մատուցող կազմակերպությունների գործունեության դադարեցման պատճառ: Տարածքի միավորների զարգացումը կախված է նաև պետական ֆինանսավարկային և հարկաբյուջետական քաղաքականությունից, ինչպես նաև շուկայի առանձին հատվածների այն գործառական գործընթացներից, որոնք տարածքային միավորների ներգրավման պայմաններն են:

¹⁵ Տես Ն. Զրբաշյան, Սոցիալ-տնտեսական զարգացման անհամաչափությունների մոդելավորումը ՀՀ տարածքային միավորների համար: Ե., 2006, 2. *Թաղևոսյան և այլոք*, ՀՀ տարածքային համաչափ զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները: Ե., 2015, Գ. *Ղամբարյան*, ՀՀ տարածքային անհամաչափ զարգացման հիմնախնդիրը և լուծման ուղիները: Ե., 2017, «ՀՀ 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր», 2014, «ՀՀ 2016-2025 թթ. տարածքային զարգացման ռազմավարություն», 2016:

Այսպիսով՝ տարածքային միավորների համաչափ զարգացման կախվածության պայմանների հետազոտությունը հնարավորություն տվեց հանգելու այն եզրակացության, որ այդ զարգացումը հիմնականում պայմանավորվում է ռեսուրսներով, որոնք օգտագործվում են ապրանքների թողարկման և ծառայությունների մատուցման համար: Այդ ռեսուրսների օգտագործման ժամանակ պետք է առանձնացնել աշխատողների թվաքանակը, հիմնական ենթակառուցվածքների և շինությունների արժեքը, ներդրումները, նոր արտադրանքը, հումքանյութային ծախսերը և արտադրանքի ծավալն ու արժեքը:

Վերլուծելով Հայաստանի տարբեր մարզերի տնտեսական ներուժն՝ ըստ տարածքի մարդկային, արտադրական, բնական, ապրանքային ռեսուրսների, ինչպես նաև ենթակառուցվածքների բնույթի, ակնհայտ են դառնում յուրաքանչյուր մարզի մասնագիտացման ուղղությունները:

Արագածոտնի մարզի զարգացման հիմնական ուղղություն համարվում է մշակող արդյունաբերությունը (75,9 %), որից ամենամեծ բաժինը կազմում է սննդի արտադրությունը (89 %):

Արարատի մարզի զարգացման հիմնական ուղղությունը մշակող արդյունաբերությունն է (87,3 %), որում սննդի արդյունաբերությունը կազմում է 48,9 %, թեթև արդյունաբերությունը՝ 13,8 %, ոչ մետաղային արտադրանքը՝ 26,3 %, մետաղե արտադրանքը՝ 6 %:

Արմավիրի մարզը զարգանում է հիմնականում էլեկտրաէներգիայի մատակարարման ուղղությամբ (65,6 %), կարևոր ուղղություն է նաև մշակող արդյունաբերությունը (34,3 %), որում գերակշռում է սննդի արդյունաբերությունը (81,6 %):

Գեղարքունիքի մարզի արդյունաբերական արտադրանքի կազմում մեծ բաժին ունեն հանքագործությունը (27,6 %), մշակող արդյունաբերությունը (49,9 %), որում գերակշռում է սննդի արդյունաբերությունը (94,1 %):

Լոռու մարզի արդյունաբերության զարգացման հիմնական ուղղություններն են մշակող արդյունաբերությունը (87,7 %), որը ներառում է սննդի արդյունաբերությունը (22,1 %), մետաղե արտադրանքի արտադրությունը (72,6 %), մեքենաների արտադրությունը (0,02 %):

Կոտայքի մարզի արդյունաբերական արտադրանքում մեծ բաժին ունեն էլեկտրաէներգետիկան (39,6 %) և մշակող արդյունաբերությունը (58,8 %), որում զգալի է սննդի արդյունաբերության՝ (47,8 %) և ոչ մետաղային արտադրանքի (28,0 %) արտադրությունների բաժինը:

Շիրակի մարզը զարգանում է հիմնականում մշակող արդյունաբերության ուղղությամբ, որի բաժինը կազմում է 73,7 %, ընդ որում, սննդի արդյունաբերությունը՝ 80,8 %, թեթև արդյունաբերությունը՝ 0,06 %, էներգետիկայի բաժինը կազմում է 22,8 %:

Սյունիքի մարզում գերակշռում են հանքագործական արդյունաբերությունը (85,8 %), մշակող արդյունաբերությունը (8,2 %) և էլեկտրաէներգետիկան (6,0 %):

Վայոց Ձորի մարզում մշակող արդյունաբերությունը կազմում է ընդհանուր արտադրանքի 76,6 %, էներգետիկան 23,4 %:

Տավուշի մարզում հանքագործության բաժինը 4,8 % է, մշակող արդյու-
նաբերությանը՝ 68,2 %:

Տարածքային միավորների արտադրական կառուցվածքի և իրական
ներդրումների միջև փոխազդեցության ապահովումը միավորների տնտեսա-
կան աճի և շահութաբերության մեծացման նախադրյալն է: Պետությունը և
տեղական ինքնակառավարման համակարգը միասին վերցված հանրային
կառավարման հաստատություններ են: Քաղաքական իշխանության իրա-
գործմանը մասնակցում են նաև քաղաքական կուսակցությունները և դրանց
մոտ կանգնած հասարակական միավորումները: Քաղաքական իշխանությ-
յան իրագործման վրա իրենց ազդեցությունն են ունենում նաև քաղաքական
ուժերը և չեզոք հասարակական միավորումները, ինչպես նաև զանգվա-
ծային լրատվության միջոցները: Այս հաստատությունները միասին կազմում
են հասարակության քաղաքական համակարգի առանցքը, որը քաղաքական
իշխանության իրագործման մեխանիզմն է: Միևնույն ժամանակ, հանրային
կառավարման գործում կարևորվում են հասարակության մասնակցային և
վերահսկողական մեխանիզմները, որոնց հիմնական շեշտադրումները
պետք է լինեն համայնքային բնակչության մասնակցությունը համայնքային
կարիքների և լուծման գերակայությունների որոշմանը, ինչպես նաև տեղե-
կատվության լայն տարածումը և շահագրգիռ կողմերի միջև «հետադարձ
կապի» ապահովումը: Մասնակցության ապահովման այս մեխանիզմները
ՏԻՄ-երին հնարավորություն կտան հաշվի առնելու շահագրգիռ կողմերի գե-
րակայությունները, մասնավորապես՝ աղքատության նվազեցման խնդրում
դրանց միջոցով կարելի կլինի ճշտել աղքատության բնույթն ու ախտորոշել
աղքատության դրսևորումները, որոնք, անտարակույս, աղքատ բնակչության
համար չեն սահմանափակվում սոսկ եկամուտների անբավարարությամբ:

Այս ամենը կարող է զգալիորեն նվազեցնել սահմանամերձ բնակավայ-
րերից արտահոսքի միտումները: Մասնակցային գործընթացը կարող է
նպաստել նաև վստահության և փոխհամաձայնության սկզբունքով գործըն-
կերային հարաբերությունների ձևավորմանը, ինչն էլ հիմք կդառնա երկխո-
սություն սկսելու և ընդհանուր նպատակի ուղղությամբ աշխատելու համար:
Շահագրգիռ կողմերի նմանօրինակ ներգրավումը կարող է նպաստել երկրի,
համայնքի նկատմամբ տիրոջ զգացողությունը վերագտնելուն, ինչն իր հեր-
թին դրականորեն կանդաղառնա տարածքային զարգացման անհամաչա-
փությունների կրճատման վրա:

ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՈԱԶՄԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ

*Գ. Է. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի ԱՌՀԻ-ի Ռազմավարական խաղերի և մոդելավորման
խմբի պետ*

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

44-օրյա պատերազմից հետո տարածաշրջանում հաստատվեց բավական փխրուն խաղաղություն: Որպես պատրվակ օգտագործելով 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի հայտարարության այն կետը, որով նախատեսվում էր տարածաշրջանում բոլոր տնտեսական և տրանսպորտային ուղիների ապաշրջափակում (այդ թվում նաև Ադրբեջանի Հանրապետության և Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության միջև Հայաստանի տարածքով անվտանգ տրանսպորտային կապի ապահովում)՝ Ադրբեջանը հավակնություններ է ներկայացնում Հայաստանի որոշ տարածքների նկատմամբ՝ պարբերաբար մեծ և փոքր սադրանքներ ձեռնարկելով պատերազմի հետևանքով գրեթե կրկնապատկված երկարություն ունեցող հայ-ադրբեջանական շփման գծի տարբեր հատվածներում: Պետական սահմանների պաշտպանությունն ու անվտանգության ապահովումը ձևավորել են նոր ռազմատնտեսական պահանջմունքներ, որոնց բավարարումը տնտեսության զարգացման ներկա իրողությունների պայմաններում նկատելիորեն բարդ է լինելու Հայաստանի համար: Այդ համատեքստում կարևորվում է հետպատերազմյան Հայաստանում *ռազմատնտեսական սպառնալիքների վերլուծական գնահատումը, ինչը հնարավորություն կտա որոշելու մարտահրավերներին դիմակայելու պատրաստության աստիճանը:*

* * *

2020 թվականին Հայաստանում տնտեսական անկումը կազմեց 7,6 %: Նման անկումը, մի կողմից, պայմանավորված էր կորոնավիրուսային համավարակով, մյուս կողմից՝ պատերազմով: Դեռ ամուր կառուցվածք չունեցող տնտեսության վրա արտաքին ցնցումների նման բացասական ազդեցությունն ստեղծել է նոր ռազմատնտեսական սպառնալիքներ, որոնք պայմանավորված են **հարկաբյուջետային անկայունության ռիսկերով**: Նման իրավիճակը արդյունավետ հակամիջոցներ չձեռնարկելու և տնտեսական զարգացումների ներկայիս միտումների պահպանման պարագայում կարող է հանգեցնել ռազմական ծախսեր կատարելու և հետևաբար նաև հետպատերազմյան մարտահրավերներին համապատասխան կերպով արձագանքելու պետության հնարավորությունների սահմանափակման:

Տնտեսական միտումների ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս առանձնացնելու հետևյալ **ռազմատնտեսական սպառնալիքները:**

1) **Պետական պարտքի աճում:** Պետական պարտքը 2020 թ. հատել է օրենքով սահմանված Պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցության¹ 60 % շեմը՝ կազմելով ՀՆԱ-ի 63,6 %-ը (տես աղ. 1 և գծ. 1):

Աղյուսակ 1

ՀՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՋԵԻ ՊԿԿԱՍՈՒՐԸ
(2016–2021 թթ.)^{*}

	2016	2017	2018	2019	2020	2021 (2-րդ եռամսյակ)
Պետական բյուջեի պակասուրդ/ՀՆԱ	-5,485	-4,798	-1,752	-0,973	-5,401	-4,596
Պետական պարտք (մլրդ ՀՀ դրամ)	2875,6	3279,6	3348,7	3513,4	4164,2	4393,5
Պետական պարտք (մլն ԱՄՆ-ի դոլար)	5942,1	6774,6	6922,5	7324,1	7968,5	8869,0
Պետական պարտք/ՀՆԱ	45,6	47,6	44,4	50,1	63,6	70,9

Նման օրենսդրական պահանջի շեղումը, իհարկե, բացատրվում է **«բացառիկ դեպքերին»** (մեծածավալ տարերային և տեխնաժին աղետներով, պատերազմական գործողություններով, խաղաղ ժամանակաշրջանից պատերազմական ժամանակաշրջանի տնտեսության փոխադրմամբ, տնտեսական ցնցմամբ պայմանավորված բացասական տնտեսական զարգացումներով) համապատասխանող կարգավորումներով: Նշված բացասական միտումները շարունակվել են նաև 2021 թ. առաջին կիսամյակում, և արդեն 2021 թ. հունիսի 30-ի դրությամբ ՀՀ պետական պարտքը կազմել է ՀՆԱ-ի ավելի քան 70 %-ը:

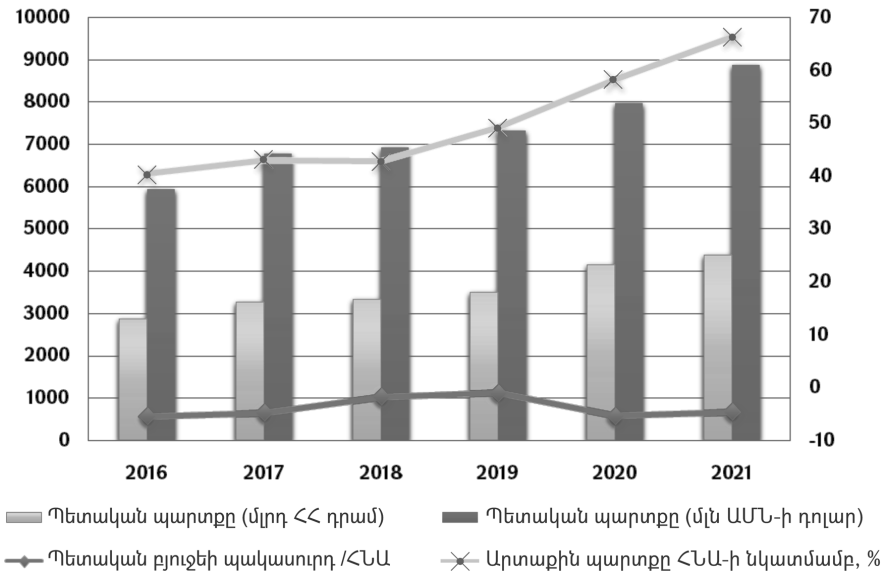
Սակայն նույնիսկ նման միտումների պարագայում «Մուդիս» (Moody's) վարկանիշային գործակալությունը 2021 թ. օգոստոսի 31-ին հրապարակած իր գեկույցում Հայաստանի երկարաժամկետ պարտքային պարտավորությունների վարկանիշը թողել է անփոփոխ Ba3 մակարդակում², որը չի տարբերվում 2019 թվականի վարկանիշային գնահատականից, երբ պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը 50,1 % էր: Դա, իհարկե, տալիս է լա-

¹ Տես ՀՀ 2008 թ. մայիսի 26-ի «Պետական պարտքի մասին» հմ. ՀՕ-78-Ն օրենքը, հոդ. 5, կետ 6 (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=49156>):

^{*} Սույն հետազոտությունում օգտագործված բոլոր վիճակագրական տվյալների աղբյուրը, եթե այլ բան նշված չէ, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտեի հրապարակումներն են:

² Տես «Moody's վարկանիշային գործակալությունը անփոփոխ է թողել Հայաստանի ընթացիկ սուվերեն վարկանիշը», 02.09.2021 (https://minfin.am/hy/content/moody_s_varkanishayin_gortsakalutyuny_anpopokh_e_toghel_hayastani_yntacik_suveren_vark_anishy1/#sthash.MuXVfAUS.wgmOdInI.dpbs):

վատեսության համար որոշակի հիմքեր: Սակայն կարևոր են նաև գործակալության տված այս վարկանիշի հիմնավորման որոշ շեշտադրումներ:

Գծապատկեր 1. Պետական պարտքի ցուցանիշները

Վարկանիշը, մասնավորապես, հիմնվում է իրադարձությունների զարգացման լավատեսական սցենարի վրա, որը բացառում է աշխարհաքաղաքական ռիսկերը՝ ենթադրելով հարևանների հետ խաղաղ հարաբերությունների հաստատում և փոխադարձ առևտրատնտեսական կապերի բարելավում:

Նկատենք, որ ՀՀ Կառավարությունը 2022 թվականի պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագծով փորձում է գոյություն ունեցող ռիսկերը դարձնել ավելի կառավարելի: Ըստ ներկայացված կանխատեսումների՝ 2021 թվականի դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ ՀՀ պետական պարտքը չի գերազանցի 4,509 տրիլ դրամը (9,4 մլրդ ԱՄՆ-ի դոլար), որը կկազմի ՀՆԱ-ի 64,1 %-ը, և նախատեսվում է արդեն 2022 թվականի դեկտեմբերի 31-ին այդ հարաբերակցությունը հասցնել 63,9 %-ի՝ ՀՆԱ-ի, ինչպես նաև ծախսերի համեմատությամբ բյուջեի եկամուտների ավելի արագ աճման շնորհիվ³:

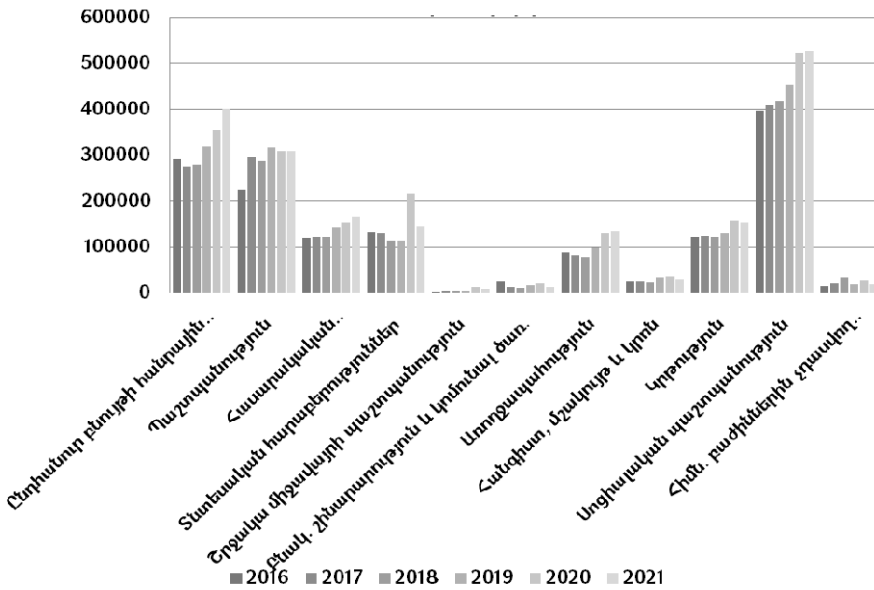
2. Պետական բյուջեի ծախսերի անարդյունավետ կառուցվածք: Հայաստանի պետական բյուջեն տարիներ շարունակ պլանավորվել է «սպառողական տնտեսության» տրամաբանությամբ՝ հիմնականում ունենալով խթանող հարկաբյուջետային բնույթ (երբ պետական ծախսերը մեծացվել են ամբողջական պահանջարկը խթանելու համար, ինչը պիտի նպաստեր տնտեսական աճին (տես աղ. 2 և գծ. 2)):

³ Տես ՀՀ ֆինանսների նախարարության պաշտոնական կայք (https://www.minfin.am/hy/page/petakan_byuje_2022t_nakhagits_):

ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱԽՍԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ընդամենը, մլն դրամ	1449063,6	1504802,2	1447083	1629436,8	1917767,9	1894188,1
Ընդհանուր բնույթի հանրային ծառայություններ	292117,4	274708,2	278461,5	320072,9	352855,5	401244,9
Պաշտպանություն	225877,2	294436,9	288483,4	315606,3	308020,8	309263,9
Հասարակական կարգ, անվտանգային և դատական գործուն.	120304,5	122540,4	123096	143677,8	154881,3	165808,5
Տնտեսական հարաբերություններ	131062,3	129520,5	112199,6	111916,3	217118,9	145400,3
Շրջակա միջավայրի պաշտպանություն	4459,5	5406,6	5690,8	5816,9	13099,5	9740,6
Բնակարանային շինարարություն և կոմունալ ծառայություն	25642,6	12610,5	11709,1	16247,6	22789,1	13834,6
Առողջապահություն	88645,9	83215,4	79574,2	99283,1	130429,2	135719,7
Հանգիստ, մշակույթ և կրոն	26607,2	26004,2	25306,1	33558,3	36598,8	29777,6
Կրթություն	122411,7	124373,5	121626,5	129336,3	158055,3	154655,3
Սոցիալական պաշտպանություն	396803,1	408962,9	416625,8	453921,3	521078,8	526583,5
Հիմնական բաժինների հիմնադրամային ֆոնդեր	15132,2	23023,1	34310	20890	28407,8	20890,1

Գ. Է. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

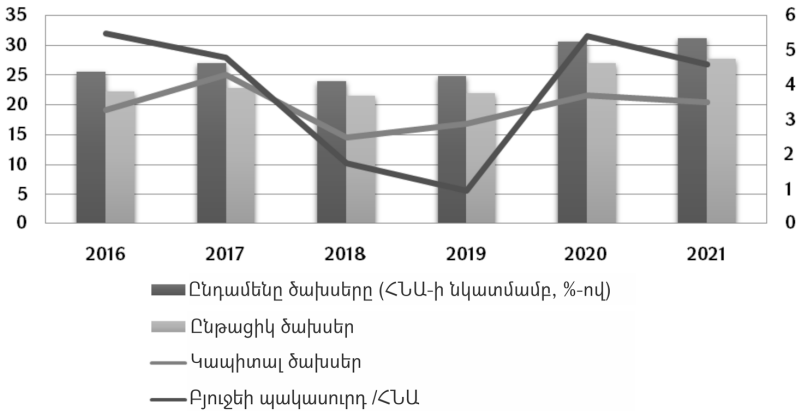
Գծապատկեր 2. Պետական բյուջեի ծախսերն ըստ գործառնական դասակարգման

Ինչպես տեսնում ենք, պետական բյուջեի մի զգալի մասը (սոցիալական պաշտպանության վրա կատարվող ծախսեր, պաշտպանություն, ընդհանուր բնույթի հանրային ծառայություններ, հասարակական կարգի պահպանություն, անվտանգություն և դատական գործունեություն) նպատակաուղղվում է առավելապես սպառմանը և քիչ է նպաստում տնտեսական աճի ներուժի ավելացմանը: Դա հատկապես ակնհայտ է դառնում, երբ պետական բյուջեի ծախսերը վերլուծում ենք ըստ տնտեսագիտական դասակարգման՝ ընթացիկ և կապիտալ (ոչ ֆինանսական ակտիվների հետ գործառնականությունների) ծախսերի հարաբերակցության (տես աղ. 3 և գծ. 3):

Աղյուսակ 3

ՊԵՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՋԵԻ ԾԱԽՍԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

(ՀՆԱ-ի նկատմամբ, %-ով)	2016	2017	2018	2019	2020	2021 (այլ)
Պետական բյուջեի ծախսեր	28,6	27,0	24,0	24,9	30,6	29,0
Ընթացիկ ծախսեր	25,3	22,8	21,6	22,0	27,0	25,6
Կապիտալ ծախսեր	3,3	4,3	2,5	2,9	3,7	3,4
Բյուջեի պակասուրդ	-5,5 և այլն	-4,8	-1,8	-1,0	-5,4	-4,6

Գծապատկեր 3. Բյուջեի ծախսերի կառուցվածքը

Կապիտալ ծախսերը (կամ ոչ ֆինանսական ակտիվների գծով ծախսերը), ի տարբերություն ընթացիկ ծախսերից, հանգեցնում են հիմնական միջոցների ձեռքբերման, ռազմավարական և համայնքային նշանակության պահուստների ձևավորման, տնտեսությունում կապիտալի պաշարի մեծացման՝ նպաստելով մասնավոր հատվածի կատարած ներդրումների աճին: Կապիտալ ցածր մակարդակի ծախսերը սահմանափակում են տնտեսական աճի հնարավորությունը: Կապիտալ ծախսերի նման կարևորության հաշվառմամբ 2017 թ. ընդունվել է հարկաբյուջետային նոր կանոն, ըստ որի՝ եթե կառավարության պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը գերազանցում է 40 %-ը, պետական բյուջեի կապիտալ ծախսերը չպետք է լինեն բյուջեի պակասուրդից փոքր:

Ինչպես տեսնում ենք գծ. 3-ից, 2020–2021 թվականներին չի պահանջվել այդ կարևոր հարկաբյուջետային կանոնը, որը բխում է կապիտալ ծախսերով տնտեսական աճի տեմպի արագացման համար այնպիսի հիմքերի ստեղծման անհրաժեշտությունից, որոնք հնարավորություն կտան ժամանակի ընթացքում փոխհատուցելու բյուջեի պակասուրդի ծածկման համար ներգրավված պետական պարտքի սպասարկման համար հատկացվող միջոցները (այսինքն՝ կթեթևացնեն պետական պարտքի բեռը): Բացի այդ 2018–2020 թթ կրճատվել է տնտեսական աճի ներուժը, որը հետագայում կսահմանափակի պետական պարտքի աճի տեմպը կայունացնելու (նվազեցնելու) հնարավորությունները: Սակայն վստահություն է ներշնչում այն փաստը, որ 2022 թվականի պետական բյուջեի նախագծում, որը միտված է մակրոտնտեսական կայունությանը և դրա համատեքստում ենթադրում է պետական պարտքի կառավարելի մակարդակ երաշխավորելու առաջնահերթություն, նախատեսվել է կապիտալ ծախսերի նկատելի՝ 60,4 % (ընդհանուր՝ 374 մլրդ դրամ) աճ, որի կատարողականի ապահովումը կանխատեսվող 7 % տնտեսական աճի հիմնասյունն է և երկաժամկետ տնտեսական զարգացման երաշխիքը:

3. Պետական պարտքի սպասարկման բեռի աճ: Լուրջ ուշադրության են արժանի վերջին հինգ տարիներին պետական պարտքի սպասարկման ցուցանիշները և դրանց հետագա աճի դինամիկան (տես աղ. 4):

Աղյուսակ 4

ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԻ ՍՊԱՍԱՐԿՄԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ
ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԵՏԱԳԱ ԱՃԻ ԴԻՆԱՄԻԿԱՆ

	2017	2018	2019	2020	2021 (պլանավ.)	2022 (կանխ.)	2023 (կանխ.)
Պետական պարտք/ ՀՆԱ (2021–2023 ՄԺԾԾ)					58,2	56,5	49,7
Պետական պարտք/ՀՆԱ (գնահատական)	47,6	44,4	50,1	63,6	70,9 (վաստ.)	65,6	63,7
Պետական պարտքի սպասարկում (մլրդ դրամ)	120,3	141,2	158,1	168,2	195,2	212,5	231,6
Սպասարկման բեռը (%-ով բյուջետային ծախսերում)	8,1	9,6	9,7	9,1	10,4	11,3	12,7

«Պետական պարտքի կառավարումը» իր ծախսատարությամբ պետական մարմինների իրագործելիք ծրագրերից երրորդն է՝ «Կենսաթոշակային ապահովությունից» (352 մլրդ դրամ) և «ՀՀ պաշտպանության ապահովումից» (306 մլրդ դրամ) հետո: Համեմատության համար նկատենք, որ ճիշտ այդքան գումար (195, 2 մլրդ դրամ) կկազմի, եթե 2021 թ. լրիվ ծավալով իրականացվեն ազգային անվտանգության ապահովման (31 մլրդ դրամ), ճանապարհային ցանցի բարելավման (66 մլրդ դրամ), ժողովրդագրական վիճակի բարելավման (25, 5 մլրդ դրամ), գիտական և գիտատեխնիկական հետազոտությունների (13, 7 մլրդ դրամ) և տարածքային զարգացման (72, 4 մլրդ դրամ) ծրագրերը: Մեկ այլ համեմատությամբ՝ պետական պարտքի սպասարկմանը հատկացվող ծախսերը համադրելի են 2021 թ. պետական բյուջեով նախատեսված կապիտալ ծախսերի հետ (215 մլրդ դրամ):

Հիմնվելով մի քանի տարբեր վերլուծությունների վրա (Սխալների ճշգրտման վեկտորային մոդելի, կոինտեգրային թեստերի միջոցով), որոնցով գնահատվել է, թե՛ ՀՆԱ-ի հետագա աճի վրա ինչ ազդեցություն կարող է ունենալ կապիտալ ծախսերի կրճատումը (նաև թերակատարումը), ինչպես նաև թե՛ ՀՆԱ-ի 1 % բացասական շեղումը ինչ ազդեցություն կունենա պետական պարտքի, բյուջեի եկամուտների և ծախսերի վրա, մենք կանխատեսել ենք, թե առաջիկա 2 տարիների ընթացքում ինչ դինամիկա կունենա պետական պարտքի աճը, և կառավարությունն ինչ միջոցներ ստիպված կլինի հատկացնել պետական պարտքի սպասարկման համար: Աղյուսակներն ար-

տացույցով ԵՆ Աղ. 4-ում: Չնայած նման վիճակագրական կանխատեսումներին՝ 2022 թ. պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագծով պետական պարտքի սպասարկմանը հատկացվելու է 214 մլրդ դրամ (ավելին, քան մեր կանխատեսումներն են), ինչը կկազմի բյուջեի ընդհանուր ծախսերի 9,8 %-ը (որը, սակայն, նկատելիորեն ցածր է ավելի բարձր տնտեսական աճի սպասումներով պայմանավորված մեր կանխատեսումներից): Պետք է որպես կարևոր դրական միտում արձանագրենք նաև այն հանգամանքը, որ պետական պարտքի կառուցվածքը փոխվելու է ի նպաստ ներքին պարտքի աճման:

4. Ռազմական ծախսերի հետագա աճման սահմանափակում: ՀՀ արտաքին պարտքի վրա ազդող գործոնների ժամանակային շարքերի տնտեսաչափական (էկոնոմետրիկ) վերլուծությունները (Յոհանսենի կոինտեգրային և Գրեյզների պատճառականության թեստերով) ցույց են տալիս, որ Հայաստանում ռազմական ծախսերի և արտաքին պարտքի, ինչպես նաև արտաքին առևտրային հաշվեկշռի և արտաքին պետական պարտքի միջև գոյություն ունեն երկարաժամկետ փոխկախվածություններ: Այն դեպքում, երբ ոչ ռազմական ծախսերի և արտաքին պարտքի միջև երկարաժամկետ փոխկապվածություն գոյություն չունի, արտաքին պարտքի վրա էական ազդեցություն չի ունեցել նաև ՀՆԱ-ի փոփոխությունը, մինչդեռ ակնկալվում էր, որ նման փոխկապվածություն պետք է լիներ, քանի որ Հայաստանի պետական բյուջեում սոցիալական ծախսերի տեսակարար կշիռը բավական մեծ է (2021 թ. պետական ծախսերի 27,1 %-ը՝ ռազմական ծախսերի 16,3 %-ի համեմատությամբ): Վերջինս արտացոլում է այն հանգամանքը, որ արտաքին պարտքի փոփոխությունը տարիներ շարունակ չի պայմանավորվել ՀՆԱ-ի փոփոխությամբ, այլ հին արտաքին պարտքը սպասարկվել է (այդ թվում նաև՝ մարվել) վերցված նոր պարտքի հաշվին:

Ժամանակային շարքերի միջև պատճառահետևանքային կապերի հետազոտությամբ պարզվել է, որ Հայաստանում արտաքին պարտքի աճը երկու տարի ժամանակային լագով պայմանավորվել է ռազմական ծախսերի աճով: Նույնախիսի պատճառահետևանքային կապ է արձանագրվել նաև ընթացիկ հաշվի հաշվեկշռի և արտաքին պարտքի միջև: Սակայն առավել հատկանշական է այն, որ ընթացիկ հաշվի հաշվեկշիռը պայմանավորել է նաև ռազմական ծախսերի փոփոխությունը, այն դեպքում, երբ հակառակ պատճառականությունը (այն է՝ ռազմական ծախսերը պայմանավորել են ընթացիկ հաշվի հաշվեկշռի փոփոխությունը) չի հաստատվել: Պարզ ասած՝ երկար տարիներ Հայաստանում արտաքին պարտքի մեծացման հիմնական գործոնը եղել է ռազմական ծախսերի աճը, ընդ որում, այն ռազմական ծախսերի, որոնք նպատակաուղղվել են ռազմական նախանշանակման արտադրանքի ներմուծման դիմաց վճարմանը:

Նշված կախվածությունները ցույց են տալիս, որ Կառավարության համար պետական պարտքի շարունակական աճի սահմանափակման ուղիներից մեկը պիտի լինի ռազմական ծախսերի կրճատումը, և այդ քաղաքականության առաջին թույլ նշույլներն արդեն արտացոլված են 2021 թ. պետական

բյուջեի մասին օրենքում: Այնտեղ ռազմական ծախսերը պլանավորված են ընդամենը 3 մլրդ դրամով ավելի (306,5 մլրդ դրամ), քան նախորդ տարի, թեև հետպատերազմական ժամանակաշրջանում նկատելիորեն մեծացել են ռազմատնտեսական պահանջմունքները:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Չնայած գոյություն ունեցող ռազմատնտեսական սպառնալիքներին՝ միջազգային հեղինակավոր վարկանիշային կազմակերպությունները դրական են գնահատել ՀՀ Կառավարության տնտեսական քաղաքականությունը՝ հույս հայտնելով, որ այն հնարավորություն կտա հաղթահարելու կորոնավիրուսային համավարակի և պատերազմի հետևանքով առաջացած նոր մարտահրավերները:

2. Ձևավորված ռազմաքաղաքական իրավիճակում և տարածաշրջանում խոշոր դերակատարների աշխարհաքաղաքական շահերի այժմյան դասավորության պայմաններում Հայաստանն իր ջանքերը կենտրոնացնելու է բավարար տնտեսական ներուժ գեներացնելու համար, որպեսզի ապահովվի ռազմական ծախսերի այնպիսի աճ, որը համարժեք լինի տարածաշրջանում ծագող նոր ռազմական սպառնալիքներին ու մարտահրավերներին:

3. ՀՀ ՋՈՒ-ի արդիականացման շրջանակներում նոր սպառազինությունների ներմուծումը, որը, ինչ խոսք, հիմնավորված է պաշտպանական-անվտանգային խնդիրների լուծման առաջնահերթությամբ, կարող է հանգեցնել ընթացիկ առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդի որոշակի մեծացման և պետական արտաքին պարտքի հետագա աճման (ինչպես ցույց է տալիս վերլուծությունը, ամենաուշը երկու տարի ժամանակային լագով): Սակայն ներքին պարտքի մեծացման հաշվին պետական պարտքի կառուցվածքի բարելավումը հնարավորություն կտա նկատելիորեն մեղմելու տնտեսական աճի ներուժի վրա բացասական ազդեցությունը: Կարևոր է կառավարության՝ պետական պարտքի հուսալի կառավարման քաղաքականության հետևողականությունը, հակառակ դեպքում տնտեսությունը կհայտնվի արտաքին պարտք-տնտեսական աճ բացասական ազդեցությունների զսպանակածև զարգացման շղթայում, երբ արտաքին պարտքը կարող է հասնել այնպիսի ծավալների, որ դրա սպասարկումն էապես կկրճատի տնտեսական աճի ներուժը, իսկ ցածր և «ոչ որակյալ» տնտեսական աճը կնվազեցնի պետական պարտքը կրճատելու հնարավորությունները և հարկաբյուջետային կայունության պաշարը՝ դրանով իսկ ստիպելով կրճատել նաև պետության ռազմական ծախսերը:

4. Տեղական ռազմաարդյունաբերության ոչ բավարար զարգացածության պայմաններում, նույնիսկ կրճատման պարագայում, ռազմական ծախսերը կարող են ամբողջ տնտեսությունում բացասական կողմնակի ազդեցություններ (էքստերնալներ) ունենալ՝ կրճատելով այլ ոլորտներին, մասնավորապես՝ գիտությանը, կրթությանը, ենթակառուցվածքների բարելավմանը, հատկացվող ծախսերը, որոնք կարող են նպաստել տնտեսական աճի ներուժի մեծացմանը:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հաշվի առնելով Հայաստանի՝ ռազմական ծախսերի մեծացման սահմանափակ ներուժը, որը նրան հնարավորություն է տալիս ապահովելու հնարավոր հակառակորդների հետ ռազմական հնարավորությունների համարժեքություն, ռազմական ոլորտում բյուջետային սուղ միջոցների բաշխումը պետք է հիմնավորված լինի պետության առաջ ծառայած ռազմական սպառնալիքներին հակազդեցություն գործելու հստակ ռազմավարությամբ, որի հիմքում պիտի լինեն անհամաչափ լուծումներով հակառակորդին զսպելու և հնարավոր ագրեսիան հետ մղելու մեխանիզմները:

2. Պաշտպանական ռեսուրսների պլանավորման ժամանակ անհրաժեշտ է ոչ թե ապավինել պաշտպանական ոլորտում գործող ինտեգրացիային, երբ ֆինանսավորման համար ներկայացվող ծրագրերը պարզապես կրկնում են նախորդ տարիներին արդեն վստահաբար ֆինանսավորում ստացած ծրագրերը, այլ խրախուսել և լուրջ քննարկման առարկա դարձնել նոր նախաձեռնությունները՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով չընդունելու և չֆինանսավորելու դեպքում հնարավոր հետևանքներին և ծագող խնդիրներին:

3. Պաշտպանական ռեսուրսների պլանավորումը պետք է միտված լինի միջնաժամկետ հեռանկարում (3–5 տարի) սպառազինությունների ներմուծման աստիճանական փոխարինմանը հայրենական արտադրությամբ, ինչը հնարավորություն կտա ռազմական ծախսերի մի զգալի մասը ուղղելու տեղական արտադրությանը՝ նպաստելով թե՛ նրա զարգացմանը, թե՛ պետական պարտքի աճի տեմպի նվազմանը:

4. Անհրաժեշտ է իրականացնել հայկական զինանոցում առկա սպառազինությունների և ռազմական տեխնիկայի գույքագրում՝ ժամանակակից պատերազմների պայմաններում դրանց գործածության համար պիտանիության, արդյունավետության և պահպանման ծախսերի հարաբերակցմամբ, ընդ որում, եթե «ծախս–արդյունավետություն» վերլուծության արդյունքներով չհիմնավորվի նման ՍՌՏ պահպանման անհրաժեշտությունը, ապա պաշտպանական գերատեսչությունը պետք է դրանք հանի շահագործումից: Սա առաջին հերթին պահանջում է ժամանակակից պատերազմների բնույթի գիտական ուսումնասիրություն ու դրանցում կիրառվող սպառազինությունների հնարավորությունների և առանձնահատկությունների, մարտավարական-տեխնիկական բնութագրերի վերլուծություն:

5. Կարևոր է մեծացնել ռազմական ոլորտում գիտական և գիտատեխնիկական նպատակային հետազոտական ծրագրերի ֆինանսավորումը՝ ներկայումս (2021 թ.) նախատեսված 4, 6 մլրդ դրամի (որը կազմում է ընդհանուր ռազմական ծախսերի ընդամենը 1,5 %-ը) փոխարեն ֆինանսավորման ծավալը հասցնելով ռազմաարդյունաբերության ոլորտում զգալի աճ ունեցած պետությունների՝ Իսրայելի, Թուրքիայի, Հարավային Կորեայի մակարդակին (միջինը ռազմական ծախսերի մինչև 10 %-ը):

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

**СОКРАЩЕНИЕ РЕЗКОЙ НЕРАВНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ
ТЕРРИТОРИЙ КАК ПРИОРИТЕТ НАЦИОНАЛЬНОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ**

Т. Н. МАНАСЕРЯН, доктор экономических наук, профессор

РЕЗЮМЕ

Если раньше вопрос о симметричности развития территорий в основном рассматривался в теоретических, в лучшем случае – научно-практических целях, то сегодня он перерос в серьезную проблему национальной безопасности. В условиях перманентной войны Армения и Арцах для сохранения своей территориальной целостности не только должны использовать военные средства, но и решить проблему плотного заселения как приграничных, так и прилегающих к этой зоне населенных пунктов. Данные общины нуждаются в первоочередном внимании государства с точки зрения обеспечения целенаправленного ускоренного развития соответствующих отраслей экономики, что позволит укрепить тыл армии и оснастить его различными производствами.

Рассматриваемые в статье вопросы имеют как научно-теоретическое, методологическое, так и практическое значение, вследствие чего выработанные предложения могут послужить основой для совершенствования государственной политики в данной области.

**ОЦЕНКА ВОЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ УГРОЗ
В ПОСЛЕВОЕННОЙ АРМЕНИИ**

Г. Э. АРУТЮНЯН, кандидат экономических наук, доцент, начальник Группы стратегических игр и моделирования ИНСИ НИУО МО РА

РЕЗЮМЕ

Возникшие после 44-дневной войны новые оборонно-безопасностные задачи сформировали новые военно-экономические требования, удовлетворение которых в современных геополитических реалиях и при существующих условиях экономического развития представляется достаточно сложной проблемой. В данном контексте с точки зрения оценки способности противодействовать новым вызовам анализируются основные военно-экономические угрозы для послевоенной Армении. В частности, учитываются риски нестабильности налогово-бюджетной сферы, связанные с ростом государственного долга, бременем его обслуживания, недостаточной эффективностью

структуры расходов государственного бюджета, вследствие чего могут сократиться военные расходы. С учетом существующих военно-экономических угроз важно, чтобы в военной сфере распределение ограниченных бюджетных средств было обосновано четкой стратегией парирования существующих и потенциальных военных угроз. В основу подобной стратегии целесообразно заложить механизмы сдерживания противника и отражения его агрессии с применением асимметричных подходов.

ECONOMIC SECURITY

REDUCTION OF ACUTE IMBALANCE OF THE DEVELOPMENT OF TERRITORIES AS A NATIONAL SECURITY PRIORITY

T. N. MANASERYAN, Doctor of Economics, Professor

SUMMARY

If earlier the question of the symmetry in the development of territories was examined mainly for theoretical, at best, scientific and practical purposes, today it has become a serious national security problem.

In view of the permanent war, Armenia and Artsakh, in order to preserve their territorial integrity must not only use military means, but also solve the problem of densely populating both border settlements and those adjacent to that zone. These communities need the priority attention of the state in terms of ensuring the purposeful accelerated development of sectors of the economy, which will allow reinforcing the rear of the army and equipping it with different production works.

The issues being discussed in the article have both scientific-theoretical, methodological and practical significance, due to that the developed recommendations can serve as a basis for improving public policy in this sphere.

MILITARY AND ECONOMIC THREAT ASSESSMENT IN POST-WAR ARMENIA

G. E. HARUTYUNYAN, PhD in Economics, Associate Professor, Head, Strategic Gaming and Modeling Group, Center for Regional Strategic Studies, INSS, NDRU, MOD, RA

SUMMARY

The new defense-security issues arisen after the 44-day war created new military-economic requirements, fulfillment of which is quite a tough problem in nowadays geopolitical realities and current conditions of

economic development. In this context, the paper analyzes the main military-economic challenges towards post-war Armenia from the point of ability to encounter new challenges. In particular, the article considers the risks of the fiscal instability, due to the growth of the public debt, the burden of servicing it, lack of efficacy of the structure of state budget expenditures, as a result of which military spending may be reduced. With a view on the existing military-economic threats, it is important that the distribution of limited budgetary funds in the military sphere is justified by a clear strategy of countering existing and potential military threats. It stands to reason that mechanisms of deterring the adversary and repelling their aggression via asymmetric approaches should underlie such strategy.

**ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴԻ ՕՂԱՅԻՆ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ
ՆՇԱՆԱԲԱՇԽՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԵՎ ԿԱՊԻ
ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՑԱՆՑԱԿԵՆՏՐՈՆ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

*Ա. Ա. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, տեխնիկական գիտությունների թեկնածու,
պահեստազորի փոխգնդապետ*

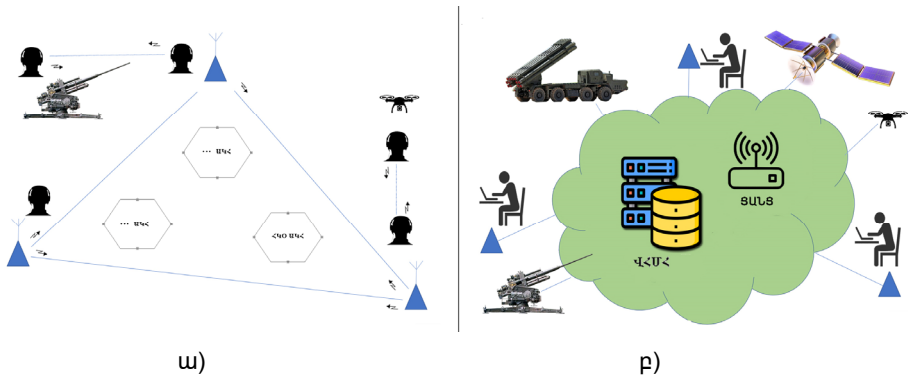
Պատերազմի վարման ժամանակակից մեթոդները հիմնված են ցանցակենտրոն մոտեցման վրա, որի հիմքում դրված է հաղորդակցական ցանցի օգտագործմամբ ՋՈՒ-ի մարտական ներուժի մեծացման հայեցակարգը: Այդ ցանցը միասնական տեղեկատվական տարածության մեջ է միավորում տեղեկության աղբյուրները, կառավարման մարմինները, խոցման միջոցներն ու թշնամական նշանակետերը: Ցանցակենտրոն մոտեցման դեպքում ենթադրվում է, որ ՋՈՒ-ի ուժերի ու միջոցների արդյունավետ օգտագործման համար անհրաժեշտ է զորքերի ու զենքի կառավարման եղած տարատեսակ ավտոմատացված համակարգերի (ԿԱՀ) ինտեգրումը՝ ռեալ ժամանակում գործող՝ կառավարման ու կապի միասնական համակարգի (ԿԿՄՀ) մեջ¹:

Հաղորդակցական ցանցով ձևավորվող տեղեկատվական տարածությունում գտնվող կառավարային միջոցների միջև արդյունավետ հաղորդակցման ուղիների առկայությունը աշխարհագրորեն բաշխված օբյեկտներին հնարավորություն է տալիս պատեհաժամ, համաժամանակացված ու ռացիոնալ կերպով ձեռնարկելու համատեղ մարտական օպերացիաներ: Ենթադրվում է, որ զինվորական ստորաբաժանումների բոլոր հրամանատարները, հետախույզները և այլ անձինք տեղանքում կողմնորոշվելու և իրազեկույցներ հաղորդելու կամ ընդունելու համար իրենց տրամադրության տակ պետք է ունենան հաղորդակցական ցանցով անմիջականորեն կապված գրպանի հաստիքային համակարգիչներ: Այդ ցանցով նրանք կանոնավոր կերպով ստանում են ընթացիկ իրավիճակի՝ ԿԿՄՀ-ով վերլուծվող և ձևավորվող գնահատականն ու գործողությունների օպտիմալ եղանակը: Յուրաքանչյուր հրամանատար ցուցասարքի էկրանին տեսնում է մարտի ամբողջ ռեալ պատկերն ու կարող է ժամանակին ցուցաբերել նախաձեռնություն, ընդսմին ապահովվում է դրա համապատասխանությունը մյուս ստորաբա-

¹ Տես *Օ. Վ. Беленков*. Реализация технологии сетецентрического управления в АСУ войсками и оружием на базе ГИС «Карта 2011». КБ «Панорама», 2011 (<https://gisinfo.ru/item/91.htm>):

Ժանոււմների ջանքերին: Միննույն ժամանակ, ապահովվում է նաև հակառակորդի հայտնաբերման ու խոցման ուժերի և միջոցների կառավարման զգալի արագացում, բարձր որակ և արդյունավետություն, էապես մեծանում է օպերացիաների տեմպը և բարձրանում դրանց համաժամանակացման աստիճանը: Նման ցանցային փոխդասավորության մեջ տեղեկատվական տարածության բոլոր օբյեկտներն ինտեգրված են՝ կազմելով միասնական փոխկապված, փոխայնամասվորված ու փոխլրացնող համալիր, որը ձևավորում է մշտապես թարմացվող տվյալների շտեմարան ունեցող ԿԿՄՀ-ով վերամշակվող տեղեկատվական հոսքեր:

Այսպիսով՝ ցանցակենտրոն մոտեցումը հնարավորություն է տալիս ուժերն ու միջոցները միավորելու ինտեգրված համակարգչային տեղեկատվակառավարային համակարգում, որում տեղի են ունենում նրանց ավտոմատացված օպտիմալ վերահսկումն ու կառավարումը² (նկ. 1): Դրա շնորհիվ հնարավոր է լինում ժամանակին որոշարկել նշանակետերը, կանխատեսել դրանց տեղաշարժը և կատարել դրանց օպտիմալ նշանաբաշխում:

Նկ.1. Ավանդական ԿԿՄՀ-ով (ա) և ԿԿՄՀ ցանցակենտրոն մոտեցմամբ (բ) ՁՈՒ-ի կառավարման կազմակերպման միջև տարբերությունը

Ցանցակենտրոն հայեցակարգը հիմնված է «անշփում մարտի» գաղափարի լայն կիրառման վրա, որի դեպքում հակառակորդի կենդանի ուժն ու տեխնիկան հայտնաբերվում ու ոչնչացվում են հեռահար կրակային խոցման միջոցներով: Ընդ որում, օպերացիաները կարող են անցկացվել կառավարման ցանկացած օղակում՝ մարտավարական, օպերատիվ, ռազմավարական, իսկ դրանց վարման սկզբունքները կախված չեն աշխարհագրական շրջանից, մարտական խնդիրներից, ՁՈՒ-ի կազմից ու կառուցվածքից:

Մարտական գործողությունների պլանավորման ցանցակենտրոն մոդելի ամենաալիսավոր հայեցակարգային տարրը «երևակայական (վիրտուալ) հրամանատարական կենտրոն»-ի հասկացությունն է, որը բոլոր լիազորված անձանց համար հասանելի է աշխարհի ցանկացած կետից, ինչը փաստացի հանգեցնում է մարտական կառավարման ռազմավարական և օպերատիվ

² Տես նույն տեղում:

մակարդակների միջև դասական սահմանների ճապաղմանը: Հենց այդ տեսանկյունից պատերազմին Թուրքիայի մասնակցությունը Ադրբեջանի գորքերի կառավարման համակարգ ներբերեց էական ու նշանակալից ցանցակենտրոն բաղադրիչ:

ՀՕՊ-ի գորքերի համակարգաստեղծ տարրն ԿԿՄՀ-ին ինտեգրված ՀՕՊ-ի ԿԱՀ-ը է, որը մարդ–մեքենա բարդ կազմակերպատեխնիկական համակարգ է՝ ունակ համատեղ աշխատելու մյուս ենթահամակարգերի հետ և ապահովում է հետևյալ հիմնական ռազմակիրառական խնդիրների լուծումը.

- տեսադիտման և ուղեվարական սարքերից, անօդաչու թռչող ապարատներից և այլ հետախուզական աղբյուրներից ստացվող տեղեկույթի վերլուծություն և համադրում՝ միասնական համակարգի ստեղծմամբ,
- անհրաժեշտ տվյալների լիակատար հավաքածուի ստացում, որոշարկում, համակարգայնացում ու մաթեմատիկական վերամշակում,
- իրավիճակի մոդելավորում և օդային նշանակետերի դեմ պայքարի զանազան եղանակների ու մարտավարական հնարների կիրառման այլընտրանքային տարբերակների գեներացում,
- միջավայրի, կառավարման օբյեկտների, օդային նշանակետերի, հենակետերի, թիկունքային ապահովման միջոցների և այլ օբյեկտների տեղադրության տեսանելիացում ցուցասարքի էկրանին,
- օգտատերերի համար տեղեկույթի հասանելիության ապահովում՝ ըստ զաղտնիության համապատասխան մակարդակի, ԿԿՄՀ ղեկավար օղակների գործունեության երևակայական (վիրտուալ) հրամանատարական կետի» բանելակարգով,
- մարտական գործողությունների արդյունքների վրա մարտական իրադրության պարամետրների ազդեցության գնահատում և կանխատեսում,
- մարտական գործողությունների հետևանքով նշանակետերի ու կառավարման օբյեկտների վնասման ընթացիկ բնույթի և աստիճանի, ինչպես նաև դրանց մարտունակության մակարդակի գնահատում,
- սահմանված ուղղությամբ ՀՕՊ-ը ձեռքբերելու նպատակով հակառակորդի ձեռնարկած տարբեր միջոցների ու մարտավարական հնարների կիրառման գնահատում ու կանխատեսում,
- ՀՕՊ-ի միջոցները ռադիոէլեկտրոնային ճնշման ենթարկելու օդային հակառակորդի կարողությունների գնահատում,
- հակառակորդի օդային նշանակետերի ակտիվացման գոտիների և ուղղությունների, ինչպես նաև դրանց խնդիրների որոշում,
- օդային նշանակետերի օպտիմալ նշանաբաշխում, կրակային միջոցներին (ԿՄ) դրանց ոչնչացման խնդրի առաջադրում,
- սպառնալիքների, մարտապաշարի ռեսուրսների առկայության մասին կանխատեսումների, գնահատումների, նախագուշացումների և այլ հաղորդումների պատեհաժամ գեներացում,

- պաշտպանվող օբյեկտների, տեխնիկական միջոցների ու թիկունքային ապահովման միջոցների վիճակի գնահատում,
- տեղանքի աշխարհագրիկական հատկությունների գնահատում, օդերևութաբանական պայմանների և մարտական գործողությունների ընթացքի վրա դրանց ազդեցության կանխատեսում:

ՀՕՊ-ի բոլոր ԿԱՀ-երը միավորող ԿԿՄՀ-ով կայացվող որոշումների արդյունավետությունը պայմանավորված է օդային նշանակետերի նշանաբաշխման ալգորիթմների օպտիմալությամբ, ինչի շնորհիվ ապահովվում է օպերատիվ գործառնական ԿՄ-ներին այդ նշանակետերի ոչնչացման խնդիրների պատեհաժամ ու հստակ առաջադրումը: Նշանաբաշխման խնդիրների լուծումը ավտոմատացված կառավարման ձևարկված տարբերակ է, որը կատարում է մարտական գործողությունների վերաբերյալ հրամանատարի որոշումների կայացմանը մտավոր աջակցության գործառույթ:

Դիցուք, ինչ-որ ուղղությամբ ունենք ՀՕՊ-ի շարակարգված պաշտպանություն S բնագծերով, ընդամին հակառակորդը, ձեղքելով պաշտպանությունը, հասել է g -րդ բնագծին. $g=1, 2, \dots, S$:

$X^g = \{x_i^g\}, i=1, M^g, X^g \subset X$ -ով նշագրենք պաշտպանության g -րդ բնագիծը պաշտպանող կրակային միջոցների բազմությունը, $R^g = \{r_k^g\}, Y^g = \{y_j^g\}, j=1, N^g, Y^g \subset Y$ -ով՝ այդ բնագծին հասած թշնամու օդային նշանակետերի բազմությունը, իսկ $k=1, L^g, R^g \subset R$ -ով՝ տվյալ բնագծում պաշտպանվող և հակառակորդի խոցման Y^g գոտում հայտնված օբյեկտների բազմությունը: Յուրաքանչյուր $r_k^g \subset R$ օբյեկտ բնորոշվում է կարևորության $0 < b_k^g(r_k^g) \leq 1$ աստիճանով, որը պայմանավորում և սահմանում է պաշտպանության կառուցվածքն ու այն բնագծերը, որոնցում տեղակայված է շարակարգված ՀՕՊ-ի ԿՄ-ների $X = \{x_m\}$ բազմությունը: Խնդրի էությունը պաշտպանության g -րդ բնագծի $X^g \subset X$ խմբավորման համար առավել օպտիմալ նշանաբաշխումն է, ինչը հնարավորություն կտա որոշված հավանականությամբ ու նվազագույն ծախսերով ոչնչացնելու ձեղքած $Y^g \subseteq Y$ նշանակետերը և կանխելու $R^g \subset R$ օբյեկտներին վնասի պատճառումը: Խնդիրը արդիական է դառնում զանգվածեղ հարձակման դեպքում, երբ $N^g \gg M^g$, որտեղ N^g -ն պաշտպանության g -րդ բնագծին հասած նշանակետերի թիվն է, իսկ M^g -ն այդ բնագծում եղած կրակային միջոցների թիվը³:

Յուրաքանչյուր $x_m = x_i^g \in X^g$ -րդ կրակային միջոցի բնորոշ են H_{\min}^m ու H_{\max}^m բարձրությամբ D_{\min}^m ու D_{\max}^m հեռավորությամբ խոցման գոտիներ, V_{\max}^m արագությամբ և S_{\max}^m ուղեգծային պարամետրով $y_n = y_j^g \in Y^g$ -րդ նշանակետը կրակակոծելու հնարավորությամբ, խոցման ζ_{ij}^g հավանականությամբ, հրա-

³ Տես *С. В. Кругликов*. Методика решения задачи многофакторного целераспределения в АСУ. Доклады БГУИ. Военная академия Республики Беларусь. Минск, 2012:

ծգության նվազագույն τ_{\min}^m փուլաշրջանով, զուգահեռաբար ուղեկցվող ու ոչնչացվող նշանակետերի b_m^* թվաքանակով: Յուրաքանչյուր y_n -րդ նշանակետ բնութագրվում է թռիչքի H_j^g բարձրությամբ, v_j^g արագությամբ, S_n ուղեգծային պարամետրով, x_i^g -րդ ԿՄ-ով կրակակոծման գոտուն հասնելու թռիչքամոտեցման T_{ij}^g ժամանակով: Այդ դեպքում g -րդ բնագծում x_m -րդ ԿՄ-ով y_n -րդ նշանակետի ոչնչացումը հնարավոր է հետևյալ սահմանափակումների պարագայում.

$$\begin{cases} H_{\min}^m \leq H_j^g \leq H_{\max}^m . \text{ ըստ բարձրության} \\ v_j^g \leq v_{\max}^m . \text{ ըստ արագության} \\ S_n \leq S_{\max}^m . \text{ ըստ ուղեգծային պարամետրի} \\ T_{ij}^g > \tau_{\min}^m + t_{i(j-1)}^g . \text{ ըստ թռիչքամոտեցման ժամանակի,} \end{cases} \quad (1)$$

որտեղ՝ $t_{i(j-1)}^g$ -ը x_m -րդ (x_i^g) ԿՄ-ով նախապես նախանշանակված y_{j-1}^g -րդ նշանակետի կրակակոծման տևողությունն է:

y_j^g նշանակետի ոչնչացման համար X^g -րդ ԿՄ-ով մարտապաշարի ծախսի ցուցանիշը նշանակենք $E_j^g = \sum_{(X^g)} E_{ij}^g$ -ով, որտեղ $E_{ij}^g = p_{jk}^g \sigma_{ij}^g$; σ_{ij}^g -ն մարտապաշարի (հրթիռների) ծախսի արժեքի մաթեմատիկական սպասումն է, $\sigma_{ij}^g = \sigma_m^0 w_{ij}^g$, σ_m^0 -ը՝ առավելագույն արժողության համեմատությամբ՝ $x_i^g = x_m \subset X^g$ -րդ ԿՄ-ով կատարված հրաձգության փուլաշրջանի արժողության նորմավորված արժեքն է, w_{ij}^g -ը՝ g -րդ բնագծում $y_j \subset Y$ -րդ նշանակետը 0,75-ից ոչ պակաս երաշխավորված հավանականությամբ խոցելու համար x_i -րդ ԿՄ-ով կատարած հրաձգության փուլաշրջանների թիվն է: Այդ դեպքում կառավարման որակի ընդհանրացված ցուցանիշը՝ Q_{ij}^g -ն (ԿՈՑ), որը մարտապաշարի ծախսի արժողության հաշվառմամբ բնութագրում է x_i^g -րդ ԿՄ-ին նախանշանակված՝ $y_j^g \in Y^g$ նշանակետի ոչնչացման խնդրի կատարման աստիճանը՝

$$Q_{ij}^g = \varphi_q(\zeta_{ij}^g, \xi_{ij}^g, e_{ij}^g, \eta_{ij}^g); e_{ij}^g = (E_{ij}^g)^{-1}; i = \overline{1, M^g}; j = \overline{1, N^g}, \quad (2)$$

որտեղ՝ φ_q -ն ըստ Q_{ij}^g ընդհանրացված ցուցանիշի պարամետրները մասշտաբայնացնող ու համաձայնեցնող ֆունկցիան է, ζ_{ij}^g -ն՝ x_i^g -րդ ԿՄ խոցման գոտի y_j^g -ի ներխուժելու հավանականությունը, ξ_{ij}^g -ն՝ y_j^g -րդ նշանակետի նկատմամբ x_i^g ԿՄ մարտական խնդրի կատարման հավանականությունը, η_{ij}^g -ն՝ կառավարման պարամետրը, որը բնութագրում է y_j^g -րդ նշանակետի ամրագրումը x_i^g ԿՄ-ին:

$$\eta_{ij}^g = \begin{cases} 1, & \text{եթե այդ ԿՄ-ն ունակ է } y_j^g\text{-րդ նշանակետը ոչնչացնելու } 0,75\text{-ից ոչ} \\ & \text{պակաս հավանականությամբ,} \\ 0, & \text{հակառակ դեպքում:} \end{cases}$$

Ընդ որում, պետք է կատարվի հետևյալ պայմանը.

$$\sum_{Y^g} \beta_{ij}^g \eta_{ij}^g \leq \delta_{\max}^m, \quad \beta_{ij}^g = \lambda_j^g t_{ij}^g, \quad i = \overline{1, M^g}, \quad x_i^g = x_m, \quad j = \overline{1, N^g}, \quad (3)$$

որտեղ՝ t_{ij}^g -ն x_i^g -րդ կրակային միջոցով y_j^g -րդ նշանակետի կրակակրծման տևողությունն է, δ_{\max}^m -ն՝ $x_m = x_i^g$ -րդ ԿՄ թույլատրելի բեռնվածքը, λ_j^g -ն՝ պաշտպանվող բնագիծ y_j^g -րդ նշանակետի մտնելու ինտենսիվությունը՝ կրակի գոտում նրա գտնվելու կարճատևության և այդպիսի փորձերի բազմակիության հնարավորության հաշվառմամբ:

ζ_{ij}^g և ξ_{ij}^g -ի հավանականությունները կարելի է ըստ բոլոր X^g ԿՄ-ների մոտարկել g -րդ բնագծում y_j^g նշանակետը ՀՕՊ-ի բոլոր համակարգերով կրակակրծելու և խոցելու ընդհանրացված P_i^g հավանականության միջոցով: Դիցուք, T_0 -ն ասպատակման ընդհանուր տևողությունն է, $\tau_i(x_i^g)$ -ն՝ վարվող x_i^g -ով կրակակրծման փուլաշրջանի միջին տևողությունը: Այդ դեպքում x_i^g -ի հրաձգության խտությունը կլինի $\mu_g(x_i^g) = 1/\tau_i(x_i^g)$: g -րդ բնագծում նշագրենք $\lambda_g(Y^g) = N^g/T_0$ -ով նշանակետերի հոսքի խտությունը, իսկ $\alpha_g^i = \lambda_g(Y^g)/\mu_g(x_i^g) = N^g\tau_i(x_i^g)/T_0 = N^g/\rho_g$ -ով՝ դրանց կապակցումը x_i^g -ին ըստ կրակակրծման ինտենսիվության, որտեղ՝ $\rho_g = T_0/\tau_i(x_i^g)$ -ը հակառակորդի վրա x_i^g ԿՄ ազդեցությունների սահմանային թիվն է: Այդ դեպքում իրադարձությունների հոսքերի Պուասոնի բաշխման սովորական ենթադրությունների պարագայում P_i^g -ն կարող է հաշվարկվել խափանումներով M^g -կապուղային զանգվածային սպասարկման համակարգի համար Էռլանգի բանաձևով⁴.

$$P_j^g = \Psi(M^g - 1, \alpha_i^g) / \Psi(M^g, \alpha_i^g), \quad \text{որտեղ } \Psi(n, \alpha) = \sum_{(k)} \frac{\alpha^k}{k!} e^{-\alpha}, \quad (4)$$

որտեղ M^g -ը g -րդ բնագծում տեղաբաշխված ԿՄ-ների թիվն է, k -ն՝ բազմակրկնությունների (խտերացիաների) թիվը:

Կրակակրծման հավանականությունը, որն արտահայտված է Էռլանգի բանաձևով, մոտարկվում է բաշխման երկու նորմալ ֆունկցիաների հարաբերությամբ, ինչն արտացոլում է շարակարգված ՀՕՊ-ի հաղթահարման

⁴ Ств А. Г. Перевозчиков, И. А. Лесик, И. Е. Яночкин. Модель массового обслуживания для системы эшелонированной противовоздушной обороны. «Вестник ТВГУ». Серия: «Прикладная математика», 2015, № 4:

օբյեկտիվորեն ոչ գծային բնույթը: Եթե $\alpha > 20$, ապա $\Psi(n, \alpha)$ ֆունկցիան կարելի է մոտարկել բաշխման նորմալ ֆունկցիայով՝

$$\Psi(n, \alpha) \approx \Phi \left(\frac{n + 0.5 - \alpha}{\sqrt{\alpha}} \right), \text{ որտեղ } \Phi(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^x e^{-0.5t^2} dt: \quad (5)$$

Վտանգի գոտի $y_j^g \in Y^g$ նշանակետերի բազմության ներթափանցման խորության $r_k^g \in R^g$ օբյեկտին հասցված վնասն գնահատելու համար օգտվենք այն ցուցանիշից, որը հաշվի է առնում թռիչքամոտեցման նվազագույն ժամանակը՝

$$U_{jk}^g = \varphi_u(\varepsilon_{jk}^g, b_k^g, p_{jk}^g, \theta_{jk}^g, \tau_{jk}^g); k = \overline{1, L^g}; j = \overline{1, N^g}, \quad (6)$$

որտեղ φ_u -ն ըստ U_k^g ընդհանրացված ցուցանիշի՝ պարամետրների մասշտաբայնացման և համաձայնեցման ֆունկցիա է, ε_{jk}^g -ն՝ r_k^g օբյեկտի համար y_j^g -րդ նշանակետի վտանգավորության աստիճանը, b_k^g -ն՝ օբյեկտի կարևորությունը, p_{jk}^g -ն՝ y_j^g նշանակետի՝ r_k^g -ի համար վտանգի գոտի մուտք գործելու հավանականությունը, τ_{jk}^g -ն՝ այդ գոտում y_j^g -րդ նշանակետի գտնվելու տևողությունը, θ_{jk}^g -ն՝ y_j^g նշանակետով օբյեկտը խոցելու հավանականությունը: Այդ դեպքում շարակարգված պաշտպանության g -րդ բնագծում պաշտպանվող օբյեկտների $R^g \subset R$ բազմության համար Y_j^g օդային նշանակետի հնարավոր վտանգավորության գնահատականը որոշվում է հետևյալ արտահայտությամբ.

$$U_j^g = \sum_{k=1}^{R^g} \varphi_u(\varepsilon_{jk}^g, b_k^g, p_{jk}^g, \theta_{jk}^g, \tau_{jk}^g): \quad (7)$$

g -րդ բնագծում $R^g \subset R$ օբյեկտների պաշտպանության նպատակով $X^g \subset X$ ԿՄ-ներով $Y^g \subset Y$ նշանակետերը ոչնչացնելու համար կատարվող նշանաբաշխման օպտիմալացման ընդհանրացված բազմագործոն մինիմաքսային չափանիշը կորոշվի հետևյալ արտահայտությամբ՝

$$F^g = \underset{w_g^* \subseteq W_g}{opt} (\max Q^g, \min U^g),$$

որտեղ
$$Q^g = \sum_{(X^g)} \sum_{(Y^g)} Q_{ij}^g; U^g = \sum_{(R^g)} \sum_{(Y^g)} U_{jk}^g; k = \overline{1, L^g}; i = \overline{1, M^g}; j = \overline{1, N^g} \quad (8)$$

և հնարավորություն կտա այլընտրանքների W_g բազմությունից գտնելու այնպիսի օպտիմալ լուծում, որը կհամապատասխանի որոշ $w_g^* \subseteq W_g$ տարբերակի⁵:

Ցանցակենտրոն մոտեցումը ՀՕՊ-ի ներկայացման մոդելին հաղորդում է մի շարք առանձնահատկություններ.

⁵ Տես Ա. Գ. Պերևոզչիկով, Ի. Ա. Լեսիկ, Նշ. աշխ.:

- ավանդական մոտեցման դեպքում ՀՕՊ-ի ԿԱՀ-ի կառավարման բոլոր խնդիրների լուծումը պարբերաբար կրկնվում և թարմացվում է որոշակի հաստատուն ժամանակահատվածներում, որոնք կոչվում են կառավարման խնդիրների լուծման փուլաշրջան,
- զարգացած հաղորդակցային ցանցի առկայությունը ՋՈՒ-ի ցանկացած ստորաբաժանման, հետախուզական խմբի և այլ միավորի հնարավորություն է տալիս դառնալու ինչպես հակառակորդի օդային հարձակման միջոցների (անօդաչու ապարատներ, հրթիռներ, ինքնաթիռներ, ուղղաթիռներ) մասին տեղեկույթի աղբյուր, այնպես էլ դրանց ոչնչացման միջոց: Դա հնարավոր է լինում ԿԿՄՀ-ի միջոցով բոլոր նշանակետերին հետևելու և նրանց հնարավոր տեղաշարժերը կանխատեսելու շնորհիվ: Ընդ որում, նշանակետի հնարավոր տեղաշարժի գոտում հայտնված բոլոր ստորաբաժանումները այդ մասին վաղօրոք իրազեկվում են,
- ապահովվում է աշխարհագրորեն տարաբաշխված ուժերի օգտագործման լայն հնարավորություն: Եթե նախկինում տարաբնույթ սահմանափակումների պատճառով անհրաժեշտ էր լինում թիկունքային ապահովման ստորաբաժանումներն ու տարրերը տեղադրել պաշտպանվող օբյեկտի հետ մինևույն շրջանում կամ հակառակորդի անմիջական մոտակայքում, ապա նոր հայեցակարգի շնորհիվ այդ սահմանափակումները վերանում են:

Տվյալ դեպքում օպտիմալացման համար սահմանափակումներ են դառնում.

- իրադրության պարամետրների անհավասարաչափությունը,
- օպտիմալացման պարամետրների փոփոխության ուղղության որոշումը պաշտպանվող օբյեկտին պատճառվող վնասի կանխման առավելագույն արժեքի ապահովման նպատակով,
- հակառակորդի ՕՀՄ-երի վաղօրոք աստիճանակարգումն ըստ դրանց կարևորության, ինչը հնարավորություն է տալիս կանխելու առավել վտանգավոր նշանակետերի մոտեցումը պաշտպանվող օբյեկտին,
- կրակային միջոցների օգտագործման տնտեսական նպատակահարմարության հաշվառումը,
- օպտիմալացման պարամետրների նորմավորումը,
- նշանաբաշխման խնդիրները ԿԿՄՀ կիրառմամբ լուծելիս տեղային չափանիշները հավասարապես կարևոր են, այդ իսկ պատճառով օպտիմալացման ժամանակ յուրաքանչյուր չափանիշի հարաբերական կարևորության գործակիցը կարելի է հաշվի չառնել:

Հակառակորդի ՕՀՄ-երի տեղաշարժերը հիմնականում լինում են խմբային և նպատակաուղղված բնույթի, ինչը նախատեսվում է կոնկրետ օբյեկտների երաշխավորված ոչնչացման համար: Այդ իսկ պատճառով նրա գործողությունները և նշանաբաշխման ռացիոնալությունը գնահատելու հա-

մար հարկ է հաշվի առնել հակառակորդի ՕՀՄ-երի բազմության կապվածությունն ըստ ուղղությունների, օբյեկտների ու վերջիններիս գտնվելու գոտիների, որոնք դիտարկվում են որպես պաշտպանության բնագծեր⁶: Միասնական խնդրով միմյանց հետ կապված օդային նշանակետերի դեմ ՀՕՊ-ի միջոցների գործողությունների արդյունավետությունը կարող է ձեռք բերվել, եթե կրակային միջոցները ևս գործեն ըստ ուղղությունների միմյանց հետ կապված խմբավորումներով, որոնք ապահովում են կրակի վարման համաժամանակությունն ու կրակակոծման գոտիների վերադրումը⁷:

Նշանաբաշխման խնդրի ոչ գծային բազմապարամետրությունը պայմանավորում է նրա ճշգրիտ հաշվարկման անհնարինությունը կամ մեծ տևականությունը⁸: Այդ պատճառով տվյալ խնդրի լուծման համար կիրառելի է ընտրանքի ու բազմահատկանիշ (բազմաար) հարաբերությունների կարգավորման համակցական (կոմբինատորական) ալգորիթմը⁹, որն աշխատում է օբյեկտների կապվածության մատրիցի հետ ու կատարում է պահանջվող օպտիմալացումն ըստ դրանց տեղադրությունը հաշվի առնող չափանիշի (նկ. 2): Ալգորիթմի արդյունավետությունը հաստատվել է ավելի վաղ՝ ավտոմատացված նախագծման համակարգի (САПП, САД) և մոդելավորման օպտիմալացման խնդիրների լուծման ժամանակ¹⁰:

Դիցուք, ռեալ ժամանակի բանելակարգում ԿԿՄՀ-ն փորձագիտական գնահատականների հիման վրա ձևավորում է այն հնարավոր վնասի մատրիցները, որ կարող են $R^g \subset R$ օբյեկտներին հասցնել g -րդ բնագիծ ներթափանցած $Y^g \subset Y$ նշանակետերը՝ $M_u^g = \|U_{jk}^g\|$, $U_{jk}^g = \varphi_u(\varepsilon_{jk}^g, b_k^g, P_{jk}^g, \theta_{jk}^g, \tau_{jk}^g)$; $k=1, L^g$; $j=1, N^g$ (6), և $X^g \subset X$ ԿՄ-ներով միջոցների՝ նշանակետերի խոցման աստիճանների մատրիցները¹¹. $M_q^g = \|Q_{jk}^g\|$, $j=1, N^g$, $k=1, L^g$:

⁶ Տես *Ս. Վ. Կրուզիկով*, Նշ. աշխ.:

⁷ *А. Г. Перевозчиков, И. А. Лесик*. Простейшая модель системы эшелонированной противовоздушной обороны. «Вестник ТвГУ». Серия: «Прикладная математика». 2013, № 3:

⁸ Տես *Ս. Գ. Պերևոզչիկով, Ի. Ա. Լեսիկ, Ի. Ե. Յանոչկին*, Նշ. աշխ.:

⁹ Տես *А. А. Мурадян*. Исследование устойчивости информационной базы данных кадров на основании анализа характера ротационных потоков. «Математические вопросы кибернетики и вычислительной техники». ИПИА НАН РА. 2009, № 32; *Ս. Ե. Բաբրոյան, Ա. Ա. Մուրադյան*, Տեղեկատվական համակարգի վրա խաթարիչ ազդեցությունների նույնականացման և չեզոքացման մի մոդել՝ նախատեսված այդ համակարգի օպտիմալ կառավարման համար: «ՀԲ», 2008, հմ. 2–3, *Ս. Ե. Բաբրոյան, Ս. Հ. Աթոյան, Ա. Ա. Մուրադյան*, Ռիսկի խմբերի հաշվարկումը և կանխատեսումը ըստ տվյալների տեղեկությային բազայի: «ՀԲ», 2006, հմ. 3:

¹⁰ Տես *Ս. Ե. Բաբրոյան, Ա. Ա. Մուրադյան*, Նշ. աշխ., *Ս. Ե. Բաբրոյան, Ս. Հ. Աթոյան, Ա. Ա. Մուրադյան*, Նշ. աշխ.:

¹¹ Տես *Ս. Ե. Բաբրոյան, Ա. Ա. Մուրադյան*, Նշ. աշխ.:

Յուրաքանչյուր (y_i^g, y_j^g) զույգի համար $R_i^g \subset R^g$ -ով նշագրենք օբյեկտների այն բազմությունը, որոնց վտանգի գոտում գտնվում է y_i^g -րդ նշանակետը, իսկ R_j^g -ով՝ y_j^g -րդը, ինչպես նաև $R_{ij}^g = R_i^g \cap R_j^g = \{r_s^{ij}\}$, $s = \overline{1, p_{ij}}$ -ով այն օբյեկտները, որոնց համար վտանգի գոտում են գտնվում այդ երկու նշանակետերը: M_u^g -ի արժեքով կառուցենք նշանակետերի կապակցվածության $M_n^g = \| \eta_{ij} \|$ մատրիցը.

$$\left\{ \begin{array}{l} \eta_{ij} = \sum_{s=1}^{p_{ij}} (U_{is}^g + U_{js}^g), (i, j) = \overline{1, N^g}, r_s^{ij} \in R_{ij}^g, \text{ եթե } R_{ij}^g \neq \emptyset; \\ \eta_{ij} = 0 \text{՝ հակառակ դեպքում:} \end{array} \right. \quad (9)$$

Ըստ M_u^g մատրիցի արժեքների նվազման՝ կառուցենք $K_u = \{k_{ij}^s\}$ շարանը (կորտեժ), որում s ինդեքսը՝ $s = \overline{1, n_s}$; $n_s = (N^g)^2 - N^g$ -ն ցույց է տալիս K_u շարանում η_{ij} դիրքի առաջնահերթությունը, այսինքն՝ $\forall s < n_s, k_{ij}^s \geq k_{mn}^p$; $s \leq p < n_s$, որտեղ $k_{ij}^s = \eta_{ij}$; $k_{mn}^p = \eta_{mn}$; $(i, j, m, n) = \overline{1, N^g}$:

$Y_i^g \subset Y^g$ -ով նշագրենք այն նշանակետերի բազմությունը, որոնք հայտնվում են x_i^g -րդ ԿՄ կրակի գոտում: Այդ դեպքում $Y_{ij}^g = Y_i^g \cap Y_j^g = \{y_s^{ij}\}$, $s = \overline{1, \delta_{ij}^s}$ -ները կլինեն երկու կրակային միջոցների կրակի վրադրման գոտում գտնվող նշանակետեր: δ_{ij}^s մեծությունը պայմանավորում է այդ նշանակետերի թիվը: Կրակային միջոցների կապակցվածության M_c^g մատրիցը լրացնենք ըստ տարրերի արժեքների՝ $M_c^g = \| c_{ij}^g \|$, $c_{ij}^g = \sum_{(j)} Q_{ij}^g \lambda_{ij}^g$, $(i, j) = \overline{1, \delta_{ij}^s}$, որտեղ յուրաքանչյուր (x_i^g, x_j^g)

զույգի համար

$$\left\{ \begin{array}{l} c_{ij}^g = \sum_{s=1}^{N_{ij}} (Q_{is}^g + Q_{js}^g), (i, j) = \overline{1, M^g}, y_s^{ij} \in Y_{ij}^g, \text{ եթե } Y_{ij}^g \neq \emptyset, \\ c_{ij}^g = 0 \text{՝ հակառակ դեպքում:} \end{array} \right. \quad (10)$$

Ըստ M_c^g մատրիցի արժեքների նվազման կազմենք $H_c = \{h_{ij}^s(\delta_{ij}^s)\}$ շարանը, որում $s = \overline{1, m_s}$, $m_s = (M^g)^2 - M^g$; $\forall s < m_s - 1, h_{ij}^s \geq h_{mn}^{s+1}$, $(i, j, m, n) \leq M^g$; $\forall s, i \neq j$: H_c շարանում ըստ արդյունավետության ու մարտապաշարի նվազագույն արժեքի կարգավորվում են կրակային միջոցների զույգ՝ $(x_i, x_j) \in h_{ij}^s(\delta_{ij}^s)$, որոնք միավորված են իրենց համատեղ կրակի գոտում գտնվող $Y_i^g \cap Y_j^g$ նշանակետերի որոշ ոչ դատարկ ենթաբազմության առկայությամբ և որոնց թիվը հավասար է δ_{ij}^s -ի:

Պաշտպանվող R^g օբյեկտների անվտանգության աստիճանն անմիջա-
կանորեն պայմանավորված է ԿՄ-ների X^g բազմության կրակի գոտիների
բաշխման ու վրադրման բնույթով և անուղակիորեն որոշվում ու ճշգրտվում
է օդային ասպատակման բազմաթիվ ռեալ ու մոդելավորվող տարբերակ-
ներով՝ $V^g = \{\omega_i^g\}$: Այդ ճշգրտումը կատարվում է ըստ K_u ու H_c շարանների
տարրերի ձեռնարկված նշանաբաշխման արդյունավետության գնահատ-
ման միջոցով, ընդսմին այդ շարաններում առավել կարգավորված են այն
զույգ նշանակետերը, որոնք հատկապես վտանգավոր են իրենց խոցման
գոտում հայտնված R^g օբյեկտների բազմության խոցելիության տեսակետից,
և առավել արդյունավետ զույգ կրակային միջոցները, որոնք կապակցված են
իրենց համատեղ (վրադրված) կրակային գոտում գտնվող նշանակետերի
թվաքանակով: ԿՄ-ների տեղադրության ու փոխգործության կառուցվածքի
որակն արտացոլվում է այդ շարաններում տարրերի տեղադրման հերթա-
կանության որոշման ռացիոնալության միջոցով, ինչը հնարավորություն է
տալիս ընտրելու նշանաբաշխման այն արդյունավետ տարբերակը՝
 $w_g^*(\omega_i^g) \subset W_g$ -ը, որը ճշգրտվում է ըստ բազմագործոն չափանիշի (F^g)
էքստրեմումային արժեքների¹²:

Ընտրանքի ու բազմահատկանիշ հարաբերությունների կարգավորման
ալգորիթմը¹³ $h_{ij}^s(\delta_{ij}^s) \in H_c$ շարանի յուրաքանչյուր զուգակից s -րդ տարրին
 K_u շարանում հաջորդաբար ձևավորում է $\Omega^{N_p} = \{\Omega_k^{N_p}\}$, $k = 1, k_0(N_p)$ բազ-
մաչափանի ենթաբազմությունների (բազմահատկանիշ հարաբերություննե-
րի) Ω^{N_p} մուլտիբազմություն $3 \leq N_p \leq N^g - 1$ փոփոխվող չափողականու-
թյան սահմաններում:

$$Y_c = Y^g \setminus \sum_{(M_c^u)} Y_{ij}^g \cup Y_0$$

-ով նշագրենք այն նշանակետերի բազմությունը,

որոնց վրա կարող է կենտրոնանալ միայն մեկ ԿՄ կրակը x_i ($a Y^g \setminus \sum_{(M_c^u)} Y_{ij}^g$:
բաղադրատարր), կամ բավարարվում է այն պայմանը, որ ալգորիթմի նա-
խորդ բազմակրկնություններից հետո մնացած կրակային միջոցները դիմա-
կայում են մնացած միակ նշանակետին (Y_0 բաղադրատարր): X_c -ով նշա-
գրենք այն կրակային միջոցների բազմությունը, որոնք համապատասխա-
նում են սույն պայմանին, և վերջինս անվանենք հանգեցում, ինչը ենթադրում
է փոխադարձաբար միանշանակ համապատասխանեցման հնարավորու-
թյուն՝ $X_c ::= Y_c$ և $V_c \cup X_c$:

¹² Տես Օ. Կ. Բելենկով, Նշ. աշխ.:

¹³ Տես Ա. Ա. Մուրադյան, Նշ. աշխ.; Ա. Ե. Բաբուրյան, Ա. Ա. Մուրադյան, Նշ. աշխ.,
Ա. Ե. Բաբուրյան, Ա. Հ. Աթոյան, Ա. Ա. Մուրադյան, Նշ. աշխ.:

Դիցուք, V_c -ն այն կրակային միջոցների ենթաբազմությունն է, ըստ որոնց ալգորիթմի աշխատանքի ընթացքում արդեն կատարվել է նշանաբաշխում, այսինքն՝ սկզբնապես ունենում ենք $V_c = X_c$: Ալգորիթմի աշխատանքի ընթացքում կուտակված նշանաբաշխման արդյունքը անհրաժեշտ է ստուգել ըստ հանգեցման պայմանի:

$1 \leq s \leq p_c - 1$ ալգորիթմի յուրաքանչյուր s -րդ քայլին $h_{ij}^s(\delta_{ij}^s)$ -ի ընթացիկ արժեքը ձևավորում է (x_i^s, x_j^s) զույգ, որով որոշվում է նշանաբաշխման համար գերակա կրակային միջոցը

$$\left\{ \begin{aligned} &((x_i^s \cap V_c \neq \emptyset) \& \& (x_j^s \cap V_c \neq \emptyset)) \rightarrow s++ \quad (\text{բաց ենք թողնում}) \end{aligned} \right. \quad (11)$$

$$\left\{ \begin{aligned} &((x_i^s \cap V_c = \emptyset) \& \& (x_j^s \cap V_c \neq \emptyset)) \parallel ((x_i^s \cap V_c \neq \emptyset) \& \& (x_j^s \cap V_c = \emptyset)) \rightarrow x_m \cap V_c = \emptyset \end{aligned} \right. \quad (12)$$

$$\left\{ \begin{aligned} &x_m = (x_i^s \parallel x_j^s), \text{ հակառակ դեպքում:} \end{aligned} \right. \quad (13)$$

Յուրաքանչյուր նշանաբաշխումից հետո ճշգրտվում է $V_c = V_c \cup x_m$ -ը և ստուգվում է հանգման պայմանը: Եթե $\delta_{ij}^s < 3$, ապա նշանաբաշխումը կատարվում է հետևյալ կերպ.

$$\left\{ \begin{aligned} &(12) \text{ պայման. } x_m ::= u_1, u_1 = y_j^s; j = \overline{1, N^s}; \\ &(13) \text{ պայման. } x_m = (x_i^s \parallel x_j^s) \left\{ \begin{aligned} &x_i^s ::= u_1, x_j^s ::= u_2, \text{ երբ } \sum_{s=1}^{\delta_{ij}} Q_{is}^s \geq \sum_{s=1}^{\delta_{ij}} Q_{js}^s; \\ &x_i^s ::= u_2, x_j^s ::= u_2 \text{ և հակառակ դեպքում:} \end{aligned} \right. \end{aligned} \right. \quad (14)$$

Եթե $\delta_{ij}^s \geq 3$, ապա նշանաբաշխումը կատարվում է $\Omega^{N_p} = \{\Omega_k^{N_p}\}$, $k = \overline{1, k_0(N_p)}$ մուլտիբազմության և $V_y^{N_p}$ շարանի ձևավորման միջոցով, ընդամին վերջինս սահմանում է նշանակետերի առաջնահերթությունը N^s -ի ընթացիկ արժեքով նշանաբաշխման համար:

Ենթադրենք, թե $k = 1; \Omega_k^{N_p} = \emptyset$: Z -ով նշագրենք այն բազմությունը, որում տեղի է ունենում $K_u = \{k_{ij}^s\}$ շարանի տարրերի ինդեքսներին համապատասխանող ինդեքսով նշանակետերի հաջորդական ավելացում, մինչև որ նրա չափողականությունը հասնի N_p -ի: Նախ Z ենթաբազմությանը վերագրվում է ընթացիկ

$$(y_i^s, y_j^s) \in k_{ij}^{l_0}; l_0 = \overline{1, n_s - 1}; n_s = (N^s)^2 - N^s \quad (9) \text{ զույգը,}$$

ինչից հետո սկսվում է K_u շարանի տեսածրում՝ սկսած $l_p = l_0 + 1; l_p \leq n_s$ -ից: Ստուգվում է, թե վերլուծվող $k_{mn}^{l_p} = (y_m^{l_p}, y_n^{l_p})$ տարրը որքանով է համապատասխանում ստորև բերված պայմանին.

$$\left\{ \begin{aligned} &((y_m^{l_p} \cap Z \neq \emptyset) \& \& (y_n^{l_p} \cap V_c \neq \emptyset)) \rightarrow l_p++ \quad (\text{բաց ենք թողնում}) \\ &((y_m^{l_p} \cap Z = \emptyset) \& \& (y_n^{l_p} \cap Z_c \neq \emptyset)) \rightarrow Z = Z \cup y_n^{l_p}; \\ &((y_m^{l_p} \cap Z \neq \emptyset) \& \& (y_n^{l_p} \cap Z = \emptyset)) \rightarrow Z = Z \cup y_m^{l_p}; \end{aligned} \right. \quad (15)$$

Ω^{N_p} լրացման ավարտման վերահսկումը կատարվում է $Y^g \setminus \Omega^{N_p} = \emptyset$ -ի ստուգման միջոցով: Այն պայմանը, որի դեպքում $l_p = n_s$, անվանենք ավարտման պայման: Եթե Z -ի չափողականությունը հասել է N_p -ի, ապա տեղի է ունենում վերագրման $\Omega_k^{N_p} = Z$; $k = k+1$; $l_0 = l_p + 1$; $\Omega_k^{N_p} = (y_i^g, y_j^g) \in k_{ij}^{l_0}$ օպերացիան, և Ω^{N_p} -ի լրացման ավարտի վերահսկումը $k_0(N_p) = k - 1$ -ի ֆիքսմամբ: Եթե լրացման ավարտման պայմանը կատարվել է, ապա՝ $l_0 = l_p + 1$, $l_p = 1$, իսկ հակառակ դեպքում՝ $l_p = l_p + 1$:

Ω^{N_p} լրացման ավարտից հետո յուրաքանչյուր $\Omega_k^{N_p} = \{y_1^k, y_2^k, \dots, y_{N_p}^k\}$, $k = \overline{1, k_0(N_p)}$ ենթաբազմության համար հաշվարկվում են $\psi_{ki}^{N_p} = \sum_{j=i+1}^{N_p} f_0(y_i^k, y_j^k)$ և $\Psi_k^{N_p} = \sum_{i=1}^{N_p-1} \psi_{ki}^{N_p}$ ցուցանիշների արժեքները: Տվյալ արտահայտություններում $f_0(y_i^k, y_j^k)$ ֆունկցիան $(y_i^k, y_j^k) \in \Omega_k^{N_p}$ զույգ տարրերը փոխարինում է համապատասխան $k_{mn}^s \subset K_u$ տարրով: Յուրաքանչյուր $\Omega_k^{N_p}$ ենթաբազմության տարրեր կարգավորվում են ըստ $\psi_{ki}^{N_p}$ արժեքների նվազման՝ կազմելով $\mathcal{G}_k^{N_p}$ շարան, իսկ Ω^{N_p} մուլտիբազմությունում ձևավորվում է \mathcal{G}^{N_p} շարանն ըստ $\Omega_k^{N_p}$ արժեքների նվազման: $V_y^{N_p} = \mathcal{G}_1^{N_p}$ -ի վերագրումից հետո նշանակետերի առաջնահերթությունն ըստ N_p ցուցանիշի որոշելու համար $V_y^{N_p}$ շարանի վերջնական կազմավորումը կատարվում է հաջորդաբար՝ ըստ $V_y^{N_p} = V_y^{N_p} \setminus \mathcal{G}_k^{N_p}$ շարանում k ինդեքսի աճող արժեքի, ընդամին հաշվառվում է $\Psi_{ki}^{N_p}$ -ն $\mathcal{G}_k^{N_p}$ շարանի յուրաքանչյուր i -րդ տարրի համար:

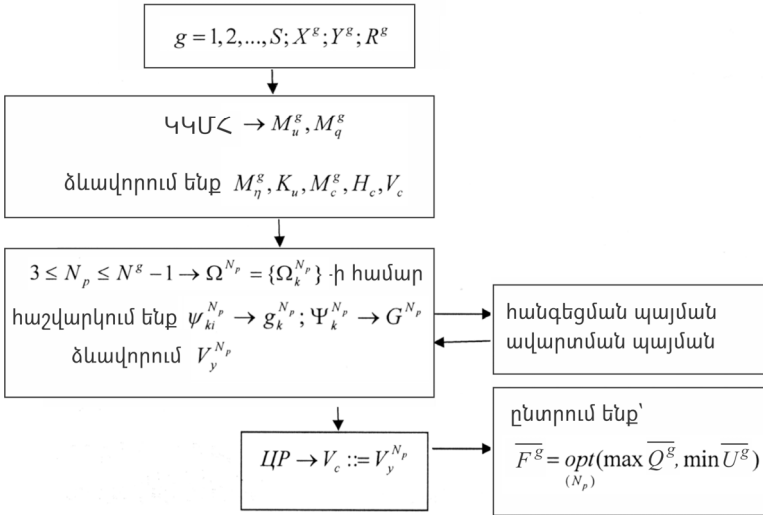
Ենթադրենք, թե $H_c = \{h_{ij}^s(\delta_{ij}^s)\}$ շարանի տեսածրման s -րդ քայլին կատարվում է (12) կամ (13) պայմանը և որոշվում է նշանաբաշխման համար գերակա կրակային միջոցը՝ $x_m = (x_i^s \parallel x_j^s) \in h_{ij}^s$, որին ըստ M_c^g մատրիցի համապատասխանում է նշանակետերի որոշ $Y_{ij}^g = Y_i^g \cap Y_j^g = \{y_s^{ij}\}$, $s = \overline{1, \delta_{ij}^g}$ ենթաբազմություն: $V_y^{N_p}$ -ով որոշվող առաջնահերթության հիման վրա, $Y_{ij}^g \setminus V_y^{N_p}$ օպերացիայի կիրառմամբ, կատարում ենք $\{y_s^{ij}\}$ բազմության վերահինդեքսավորում՝ դրանով Y_{ij}^g -ն վերածելով Y_{ij}^* շարանի: Որպես վերածման արդյունք՝ y_s^{ij} -ի s ինդեքսը կփոխվի d ինդեքսի, որով որոշվում է դրա առաջնահերթությունը, այսինքն՝ $y_s^{ij} = y_d^{N_p}$: Այդ դեպքում նշանաբաշխումը կկատարվի ըստ շարանի առաջին տարրի՝ $Y_{ij}^* - x_m ::= y_1^{N_p}$:

Դիցուք, x_m -րդ ԿՄ-ն կարող է զուգահեռաբար ուղեկցել և ոչնչացնել b_m^* թվով նշանակետեր: Այդ դեպքում x_m -ի կապակցումը Y_{ij}^* շարանի մյուս

տարրերի հետ կկատարվի ըստ դրանց ինդեքսների աճման, իսկ x_m -ի հանգեցման պայմանը տեղի կունենա միայն այն դեպքում, երբ b_m^* -ի ռեսուրսը կլինի սպառված՝ $b_m^* < \delta_{ij}$:

Բազմահատկանիշ հարաբերությունների ընտրանքի և կարգավորման ալգորիթմը $3 \leq N_p \leq N^g - 1$ պարարամետրի ամեն մի արժեքի համար ձևավորում է $W_{N_p}^{*g}$ նշանաբաշխում, իսկ դրանցից առավել օպտիմալը որոշվում է F^g չափանիշի միջոցով¹⁴:

N_p -ի փաստացի պարամետրը որոշում է հաշվարկվող ընտրանքների չափայնությունը, և դրանց թիվն անմիջականորեն կախված է այս պարամետրի արժեքից, ինչն իր հերթին ազդում է հաշվարկման ժամանակի վրա: N_p -ի յուրաքանչյուր արժեքի համար ալգորիթմն ստանում է նշանաբաշխման որոշակի լուծում, իսկ այդ լուծումների բազմությունից առավել օպտիմալը որոշվում է ըստ F^g -ի համապատասխան չափանիշի: Մուտքային տվյալների արժեքների շեղումը կամ ցրումը արտացոլվում են կապակցվածության մատրիցում, ուստի հնարավոր չէ միանգամից որոշել, թե N_p պարամետրների ո՞ր արժեքի դեպքում կստացվի առավել օպտիմալ լուծումը:

Նկ. 2. Նշանաբաշխման ալգորիթմի բլոկ-սխեման

Այսպիսով՝ առաջարկվում է հակառակորդի օգային հարձակման միջոցների նշանաբաշխման խնդրի լուծման ալգորիթմ՝ բազմահատկանիշ հարաբերություններն ըստ կապակցվածության մատրիցի ընտրանքի ու կարգավորման ենթարկելու եղանակով: Դա հնարավորություն է տալիս ժամա-

¹⁴ Տես Օ. Վ. Բելենկով, Նշ. աշխ.:

նակի տրված սահմանափակումների դեպքում ապահովելու օպտիմալ արդյունք: Տվյալ ալգորիթմի շնորհիվ հնարավոր է դառնում հակառակորդի օդային հարձակման հետմղմանը նպատակաուղղված մարտական գործողությունների շրջանակում ձևավորելու նշանաբաշխման փոփոխակալին օպտիմալ լուծումներ:

ВОЕННАЯ ИНЖЕНЕРИЯ

ЗАДАЧА ЦЕЛЕРАСПРЕДЕЛЕНИЯ СРЕДСТВ ВОЗДУШНОГО НАПАДЕНИЯ ПРОТИВНИКА В КОНТЕКСТЕ СЕТЕЦЕНТРИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ЕСУС

А. А. МУРАДЯН, подполковник запаса, кандидат технических наук

РЕЗЮМЕ

Предлагается расширенная математическая модель защиты средствами ПВО объектов от массированного удара средствами воздушного нападения (СВН) противника с учетом многопараметрических характеристик огневых средств эшелонированной ПВО. При этом системообразующим элементом войск ПВО является АСУ ПВО, интегрированная в единую систему управления и связи (ЕСУС) и представляющая собой сложную эргатическую организационно-техническую систему, способную работать в комплексе с остальными подсистемами и обеспечивающую решение основных военно-прикладных задач. Работа предлагаемой модели интерпретируется в аспекте сетецентрической концепции ЕСУС.

Анализ информации, полученной от навигационных устройств, видеонаблюдения, беспилотных летательных аппаратов и других разведывательных источников, позволяет синтезировать ее в единую систему обработки и идентификации данных. Причем систематизация и математическая обработка полного набора необходимых данных позволяют реализовать моделирование ситуации и генерацию альтернативных вариантов предлагаемым алгоритмом для отработки тактических приемов борьбы с воздушными целями.

Анализируется разница в организации управления ВС с использованием традиционного АСУ и при сетецентрической концепции. Приводится список основных военно-прикладных задач, решаемых АСУ ПВО, интегрированной в ЕСУС, перечисляется ряд специфических особенностей, характеризующих представленную математическую модель ПВО. Рассматривается алгоритм решения задачи целераспределения (ЦР) СВН посредством выборки и упорядочения многоарных отношений по матрице связности, что позволяет получить оптимальный результат в пределах заданных ограничений по времени.

Данный алгоритм обеспечивает возможность формирования вариативных оптимальных решений ЦР в рамках боевых действий по отражению воздушного нападения противника с учетом ряда ограничений процесса оптимизации.

MILITARY ENGINEERING

ADVERSARY AIRBORNE WEAPONS TARGET ALLOCATION TASK IN THE CONTEXT OF THE NETWORK-CENTRIC CONCEPT OF THE JOINT CONTROL AND COMMUNICATIONS SYSTEM

A. A. MURADYAN, Lieutenant Colonel (ret.), PhD in Technical Sciences

SUMMARY

The author holds out an extended mathematical model for defending assets with air defense means from a massive strike by the adversary's airborne weapons, in view of the multi-parameter characteristics of the fire means of the layered air defense. Notably, the backbone element of the air defense forces is the air defense automated control system (ACS) integrated into the joint control and communications system (JCCS). It conceives a complex ergatic organizational and technical system capable of operating along with the rest of the subsystems, and providing the solution of the main military-applied problems. The work of the recommended proposed model is interpreted in the aspect of the network-centric concept of the JCCS.

Analysis of the information received from navigation devices, video surveillance, unmanned aerial vehicles and other reconnaissance sources, allows for synthesizing it into a single data processing and identification system. Moreover, the systematization and mathematical processing of the complete package of necessary data provide for simulation of the situation and generation of alternative options suggested by the algorithm to work out tactical techniques of combating air targets.

The paper exposes some analysis of the difference in the armed forces command and control through the traditional ACS and in case of the network-centric concept. It specifies the list of the main military-applied problems solved by the JCCS-integrated air defense automated control system, and a number of specific features that characterize the presented mathematical model of air defense. The article deals with the algorithm of solving the problem of the airborne weapons target allocation via sampling and sorting of multiary relationships by the connectivity matrix, which allows obtaining the optimal results within the specified time constraints. Said algorithm makes it possible to form variable optimal target allocation solutions in the framework of hostilities to repel an enemy air attack, in view of a number of constraints of the optimization process.

**ԶԻՆԿԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՄԱԼՐՄԱՆ
ԵՎ ՈԱԶՄԱԲԺՇԿԱԿԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԴԵՐԻ ՈՒ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ**

*Ս. Գ. ԳԱԼՍՅԱՆ, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
«Հայկական բանակ» ՌԳՀ գիտախորհրդատվական խորհրդի անդամ,
Ս. Ս. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, բժշկական գիտությունների թեկնածու,
Երևանի Մ. Հերացու անվան պետական բժշկական համալսարանի
ռազմաբժշկական փորձաքննության դասավանդման խմբի պետ,
Ա. Վ. ՆԱԶԱՐՅԱՆ, բժշկական ծառայության գնդապետ, բժշկական
գիտությունների թեկնածու, ՀՀ առողջապահության նախարարի
տեղակալ, Վ. Վ. ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ, ր/ծ գնդապետ, բժշկական
գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԵՊԲՀ ռազմաբժշկական
ֆակուլտետի պետ, Տ. Ռ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Երևանի Մ. Հերացու
անվան պետական բժշկական համալսարանի ռազմաբժշկական
փորձաքննության դասավանդման խմբի դասախոս*

ՀՀ ռազմական անվտանգության հուսալի ապահովումը օբյեկտիվ կերպով պահանջում է ԶՈՒ-ն բավարար թվաքանակով և համապատասխան որակով անձնակազմով համալրելու հիմնախնդիրների լուծում: ՀՀ-ում ստեղծված ժողովրդագրական իրավիճակում¹ բանակի համալրումը առողջ և ֆիզիկապես ամուր թվակազմով պետության առջև ծառայած կարևորագույն խնդիրներից է: Այս համատեքստում կարևոր է նշել, որ վերջին շրջանում ՀՀ-ի համար հատկանշական են մանկական բնակչության ինչպես թվաքանակը, այնպես էլ առողջական վիճակը բնորոշող ժողովրդագրական ցուցանիշների բացասական միտումները՝ դինամիկայում: Սասնավորապես դիտվում է երեխաների առողջական վիճակը բնորոշող ցուցանիշների շարունակական վատթարացում, ինչը պայմանավորում է նաև զինվորական ծառայությանը սահմանափակումներով պիտանի կամ ոչ պիտանի երիտասարդների թվի աճում²: Հարկ է շեշտել, որ դրան նպաստում են առողջության պահպանման առաջնային օղակի ոչ բավարար արդյունավետությունը, կադրերի անբավարարությունը, մասնագիտացված բուժօգնության համակարգերում ծառայությունների ոչ մատչելի լինելը և այլն: Ոլորտի **մի շարք մասնագետների կարծիքով՝ զորակոչային տարիքի անձանց առողջական վիճակը**

¹ Տես «Հայաստանի Հանրապետության բնակչության թվաքանակը 2021 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, վիճակագրական տեղեկագիր» (https://armstat.am/file/article/nase1_01.01.2021.pdf), նաև՝ *Ս. Ա. Սուջյան*, Հայաստանի Հանրապետությունում ժողովրդագրական իրավիճակը և ժողովրդագրական քաղաքականության որոշ հիմնախնդիրներ: «ՀԲ», 2021, հմ. 2:

² Տես *Ս. Գ. Չարչյան, Ս. Ս. Սահակյան*, Հենաշարժիչ համակարգի արդի հիմնախնդիրները երիտասարդ տարիքի անձանց շրջանում: «Տեսական և կլինիկական բժշկության հարցեր», 2017, հմ. 4 (114):

հանգուցային չափանիշ է երիտասարդներին զորակոչի պատրաստման բուժապահովման արդյունավետության գնահատման համար, որում որպես գնահատման գործիք հանդես է գալիս ռազմաբժշկական փորձաքննությունը³:

Ձինված ուժերի համալրման գործում առանցքային են զորակոչիկների կամ հավաքագրված (պայմանագրային ծառայության զորակոչվող) անձանց բժշկական քննությունը և հետազոտումը զինծառայության համար նրանց պիտանիության որոշման տեսակետից՝ ինչպես «պիտանի է», այնպես էլ «պիտանի է սահմանափակված» եզրակացություններով⁴: ՋՈՒ-ի համալրումը պետության գործառույթ է, որի կատարման հիմքում տվյալ ոլորտին հատուկ պետական մոտեցումներն են: Ներկայումս պետությունների զինված ուժերի համալրումը կատարվում է.

1. զինվորական ծառայություն զորակոչով՝ համընդհանուր զինապարտության հիման վրա (Իսրայել, Կորեայի ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետություն և այլն),

2. պայմանագրային զինվորական ծառայություն զորակոչի միջոցով (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիայի Հանրապետություն, Բելգիայի Թագավորություն, Նիդերլանդների Թագավորություն, Իռլանդիայի Հանրապետություն, Ավստրալական Միություն և այլն),

3. Խառը՝ համընդհանուր զինապարտություն և պայմանագրային զինվորական ծառայություն (<< Ռուսաստանի Ղաշնություն, Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետություն, Հունաստանի Հանրապետություն, Ֆինլանդիայի Հանրապետություն, Գերմանիայի Ղաշնային Հանրապետություն, Ավստրիայի Հանրապետություն, Էստոնիայի Հանրապետություն և այլն)⁵:

Մի շարք պետություններ խաղաղ պայմաններում հրաժարվել են համ-

³ Տես << Կառավարության 2018 թ. ապրիլի 12-ի «Քաղաքացու առողջական վիճակի հետազոտման և բժշկական փորձաքննության, հետազոտման և փորձաքննության ուղեգրման կարգերը, հետազոտում և բժշկական փորձաքննություն իրականացնող մարմինները և դրանց գործունեության կարգը, փորձաքննության եզրակացությունների ձևերը, բժշկական հետազոտությունների և բժշկական հաստատությունների ցանկերը, իրականացված ծառայությունների դիմաց փոխհատուցման կարգը սահմանելու և Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության մի շարք որոշումներ ուժը կորցրած ձանաչելու մասին» հմ. 405-Ն որոշումը (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=121636>), նաև՝ *А. А. Согияйнен, Л. П. Чичерин. Состояние здоровья и качества жизни граждан призывного возраста как базис для оптимизации их медицинского обеспечения. «Бюллетень Национального научно-исследовательского института общественного здоровья имени Н. А. Семашко», 2018* (<https://cyberleninka.ru/article/n/sostoyanie-zdorovya-i-kachestva-zhizni-grazhdan-prizyvno-go-vozrasta-kak-bazis-dlya-optimizatsii-ih-meditsinskogo-obespecheniya/viewer>):

⁴ Տես *Ս. Ս. Սոգիայան, Լ. Պ. Չիչերին*, Նշ. աշխ.:

⁵ Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տես, օրինակ, «По призыву и контракту». «Военные комиссариаты России», 20.02.2021 (<https://voenkom.ric.mil.ru/Stati/item/297470/>); *А. Тихонов. Плюсы и минусы армейского масштаба. «Красная Звезда», 1 марта 2007 г.; «Проблемы и практика перехода военной организации России на новую систему комплектования» (Научные труды № 75Р). М., 2004* (https://www.iep.ru/files/text/working_papers/75.pdf):

ընդհանուր զինապարտությունից (ԱՄՆ՝ 1973 թվականից, Գերմանիա՝ 2011, Ֆրանսիա, Իսպանիա՝ 2001, Իտալիա՝ 2007, Լեհաստան՝ 2008 թ. և այլն):

Պետությունները, որոնք երկարատև կամ ինտենսիվ հակամարտության հեռանկար են տեսնում (ՌԴ, Հունաստան, Թուրքիայի Հանրապետություն, Իսրայել, ԿժՂՀ, ՉժՀ), պահպանում են զինապարտությունը, շարունակում են զինված ուժերի համալրման գործընթացը զորակոչի միջոցով: ՀՀ-ում զորակոչը կարգավորվում է Զինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի մասին 2017 թ. ՀՀ օրենքով⁶:

Զինված ուժերի համալրումը զորակոչի միջոցով անհրաժեշտ է մի շարք պատճառներով.

1. զանգվածային զորակոչային բանակն անհրաժեշտ է լայնամասշտաբ ագրեսիայից պետությունը պաշտպանելու համար: Զինված ուժերի համալրման այս եղանակը հնարավորություն է ընձեռում ստեղծելու մեծաքանակ բանակ և ռազմական պատրաստություն ունեցող զգալի զորահավաքային ռեզերվ:

2. Ձորակոչով զինված ուժերի համալրման եղանակը նպաստում է տարբեր դասային, էթնիկական, կրոնական և մշակութային խավերից զորակոչված երիտասարդների սոցիալական համախմբմանը, ինչպես նաև պետության և քաղաքացիների միջև համագործակցային հարաբերությունների ձևավորմանը և զարգացմանը⁷:

Ինչպես նշվեց, զինապարտների բժշկական քննությունը և հետազոտումը անհրաժեշտ անձնակազմով ԶՈՒ-ի համալրման կարևորագույն բաղադրիչ է: Այդ համատեքստում դիտարկենք առաջատար պետությունների փորձը:

ԱՄՆ-ում արական սեռի բոլոր բնակիչները 18-25 տարեկան հասակում պարտավոր են զինվորական հաշվառման կանգնել (*Selective Service System*):

Զինված ուժեր հավաքագրվողների և զինծառայողների առողջական վիճակի պիտանիության հիմնական չափանիշները սահմանվում են ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարարության 2010 թվականի ապրիլի 28-ի հմ. 6130.03 հրահանգով, դրա՝ 2015, 2017, 2019 թվականների փոփոխություններով և լրացումներով⁸:

Այս հրահանգի դրույթները հիմնված են Հիվանդությունների միջազգային դասակարգման (*International Classification of Diseases–ICD*), առողջապահության կոդավորման ընդհանուր համակարգի (*Healthcare Common*

⁶ Տես ՀՀ 2017 թ. նոյեմբերի 15-ի «Զինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի մասին» հմ. ՀՕ-195-Ն օրենքը (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=117633>):

⁷ Տես Ա. Հ. Սարգսյան, Զինվորական հաշվառումը որպես պաշտպանության ռազմավարական պլանավորման կարևոր գործիք: «ՀԲ», 2021, հմ. 2:

⁸ Տես “Medical Standards for Appointment, Enlistment, or Induction into the Military Services”. Department of Defense Instruction 6130,03, 28 April 2010. Incorporating Change 1, 13 September 2011 (<https://cryptome.org/dodi/dodi-6130-03.pdf>):

Procedure Coding System – HCPCS) և ամերիկյան բժշկական ասոցիացիայի (*Current Procedural Terminology – CPT*) ընթացակարգային տերմինաբանության վրա: Հրահանգը սահմանում է զինծառայողների, զինվորական պաշտոններ զբաղեցնելու համար թեկնածուների, պահեստազորայինների, կադետների, կուրսանտների առողջական վիճակի նկատմամբ պահանջները:

Այս հրահանգում փոփոխությունները կատարում է պաշտպանության նախարարի առողջապահության հարցերով օգնականին կից դիտորդական խորհուրդը (*ASD(HA)*): Գործադիր ղեկավար կոմիտեն (*MEDPERS*) գիտահետազոտական աշխատանքների և կատարված վերլուծության արդյունքներով նախապատրաստում է զինվորական ծառայության պիտանիության չափանիշների վերաբերյալ գիտականորեն հիմնավորված առաջարկություններ:

Միացյալ Նահանգների բանակը ֆինանսավորում է հետազոտություններով ու մշակումներով զբաղվող «ՌԷՆՂ» կորպորացիայի կազմում ներառված «Առոյո Սենտեր» (*“Arroyo Center”*) կենտրոնը, որը ռազմավարական կապ է ապահովում բարձրորակ անկողնակալ վերլուծություն ու փորձաքննություն կատարող անկախ, ոչ առևտրային աղբյուրների հետ⁹: Այսպես՝ զինված ուժերի բժշկական ռազմավարության ձևավորման ժամանակ (*Army Medical Strategy*) 2011 թվականին «Առոյո Սենտեր» ընկերությունը իրականացրել է գիտահետազոտական աշխատանք, որի արդյունքներով մշակվել են բժշկական ծառայության աշխատանքի օպտիմալացման առաջարկություններ: Վերջիններս հետազայում դրվել են հրահանգ-ցուցումների հիմքում:

Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետություն զինված ուժերը բաղկացած են Չինաստանի ժողովրդական ազատագրական բանակից (*Chinese People's Liberation Army*), Չինաստանի ժողովրդական բանակից (*Chinese People's Armed Police Force*) և միլիցիայից (*Militia*): ՉԺՀ բոլոր քաղաքացիները, անկախ էթնիկ կարգավիճակից, ռասայից, գործունեության տեսակից, ընտանեկան վիճակից, կրոնական համոզմունքներից և կրթական մակարդակից պարտավոր են ծառայել զինված ուժերում 1984 թվականի մայիսի 31-ի՝ Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետության զինվորական ծառայության մասին օրենքի դրույթների համաձայն (*Military Service Law of the People's Republic of China*): Ջորակոչվողների մեծ թվաքանակի պատճառով առաջանում է ՉԺԱԲ զորակոչվելու համար բարձր մրցակցություն, ուստի ապագա մարտիկների առողջական վիճակին ներկայացվող պահանջները չափազանց խիստ են: ՉԺՀ-ում գործում է զորակոչային տարիքի քաղաքացիների պարտադիր հաշվառում: Ջորակոչի ընթացքում պետությունը քաղաքացիներին բժշկական հետազոտություն անցնելու համար ուղեգրում է հաստատված բժշկական կենտրոններ: Այն քաղաքացիները, որոնք հաշվառվել և անցել են նախնական բժշկական քննություն, համարվում են զինվորական ծառայության իրավունք ունեցող քաղաքացիներ (*the citizen eligible for enlistment*): Չինվորական ծառայությունից ազատվում են այն անձինք, որոնք ունեն ֆիզիկական զգալի թերություններ կամ դարձվորություններ¹⁰:

⁹ Տես “About Arroyo – RAND Corporation” (<http://www.rand.org/ard/abaut.html>):

¹⁰ Տես *Ն. Մ. Քելլիկովա, Պ. Վ. Տրոշինսկի*, Նշ. աշխ., *W. C. Cao, F. H. Chao*.

ԶԺԱԲ-ի բժշկական ծառայության գործունեության էությունը զորակոչային տարիքի քաղաքացիների առողջության լիարժեք պահպանումն է (բանակում ծառայելուց առաջ, զինվորական ծառայության ընթացքում և դրանից հետո), վնասվածքների կանխարգելումը, աշխատունակության և տոկունության պահպանումը¹¹: Ռազմական բժշկության ոլորտում բժշկական հետազոտություններին ակտիվորեն ներգրավվում են և՛ ռազմական, և՛ քաղաքացիական հետազոտողներ ու փորձագետներ¹²:

Ռազմաբժշկական համակարգում շարունակաբար ներդրվում են թվային տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ: Դեռ 1988 թ. ԶԺԱԲ-ի առաջատար հոսպիտալներից մեկում անցկացվել է առաջին կլինիկական առցանց կոնֆերանսը գերմանական առաջատար հիվանդանոցներից մեկի հետ: 1995 թ. ԶԺԱԲ-ի նյութատեխնիկական ապահովման գլխավոր վարչության առողջապահության վարչությունը ակտիվորեն ներդրում է ռազմական բժշկության ոլորտում տեղեկատվատեխնոլոգիական ցանցի զարգացման և ինտեգրման նախագծեր: Ներկայումս արբանյակային հեռահաղորդակցության համակարգերի թիվը հասել է ավելի քան 90-ի¹³:

Ուսաստանի Դաշնությունում զինծառայության հետ կապված հարցերի պատշաճ իրավական կարգավորման համար հիմնարար նշանակություն ունեն զորակոչային տարիքի անձանց ռազմաբժշկական փորձաքննության օրենսդրական և այլ նորմատիվ կարգավորումները¹⁴:

1986 թ. դեռահասների բժշկական ապահովման որակի բարելավման նպատակով ԽՍՀՄ առողջապահության նախարարության թիվ 924 հրամանով՝ «Նախագորակոչային և զորակոչային տարիքի պատանիներին բժշկական օգնության կատարելագործման միջոցառումների մասին» առաջին անգամ սահմանվել է քաղաքացիների զինվորական ծառայությանը նախապատ-

Discipline progress of Chinese military preventive medicine. "J Prev Med Chin PLA", 2011, № 29:

¹¹ Տես Վ. Բ. Բուն, Ֆ. Հ. Չուն, Նշ. աշխ., *Xiao-Bing Fu*. Military medicine in China: old topic, new concept. "Military Medical Research", 2014, N 1:

¹² Տես *H. E. Русанова, E. Ван*. Здоровьесберегающее поведение школьников: российские проблемы и китайский опыт. «Дети и молодежь – будущее России (материалы IV Международной научно-практической конференции: в 2 частях)». Вологда, 2017:

¹³ Տես *W. C. Chumlea*. Editorial: translational medicine, a new topic area of clinical and health importance. "The Journal of Nutrition Health and Aging", 2009, N 12:

¹⁴ Տես *Ю. Е. Антоненков*. Проблемы медицинского обеспечения и управления подготовкой к военной службе молодежи в военном комиссариате и пути их решения (на примере Воронежской области). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра мед. наук. М., 2014; *С. В. Смирнов*. Медико-демографические особенности призывного ресурса Оренбургской области. «Бюллетень Национального научно-исследовательского института общественного здоровья имени Н. А. Семашко», 2016, № 1-1; *Г. А. Цветкова*. Вооружённые силы России: оценки и факты за последние двадцать пять лет. «Безопасность Евразии», 2016, № 1:

րաստման բժշկական ապահովման 3 շրջան՝ 11–14 տարեկան, 15–16 տարեկան և 17–27 տարեկան:

90-ականների կեսերին ՌԴ քաղաքացիների համար առավել առաջնահերթ է դարձել դեռահասների բժշկական ապահովման համակարգի կատարելագործման հարցը, այդ թվում՝ քաղաքացիների զինվորական ծառայության նախապատրաստման բժշկական ապահովման հարցը: Առաջին հերթին այն պայմանավորված էր Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության չափանիշներով դեռահասների բժշկական ապահովման սկզբունքների և մոտեցումների տարածմամբ:

Բացի այդ, ՌԴ-ում սոցիալական և տնտեսական խնդիրների աճի ֆոնին կտրուկ կերպով վատացել է երեխաների առողջական վիճակը, ուշադրությունը դեռահասների խնդիրների նկատմամբ նվազել է, առողջապահության և բժշկական գիտության կանխարգելիչ ուղղության ֆինանսավորումը անցումային շրջանում չափազանց աննշան է եղել: Ավելին, նախկինում գործող դեռահասների բժշկական ապահովման համակարգում հաշվի չեն առնվել 90-ական թվականների դեռահասների առողջական վիճակի առանձնահատկությունները և նրանց առողջության ձևավորման վրա ազդող գործոնների ամբողջ համալիրը¹⁵: Վերջին տարիներին զորակոչային տարիքի քաղաքացիների առողջական վիճակի վերաբերյալ տվյալները ցույց են տալիս գոյություն ունեցող բացասական միտումները. նշվում է առաջնային (+27,0 %) և ընդհանուր հիվանդացության (+23,5 %) աճում¹⁶: Ըստ կանխատեսման ամենացածր տարբերակի՝ զորակոչային տարիքի պատանիների թիվը կնվազի՝ 2031 թվականին կազմելով այսօրվա ցուցանիշների 93%-ը (ըստ ՌՈՍՍՏՍ-ի 2019 թ. տվյալների): Չնայած ձեռնարկվող աննախադեպ, մասշտաբային միջոցներին, վերջին 10 տարվա ընթացքում դեռահասային քանակակազմի ընդհանուր հիվանդացությունը (2007-ից մինչև 2017 թվականը, ըստ ՌՈՍՍՏՍ-ի 2019 թ. տվյալների) աճել է 27 %-ով¹⁷: Ըստ Համառուսաստան-

¹⁵ Տես *Л. П. Чичерин, Е. А. Плыгунов*. Нормативное и организационное обеспечение охраны здоровья мальчиков и юношей. «Бюллетень Национального научно-исследовательского института общественного здоровья имени Н. А. Семашко», 2016, № 3; *А. А. Баранов, В. Ю. Альбицкий*. Состояние здоровья детей России, приоритеты его сохранения и укрепления. «Казанский медицинский журнал», 2018, т. 99, № 4; *С. В. Кульнев, Б. Н. Котив, О. А. Крючков, Э. М. Мавренков*. Развитие систем оказания медицинской помощи раненым, больным и пострадавшим в военных конфликтах прошлого и настоящего. «Вестник Российской военной медицинской академии», 2018, № 4(64); *А. В. Бурлуцкая, А. В. Статова, Е. С. Гурлина*. Состояние здоровья (заболеваемость и инвалидность) подростков в Краснодарском крае. «Кубанский научный медицинский вестник», 2019, т. 26, № 2:

¹⁶ Տես *А. А. Согиyajнен, Л. П. Чичерин, В. О. Щепин*. Пути совершенствования реализации концепции федеральной системы подготовки граждан Российской Федерации к военной службе. «Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины», 2017, т. 25, № 1:

¹⁷ Տես *У. У. Фарманов, Ч. Зои. Црիցկի, Նշ. աշխ.:*

յան մարդահամարի տվյալների՝ 2011 թվականին Ռուսաստանի Ղաշնության բնակչությունը 2002 թվականի համեմատ կրճատվել է 2261,5 հազարով կամ 1,6 %-ով: Ըստ Ռուսաստանի Ղաշնության Պետական վիճակագրության դաշնային ծառայության պաշտոնական տվյալների՝ 1990–2000 թթ. ծնված և համապատասխանաբար 2008–2018 թթ. զորակոչի ենթակա պատանիների թիվը նախորդ տասնամյակի համեմատ նվազել է 1,5 – 2 անգամ¹⁸:

Ըստ «Երեխաների առողջության գիտական կենտրոնի» փորձագետների կատարած զորակոչիկների ստուգիչ զննությունների արդյունքների, այլ հետազոտողների տվյալների՝ պատանիների շրջանում առողջության և զարգացման խանգարումների իրական հաճախականությունը 2,7 անգամ ավելի բարձր է հաշվառման փաստաթղթերում արձանագրված տվյալների համեմատ, իսկ խանգարումների մինչև 32 %-ը առաջին անգամ հայտնաբերվում է ռազմաբժշկական հանձնաժողովներում¹⁹: Այսպիսով՝ Ռ-ում առողջության և զարգացման խանգարումների վաղ հայտնաբերման, առողջացման և բուժման նվազ արդյունավետ գործող համակարգը հանգեցնում է զորակոչային տարիքի երիտասարդների զինվորական ծառայության պիտանիության ցածր ցուցանիշների²⁰:

Այսպիսով՝ զինվորական ծառայությունը գործունեության բավական յուրահատուկ տեսակ է, որի ընթացքում մարդու օրգանիզմը ենթարկվում է անբարենպաստ գործոնների մի ամբողջ համալիրի ազդեցության: Այդ իսկ պատճառով ժամանակակից բանակը լրացուցիչ պահանջներ է ներկայացնում զինծառայողների, հատկապես՝ զորակոչիկների, առողջական վիճակի և նյարդահոգեբանական կայունության նկատմամբ²¹: Ռազմաբժշկական փորձաքննության գործընթացի համալիր, գիտականորեն հիմնավորված մոտեցումը և բանակում ծառայելուն երիտասարդության նախապատրաստմանն ուղղված միջոցառումների իրականացման պատշաճ որակը հնարավորություն կտան ավելացնելու այն քաղաքացիների թիվը, որոնք իրենց առողջական վիճակով համապատասխանում են զինված ուժերի պահանջներին²²: Ռազմաբժշկական փորձաքննության նորմատիվ-իրավական բա-

¹⁸ Տես *А. Ю. Гончаренко*. Система мониторинга психического здоровья военнослужащих, проходящих военную службу по контракту. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра мед. наук. СПб., 2017:

¹⁹ Տես *У. У. Ршршնոյ, Վ. Յու. Ալրիցկի, Նշ. աշխ., Л. П. Чичерин, А. А. Согияй-нен, В. О. Щепин*. Особенности кадрового обеспечения военно-врачебной экспертизы в Российской Федерации. «Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики». 2019, № 1:

²⁰ Տես *Յու. Ե. Անտոնենկոյ, Նշ. աշխ., Э. Г. Санакоева, С. Л. Николенко, С. Г. Бровкин, Ю. Г. Игнатов*. Актуальные вопросы военно-врачебной экспертизы граждан, пребывающих в запасе вооруженных сил. «ВМЖ», 2019, т. 340, № 4:

²¹ Տես *А. Я. Фисун, О. В. Калачев, Е. Е. Редькин, М. А. Бершев и соавт.* Перспективное планирование деятельности медицинской службы сил Вооруженных Сил Российской Федерации на 2016-2020 гг. «ВМЖ», 2016, № 4:

²² Տես *Ս. Վ. Սմիրնով, Նշ. աշխ., Է. Գ. Սանակրևա, Ս. Լ. Նիկոլենկո, Ս. Գ. Բրովկին, Յու. Գ. Իգնատով, Նշ. աշխ., Л. П. Храпылина, С. В. Корякин, А. П. Кабалин, А. В.*

զան կարևոր գործիք է քաղաքացիներին զինվորական ծառայությանը նախապատրաստելու, զինծառայողների բժշկական ապահովումը կազմակերպելու, զինծառայողներին ըստ զինվորական մասնագիտությունների բաշխելու, զինծառայության մեջ նրանց առողջական վիճակը պահպանելու համար²³:

ՀՀ-ում գործում է զինված ուժերի համալրման խառը համակարգ: Հատուկ ուշադրություն են պահանջում զորակոչով զինվորական ծառայություն անցնող քաղաքացիները²⁴:

Քաղաքացիներին զինվորական ծառայության պատրաստման համակարգը, որը ներառում է բժշկական ապահովման և առողջական վիճակի կապակցությամբ զինվորական ծառայության պիտանիության որոշման պարտադիր տարրեր, բոլոր երկրներում էլ առկա են այս կամ այն տեսքով: ՀՀ-ում, ինչպես նաև ՌԴ-ում ռազմաբժշկական ապահովումն իրականացվում է կառավարության, նախարարությունների օրենսդրական կարգավորումներով: ՋՈՒ-ի համալրմանը մասնակցում են տարբեր գերատեսչություններ՝ ԿԳՄՍ նախարարությունը, ՊՆ, ԱՆ, տեղական ինքնակառավարման մարմինները: Մինևույն ժամանակ, նկատելի է ռազմական բժշկության և անձնակազմի բժշկական ապահովման համակարգի ձախճացում, որի պատճառներն են՝ քաղաքացիական առողջապահության հետ ռազմական բժշկության չինտեգրվածությունը (հատկապես՝ ՏՏ ոլորտում), ռազմական բժշկական կազմակերպությունների կառավարման հնացած հրամանատարական մեթոդների առկայությունը, ապահովագրական համակարգին ինտեգրման ձևականությունը:

Եվ այսպես՝ հետազոտված պետությունների զինված ուժերի համալրման համար ռազմաբժշկական փորձաքննությունը եղել և մնում է որպես կարևորագույն գործիք, նրա խնդիրներն են.

- վարակային հիվանդություններ ունեցող անձանց հայտնաբերումը, որոնք կարող են առաջացնել համաճարակ,
- հիվանդությունների և ֆիզիկական թերությունների բացահայտումը, որոնք պահանջում են երկարատև բուժում, և զինված ուժերը համալրելու դեպքում հանգեցնելու են զինվորական ծառայությունից արձակմանը,
- անհրաժեշտ մասնագիտական վերապատրաստումն ավարտելու համար առողջական վիճակի կապակցությամբ պիտանիության որոշումը,

Ծանոթ. О профессиональном стандарте специалиста по военно-врачебной экспертизе. «ВМЖ», 2019, т. 340, № 11; *Լ. Պ. Չիչեին, Ա. Ա. Սոֆիյայնեն, Վ. Օ. Շչեսին, Նշ. աշխ.:*

²³ Տես *В. Н. Ядчук.* Концепция организации медицинского обеспечения подготовки граждан Российской Федерации к военной службе и пути ее реализации. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра мед. наук. М., 2004:

²⁴ Տես «Զինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենքը (<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=117633>):

- առանց ծառայության համար աշխարհագրական շրջանի սահմանափակման առողջական վիճակի կապակցությամբ զինծառայության պիտանիության որոշումը,
- առանց քրոնիկական հիվանդությունների սրման ռիսկի առողջական վիճակի կապակցությամբ զինվորական ծառայության պիտանիության որոշումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *М. Н. Бантьева, Э. Н. Матвеев, Е. М. Маношкина.* Основные тенденции численности диспансерной группы подростков 15–17 лет в России в динамике за 2000–2015 годы. «Российский медицинский журнал», 2019, т. 25, № 1.
2. *Н. М. Бевеликова, П. В. Трощинский.* Развитие правового статуса Вооруженных сил КНР. «Журнал российского права», 2015, № 3.
3. *В. Н. Болехан, В. В. Иванов, Е. В. Ивченко, А. Б. Крассий и соавт.* Медицинское обеспечение ветеранов вооружённых сил за рубежом (на примере США и Великобритании). «Военно-медицинский журнал» («ВМЖ»), 2013, № 3.
4. *А. Н. Гостев.* Подготовка людских мобилизационных ресурсов для комплектования армии США: анализ традиций. «Инноватика и экспертиза: научные труды», 2018, № 3 (24).
5. *А. Д. Демкин, А. А. Марченко, А. Ю. Гончаренко.* Обзор системы медико-психологического сопровождения в армии США. «Медико-биологические и социально-психологические проблемы безопасности в чрезвычайных ситуациях» 2016, № 2.
6. *Ж. А. Жилина.* Основы комплектования Вооруженных сил Российской Федерации. «Ученые записки», 2016, № 4 (20).
7. *Е. А. Кисляков.* Трансформация имиджа российской армии: опыт и проблемы. «Проблемы постсоветского пространства», 2017, т. 4, № 1.
8. «Концепция федеральной системы подготовки граждан Российской Федерации к военной службе на период до 2020 года». Утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 3 февраля 2010 г. № 134-р (<https://minobr.government-nnov.ru/?id=51926>).
9. *И. И. Скорилов, С. Г. Никитова.* Некоторые причины негативного отношения к военной службе в современном обществе России. «Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук», 2019, т. 13, № 5.

ВОЕННАЯ МЕДИЦИНА

**К ВОПРОСУ О РОЛИ И ЗНАЧЕНИИ ПОПОЛНЕНИЯ
ВООРУЖЕННЫХ СИЛ И ВОЕННО-МЕДИЦИНСКОЙ
ЭКСПЕРТИЗЫ**

*С. Г. ГАЛСТЯН, доктор медицинских наук, профессор,
член Научно-консультационного совета ВНЖ «Айкакан банак»,
С. С. СААКЯН, кандидат медицинских наук, начальник группы преподавания
военно-врачебной экспертизы ЕГМУ, А. В. НАЗАРЯН, полковник м/с, кандидат
медицинских наук, заместитель Министра здравоохранения РА,
В. В. ЦАТУРЯН, полковник м/с, кандидат медицинских наук, доцент, начальник
Военно-медицинского факультета ЕГМУ, Т. Р. МАРТИРОСЯН, лектор группы
преподавания военно-врачебной экспертизы ЕГМУ*

РЕЗЮМЕ

Процесс военного строительства ведущих государств осуществляется в соответствии с геостратегической и геополитической обстановкой, характером войн нового поколения. В соответствии с этим в статье осуществлен анализ мирового опыта разработки основных моделей пополнения вооруженных сил.

Тенденции реформирования вооруженных сил, обусловленные особенностями войн нового поколения, являются решающим фактором при формировании системы медицинского обеспечения л/с вооруженных сил, а также граждан призывного возраста.

На примере РФ, США и КНР представлен ряд концептуальных подходов к организации медицинского обеспечения в ведущих армиях мира. Обобщены некоторые нормативно-правовые и организационные аспекты межведомственного сотрудничества в процессе подготовки граждан к военной службе.

При анализе моделей медицинской экспертизы вооруженных сил иностранных государств авторы представили концептуальные особенности оптимизации процесса подготовки к военной службе для обеспечения вооруженных сил здоровым персоналом.

MILITARY MEDICINE

**ON THE ISSUE OF THE ROLE AND SIGNIFICANCE
OF THE ARMED FORCES MANNING AND MILITARY
MEDICAL EXPERTISE**

*S. G. GALSTYAN, Doctor of Medical Sciences, Professor, Member,
Academic-Advisory Council, "Haikakan Banak" DAJ,
S. S. SAHAKYAN, PhD in Medicine, Head, Group for Teaching Military Medical
Expertise, YMSU, A. V. NAZARYAN, Colonel of Medical Service, PhD in Medicine,
Deputy Minister of Health, RA, V. V. TSATURYAN, Colonel of Medical Service,
PhD in Medicine, Associate Professor, Head, Military Medical Department, YMSU,
T. R. MARTIROSYAN, Lecturer, Group for Teaching Military Medical Expertise, YMSU*

SUMMARY

The process of military construction of the leading states is carried out according to the geostrategic and geopolitical environment, and to the character of new generation warfare. Pursuant to this, the article presents the analysis of the international practices of developing the Armed Forces manning basic models.

The trends of reforming the Armed Forces, driven by the peculiarities of the new generation warfare, are a key factor when shaping the medical support system for the military personnel, as well as for the military-age civilians.

The article comes out with a range of conceptual approaches towards the organization of medical support in the world's leading armies upon the case study of the RF, USA, and PRC. It generalizes certain regulatory and organizational considerations for interagency cooperation in the process of civilians' training for the military service.

When analyzing the models of medical expertise practiced in the foreign states' Armed Forces, the authors introduced some conceptual features of optimizing the process of training for the military service aimed at providing the Armed Forces with healthy personnel.

**ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՄԱՇԵԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ**

Մ. Լ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր

1914 թ. օգոստոսի 1-ին կայգերական Գերմանիան Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարեց, և Եվրոպական պետությունների երկու խմբավորումների՝ Համաձայնության երկրների (Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Անգլիա) և Եռյակ Միության (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա) միջև սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Շուտով գերմանական բլոկում հայտնվեց նաև Թուրքիան, որը, որպես Գերմանիայի դաշնակից, 1914 թ. հոկտեմբերի 20-ին պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին: Օսմանյան կայսրության երիտթուրքական կառավարությունը նպատակ ուներ կայգերական Գերմանիայի օգնությամբ իրականացնելու իր վաղեմի պանթուրքիստական ծրագրերը՝ ոչնչացնել հայ ժողովրդին, լուծել Հայկական հարցը, վերացնել հայկական սեպը, ստեղծել Ադրիատիկ ծովից մինչև Չինաստան տարածվող թուրանական մեծ պետություն, որի մեջ պետք է մտնեին բոլոր թյուրքալեզու ժողովուրդները՝ Թուրքիայի գլխավորությամբ¹: Դեռ պատերազմին նախորդող տարիներին հետամուտ լինելով իրենց գիշատիչ ծրագրերի իրականացմանը՝ Թուրքիայի արյունարբու սուլթան Աբդուլ Համիդը, ապա նրան հաջորդած երիտթուրք կառավարիչները պարբերաբար կազմակերպում և իրագործում էին Արևմտյան Հայաստանի՝ Վանի, Սասունի, Բայազետի, Խարբերդի, ինչպես նաև Ջեյթունի, Ադանայի և Կիլիկիայի այլ բնակավայրերի հայ ազգաբնակչության զանգվածային կոտորածներ: Միայն 1894–1895 թթ. Սասունի և Ջեյթունի զանգվածային կոտորածների ժամանակ սպանվեց մոտ 300 000 մարդ, այդքան էլ արտագաղթեց այլ երկրներ, ավերվեցին ու ամայացան հարյուրավոր հայկական գյուղեր²:

1914 թ. օգոստոսի 1-ին բռնկված համաշխարհային պատերազմը հայ ժողովրդի մեջ ռուսական զենքի օգնությամբ թուրքական լծից Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու և այնտեղ հայկական պետականությունը վերականգնելու որոշակի հույսեր արթնացրեց:

Հայերը մեծ ոգևորությամբ և կազմակերպվածությամբ դեռ պատերազմի նախօրյակին՝ 1914 թ. հունիսի 13-ին, մասնակցում էին Կովկասում սկսված զորահավաքին՝ ռուսական կառավարության թույլատրած կամավորական շարժման գործընթացին:

¹ Տես *Ե. Փ. Լուծիսյան*. Турция в годы первой мировой войны. М., 1966, с. 32:

² Տես «Հայ ժողովրդի պատմություն»: Ե., 1980, էջ 223:

Ռուսաստանի յուրաքանչյուր 100 հայից 13-ը զորակոչվեց բանակ³: Պատերազմի տարիներին Ռուսական կայսրությունում բնակվող 2 միլիոն 54 հազար հայերը ռուսական բանակին տվեցին ավելի քան 250 հազար զինվոր⁴: Շարք վերադարձան պահեստագործում գտնվող շատ հայազգի գեներալներ և սպաներ: Սպաների թիվը հասավ 1800-ի: Չորակոչված 250 հազար հայերի թիվը կազմում էր Ռուսական կայսրության տարածքում բնակվող բոլոր տարիքի հայերի՝ տղամարդկանց, կանանց և երեխաների 12,2 տոկոսը: Փաստորեն, զորակոչվեցին ծառայության պիտանի զրեթե բոլոր տղամարդիկ:

Հայ բարձրաստիճան սպայությանը վստահված էր պատասխանատու բնագավառների կառավարումը: Հայազգի զինվորականներից շատերը եղել էին կորպուսի, դիվիզիայի, զորաջոկատի, բրիգադի, գնդի հրամանատարներ:

Արխիվային փաստաթղթերի և այլ նյութերի հիման վրա կատարված մեր ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ 1914–1918 թթ. առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցել են ռուսական բանակի 31 հայազգի գեներալներ, որոնցից մեկը՝ ինֆանտերիայի (հետևակի) գեներալ, մեկը՝ հեծելազորի գեներալ, մեկը՝ հրետանու գեներալ, հինգը՝ գեներալ-լեյտենանտ, քսաներեքը՝ գեներալ-մայոր⁵:

Եվրոպական և Կովկասյան ռազմաճակատներում ռուսական բանակի կազմում իր խոսքն ասաց արդեն ավանդական հայկական սպայական գերդաստանների նոր սերունդը: Ռազմաճակատում էին Աբամելիքովներից 5-ը, Ախշարումովներից՝ 5-ը, Արդութինսկի–Ղուզորուկովներից՝ 10-ը, Մելիքովներից՝ 6-ը, Հախվերդյաններից՝ 3-ը, Լազարևներից՝ 4-ը, Թումանովներից՝ 5-ը, Ղորղանյաններից՝ 14-ը, Տիգրանովներից՝ 1-ը⁶:

Հայ ժողովրդի հազարավոր զավակներ Կովկասյան ճակատում պատերազմին մասնակցել են հայկական զորամասերի կազմում: Դրանցից սկզբնական շրջանում կազմավորվեցին կամավորական չորս՝ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ ջոկատները, այդ ջոկատների հրամանատարներ նշանակվեցին ազգային-ազատագրական պայքարում թրծված հայդուկներ Անդրանիկը, Դրոն, Համազասպը, Քեռին: Ավելի ուշ կազմավորվեցին 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ հայկական ջոկատները, և կամավորների թիվը 1915 թ. գարնանը հասավ 6500-ի⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի դեմ պատերազմին իրենց գործուն մասնակցությունն ունեցան նաև հայ գաղթօջախների

³ Տես «Հայկական հարց», հանրագիտարան: Ե., 1996, էջ 41:

⁴ Տես «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 6: Ե., 1981, էջ 547:

⁵ Առաջին համաշխարհային պատերազմին հայազգի գեներալների մասնակցության մասին հանգամանորեն տես *Մ. Կարապետյան. Участие армян в первой мировой войне (1914–1918 гг.)*. Ե., 2014, сс. 98–108:

⁶ Տես Հ. *Ավետիսյան*, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս: Ե., 1998, էջ 16:

⁷ Տես Մ. Լ. *Կարապետյան*, Հայկական զինվորական կազմավորումները Կովկասյան ռազմաճակատում առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: «ՀԲ», 1999, հմ. 2:

հայերը: Պատերազմի տարիներին նրանք նյութական և բարոյական օգնություն ցուցաբերեցին մարտնչող հայ կամավորներին: Բազրատ եպիսկոպոսի կազմած մի զեկուցագրից հայտնի են դառնում որոշ նվիրատուների անուններ: Այսպես օրինակ, հայ կամավորական ջոկատների համար 1355 ռուբլի էր ստացվել Նյու Յորքից՝ Պետրոգրադի ռուսական արտաքին բանկի միջոցով, 450 ռուբլի 0,7 կոպեկ՝ Նյու Յորքից՝ սեբաստացիների Ռիլաշ խմբից, 3409 ռուբլի 10 կոպեկ՝ Ամերիկայի ազգային պաշտպանության հանձնաժողովից⁸: 5000 ռուբլի էր ստացվել Կահիրեի հայկական կոմիտեից, 600 ռուբլի՝ ժնկի հայ ուսանողներից, 175 ռուբլի՝ Հյուսիսային Ամերիկայի Չելսի քաղաքի Վասպուրական ուսումնական ընկերությունից, 250 ռուբլի՝ Նյու Յորքի Երզնկաց ընկերությունից: Կամավորների ընտանիքների օգտին նույնպես նվիրատվություններ են արվել, Թիֆլիսում Մարսելի «Հայ երիտասարդաց միությունից» ստացվել է 600 ռուբլի, Եդեսիայից՝ Գր. Սարգսյանից (մատաղացու երինջի վաճառքից)՝ 100 ռուբլի, Ապրետյանից, Ի. Ղազարյանից և Մ. Գաբրիելյանից՝ 10-ական ռուբլի և այլն⁹:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Թուրքիայի դեմ պատերազմին մասնակցելու մղումը լայն թափ ստացավ Եգիպտոսում, Կիպրոսում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Բուլղարիայում, ամենուր, որտեղ ապրում էին հայեր: Ըստ Կիպրոսում Ռուսաստանի դեսպանորդի վկայության՝ մինչև 1915 թ. փետրվար այդ նպատակով դեսպանություն էին դիմել մոտ 1000 հայեր: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Բելգիայի հյուպատոսների մոտ ցուցակարգվել էին կամավորական ջոկատներ և կազմակերպվել էին դրամական հանգանակություններ: Հայտնվում էր նաև Մյունխենից և Փարիզից որպես կամավոր հայ բժիշկների՝ ձակատ մեկնելու ցանկության մասին¹⁰: Կամավորագրությունը մեծ աշխուժություն առաջ բերեց դաշնակցության շարքերում և կազմակերպություններում: Ամենուր ձեռնարկում էին կուսակցական կամավորների զինվորագրում և նրանց ռազմաձակատ ուղարկելու միջոցառումներ: «ՀՅԴ Եգիպտոսի կոմիտեն հրատարակեց կամավորական շարժմանը նյութական օգնություն կազմակերպելու «Օգնենք հայ կամավորներին» կոչը, որին արձագանքեցին Եգիպտահայ հասարակության բոլոր շրջանները և կազմակերպությունները: Եգիպտոսի կոմիտեի ձեռնարկած աշխատանքների մասին կոչում ասվում է. «ՀՅԴ Եգիպտոսի կոմիտեն կու գա ոչ միայն ձեռն յուրաքանչյուրին հրավիրելու միանվագ ու վերջնական զոհաբերության մը, այլ ուղղակի կապել Կռվին՝ մեր կամավորական գունդերու օգտին զինվորական տուրքով մը, որ պիտի շարունակվի՝ որքան ատեն որ շարունակվի Հայ կռիվը»¹¹:

Պատերազմի առաջին իսկ օրերից ակտիվորեն մասնակցեց Հնչակյան

⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 288, ց. 1, գ. 3, թ. 4–5:

⁹ Տես նույն տեղում, դ. 140, թ. 93–98, «Հորիզոն», 1916 թ. փետրվարի 23:

¹⁰ Տես նույն տեղում, գ. 114, թ. 87–93:

¹¹ Տես «Նյութեր ՀՅ Ղաշնակցության պատմության համար», հ. 1: Բեյրութ, 1984, էջ 240:

կուսակցությունը: Նրա կենտրոնական մարմնի հրապարակած շրջաբերականով բոլոր շրջաններին և մասնաճյուղերին հանձնարարվեց ամեն կերպ օժանդակել կամավորական խմբերի կազմակերպմանը: Արձագանքելով հայրենիքի ազատագրության համաժողովրդական գարթոնքին՝ կամավորական շարժման մեջ ընդգրկվեցին հնչակյան գրեթե բոլոր շրջանները: Ռումինիայից, հաղթահարելով մի շարք խոչընդոտներ (կառավարության թույլտվություն, անցագրերի ապահովում, ճանապարհածախս և այլն), Թիֆլիս եկան կամավորական երեք խմբեր, որոնցից առաջինը՝ 107 կամավոր, գլխավորում էր իր սխրագործություններով և քաջությամբ հայտնի Անդրանիկ Երիցյանը: Պարսկաստանի մասնաճյուղը կազմեց 30 հոգանոց կամավորական մի խումբ, որը Ռշտունու գլխավորությամբ մտավ Համազասպ Սրվանձտյանի հրամանատարությամբ գործող 3-րդ կամավորական խմբի կազմի մեջ: Անդրանիկի գլխավորած 1-ին կամավորական խմբի մեջ մտան Արևմտյան Հայաստանից գաղթած մի խումբ հնչակյաններ, ֆրանսիայի մասնաճյուղը հավաքագրեց շուրջ 40 կամավոր, որոնք Գուրգեն Թահմազյանի գլխավորությամբ մտան Ֆրանսիական բանակի մեջ և եվրոպական ռազմաճակատներում կռվում էին Թուրքիայի դաշնակից գերմանական բանակի դեմ: Կամավորագրությունը հատուկ աշխուժություն առաջ բերեց Ամերիկայի հնչակյան մասնաճյուղում: Ամերիկայի գործադիր մարմինը հրատարակեց կամավորագրության հրավիրող հայտնի «Կարմիր կոչը», որին արձագանքեցին շրջանի բոլոր մասնաճյուղերը: Այսպես, օրինակ, Ռեյսին քաղաքի հնչակյան մասնաճյուղերի կազմակերպած կամավորագրական աշխատանքների մասին ասված է. «Ընկեր Վահան Մսրյանը պաշտոն ուներ կամավորներ արձանագրել: Սարքվեցավ հրապարակային ժողով. Հանգանակվեցավ 1200 տղար և հրապարակով կամավոր արձանագրվեցան քաջակորով Հնչակյան ընկերները հուռաներու և խանդավառ ծափերու ներքև: Նույն խանդավառությունը առաջացավ հետագային Կիլիկիո ճակատը մեկնող կամավորներու ժամանակ»¹²: Ամերիկայում կամավորագրության կազմակերպման գործում մեծ ներդրում ունեցավ Պանդուխտը (Միքայել Սերյան), որը, շրջելով մասնաճյուղից մասնաճյուղ, իր հրապարակային ելույթներով և կազմակերպչական հանդիպումներով ստեղծում էր խանդավառություն և լուծում շատ գործնական հարցեր¹³:

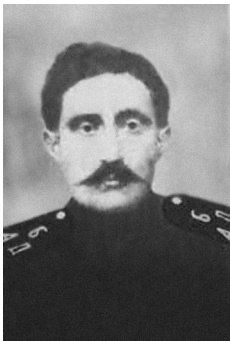
Կովկաս ժամանած կամավորականներին կազմակերպելու նպատակով Թիֆլիսում տեղի ունեցավ սիյուռքահայ հնչակյան կուսակցական միջշրջանային պատգամավորական ժողով, որի մասին փաստաթղթերից մեկում ասված է, որ Պարսկաստանի մասնաճյուղերը խորհրդատուներով են կազմել, Լազոյին պատգամավոր են ուղարկել, նա եկել է Կովկաս (Թիֆլիսի մեջ ժողով են կազմել), պատգամավորներ են եկել Բաքվից, Էջմիածնից, Երևանից, Կարսից, Նախիջևանից և այլն՝ 32 հոգի, և ժողով են կազմել, կամավորական խնդիրները հաստատ հիմունքների վրա դրել, ընտրել են Կենտրոնական

¹² Տես Ե. Ճերեճեան, Պանդուխտ (Միքայել Սերեան): Պեյրուք, 2018, էջ 13–14:

¹³ Տես նույն տեղում, էջ 14–16:

Վարիչ Կովկասի, որոնք Կենդրոնի իրավունքով գործերը վարում են: Արդեն 1914 թ. ամռանը Թիֆլիսի նահանգային ոստիկանությունը արձանագրում էր, որ Հնչակ պարտիան... բացառապես զբաղված է կամավորներ հավաքագրելով և Թուրքիա ուղարկելով՝ թուրքական կառավարության դեմ կռվելու համար: Հնչակյան կամավորների համար պատասխանատու էր նշանակված Արտեմիսը, իսկ տեղակալներ՝ Հաճի Նազիկը և Սարքիս Սարգսյանը՝ Փարանագի եղբայրը: Թիֆլիսում հնչակյան կամավորականներով համալրվեց հիմնականում Հ. Ջանսիդանդյանի գլխավորած Հայկական 6-րդ ջրկատր և հետագայում ամենաակտիվ մասնակցությունն ունեցավ Կովկասյան ռազմաճակատի մարտական գործողություններում¹⁴:

Եգիպտոսում ռուսական դեսպանորդ Սմիռնովը, 1915 թ. փետրվարի 22-ին հայտնում է Պետրոգրադ, որ երկրում հավաքվել են ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից և այլ երկրներից ժամանած մոտ 1000 հայ կամավորներ: 15 հազար հայերի՝ թուրքերի դեմ կռվելու պատրաստականության մասին 1915 թ. փետրվարի 25-ին Բուլղարիայի արտաքին գործերի նախարարությանը հայտնում էր Սոֆիայում Ռուսաստանի դեսպանորդ Սավիցկին: Դեսպանորդը ներկայացնում էր նաև «Պրո Արմենիա» թերթի խմբագիր Մ. Վարդանյանի խնդրանքը՝ առաջադրված կամավորական խմբերի կազմակերպման գլխավոր կոմիտեի կողմից՝ հնարավորություն տալ Կիլիկիայի սևծովյան ափերի և Փոքր Հայաստանի՝ Ամերիկայում գտնվող հայությանը վերադառնալ երկիր, նրան զինել թուրքերի դեմ կռվում: Մ. Վարդանյանը նման առաջարկություն արել էր նաև Սոֆիայում Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպաններին¹⁵:

Սիքսբեյ Սեռյան
(Պանդուխտ),
Հայ ռազմական
գործիչ, ֆիդայի,
ՍԴՀԿ մարտական
դպրոցի
ներկայացուցիչ

Քրիստոնյաների դարավոր թշնամու դեմ կռվելու համար կիլիկիահայության ցանկության մասին ԱՄՆ-ում Ռուսաստանի դեսպան Բախմետևին դիմել էր Ադանայի ջարդերից փրկված և Ամերիկա գաղթած հոգևոր առաջնորդը: Նրա՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 30-ի նամակից երևում է, որ տարագրության մեջ գտնվող կիլիկիահայությունն իր վրա է վերցնում կամավորների հանդերձավորման և Ռուսաստան մեկնելու ծախսերը: Զինելու և ռազմաճակատ ուղարկելու հարցերը նա թողնում էր ռուսական իշխանություններին¹⁶: Ամերիկահայ կամավորների առաջին խումբը դուրս եկավ 1915 թ. մարտի 12-ին, Արխանգելսկի վրայով հասավ Կովկաս, դեկավարն էր մշեցի Պանդուխտը: Երկրորդ խումբը, նույն ճանապարհով դուրս եկավ մարտի 10-ին՝ Ալեքսանդր Մնացականյանի գլխավորությամբ, երրորդ խումբը՝ նոյեմբերի 21-ին՝ Ս. Շահենի գլխավորությամբ: Ամերիկահայ կամավորները՝ շուրջ 350 հոգի, Պանդուխտի իրա-

¹⁴ Տես նույն տեղում, էջ 17–18:

¹⁵ Տես РГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 38, л.104:

¹⁶ Տես АВПР, ф. Политархив, 1914 г., оп. 1, д. 3420, с. 164:

մանատարությամբ մեկնեցին Կարս և սկսեցին զբաղվել զինավարժություններով¹⁷:

Հազարավոր սիյուռքահայեր պատերազմին մասնակցում էին զենքը ձեռքին՝ մարտնչելով այն բանակների կազմում, որտեղ ապրում էին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ֆրանսիայի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի բանակներ զորակոչված հայ մարտիկների թիվն անցնում էր 50 հազարից¹⁸:

1916 թ. նոյեմբերին ֆրանսիական զորքերի կազմում ձևավորվեց նաև Արևելյան լեգեոնը, որի անձնակազմը համալրված էր Ֆրանսիայից, Եգիպտոսից, Ամերիկայից, Կիպրոսից և այլ երկրներից եկած հայ կամավորներով, և սիրիացի արաբներով: Հետագայում, հայերի զգալի թվի հաշվառմամբ, 1918 թ. նոյեմբերի 15-ին ֆրանսիական կառավարության որոշմամբ Արևելյան լեգեոնը վերակազմավորվեց 2 լեգեոնների՝ Հայկական և Սիրիական: Հայկական լեգեոնը իր մարտական մկրտությունը ստացավ 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին Արարայի ճակատամարտում: Հետագայում Հայկական լեգեոնը անգլո-ֆրանսիական զորքերի կազմում մասնակցեց նաև Սիրիայի և Լիբանանի ազատագրության համար մղված մարտերին: 1918 թ. մայիսին Հայկական լեգեոնի կազմում կար չորս գումարտակ, հայ լեգեոնականների թիվը հասնում էր 4000-ի¹⁹: Ֆրանսիական զորքերի կազմում Սիրիա-պաղեստինյան ճակատում և Կիլիկիայում նրանք մասնակցեցին թուրքական բանակի դեմ պատերազմական գործողություններին: Թուրքական զորքերի դեմ մղված Արարայի ճակատամարտում աչքի ընկնելու համար ֆրանսիական հրամանատարությունը 25 հայ մարտիկների պարգևատրեց «Մարտական խաչ» շքանշանով²⁰: Պաղեստինում թուրքերի ջախջախումից հետո Պաղեստինյան ռազմաճակատում դաշնակից զորքերի հրամանատար, անգլիացի գեներալ Է. Ալենբիի Փարիզի Հայոց ազգային պատվիրակության նախագահին ուղղված հեռագրում ասված էր. «Ես հպարտ եմ, որ հրամանատարությանս ներքո ունեն հայկական զորքեր: Նրանք հրաշալի էին պայքարում և մեծ լուծա ունեն հաղթանակում»²¹:

Գաղթօջախներում հայկական զորամասերի կազմավորմանը ակտիվ մասնակցություն ունեցան ականավոր հասարակական գործիչներ Մկրտիչ Փորթուզալյանը, Արշակ Չոպանյանը և ուրիշներ: Մ. Փորթուզալյանը ռուս-թուրքական պատերազմի սկզբում «Արմենիա» թերթում տպագրած «Թուրքահայերի վիճակը և մեր պարտքը» հոդվածում նշում էր, որ թուրքերը, օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը, կոտորում են հայերին, և պահանջում էր անհապաղ կազմակերպել վերջիններիս ինչնապաշտպանությունը: Նշելով այն փաստը, որ ռուսահայերը կամավորական ջոկատ-

¹⁷ Տես Ե. Ճերճեան, Նշ. աշխ., էջ 19:

¹⁸ Տես «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 6: Ե., 1981, էջ 547:

¹⁹ Տես Տ. Հ. Պոյաճյան, Հայկական լեգեոնը: Ուոթթաուն, 1965, էջ 107:

²⁰ Տես Ռ. Հ. Գասպարյան, Հայկական լեգեոնը (1916-1920 թթ.): «ՀԲ», 1996, հմ. 1:

²¹ Տես Մ. Կարապետյան. Участие армян в первой мировой войне (1914–1918 гг.), с. 80:

ներով օգնության են հասնում Թուրքիայում տանջվող ու նահատակվող իրենց եղբայրներին՝ նա սփյուռքի հայերին հորդորում էր անտարբեր չմնալ նրանց ճակատագրի հանդեպ: Եթե չեն կարող կամավորներ ուղարկել, գոնե թող օգնեն ռուսահայ կամավորներին նյութական միջոցներով: Հրապարակախոսը հայտարարում էր. «Ով որ հայ է, ով որ հայի անուն, հայի արյուն կկրե, ինչ կուսակցության ալ կպատկանի, իր պարտքը պիտի համարի համերաշխությամբ մասնակցել այս գործին, որ ընդհանուր հայության գործն է, ընդհանուր հայության պարտքն է: Թուրքահայաստանը ոչ այս, ոչ այն կուսակցության կպատկանի, այլ ընդհանուր հայության, անոր օգուտի համար չաշխատողը ոչ թե այս կամ այն կուսակցութենե դուրս, այլ հայութենե դուրս պետք է համարի գինքը...»²²: Այնուհետև, Փորթուգայանը հայտարարում էր, որ հայ կամավորներին նյութապես օգնելու նպատակով Մարսելում արդեն ստեղծվել է «Կովկասի հայ կամավորներուն նպաստող կոմիտե»: Արտասահմանի հայ գաղթօջախների հայերը կարող են իրենց նվերներն ուղարկել այդ կոմիտեին, որն այնուհետև դրանք կտեղափոխի Թիֆլիս, որտեղ էլ այդ նվերները կծառայեն իրենց նպատակներին: Թերթում Փորթուգայանը պարբերաբար հրատարակում էր նվիրատուների ազգանուններն ու տված գումարները: Նա գաղթօջախների հայությանը կոչ էր անում կամավորներ տրամադրել Թուրքիայի դեմ պատերազմող պետություններին: Նա գտնում էր, որ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Թուրքիան վարում են բարբարոսական, զավթողական, թալանչիական, իսկ Ռուսաստանը, Անգլիան, Ֆրանսիան՝ ազատարար պատերազմ: Իրենց Հայրենիքի շահերը, արևմտահայության փրկության գործը պահանջում էին, որ հայերը օգնեն վերջիններին: Նրանք չպետք է անտարբեր մնան և սպասեն, որ օտարը վճռի իրենց բախտը, բոլոր ազգերը արյունով են գրել իրենց պատմության ազատագրության էջերը: Հայերը ևս պետք է այդպես վարվեն:

Մկրտիչ
Փորթուգայան,
«Արմենականների»
հիմնադիր,
հրապարակախոս

Գաղթօջախների երիտասարդությանն ուղղված կոչում 1915 թ. մարտին Փորթուգայանը գրում էր. «Պատմությունը ցույց է տվել, թե քանի որ մի ազգ սուրը ձեռքին չի վազել պատերազմի դաշտ իր ազատությունը պաշտպանելու կամ վերականգնելու համար, նա մնացել է միշտ ստրուկ ուրիշներին»²³: Եվ ապա՝ «Ընկերներ, ժամը հնչել է սուրբ ազատության, թողեք, եկեք, ուր որ այլ լինեք, Ամերիկայում, թե Աֆրիկայում, աշխարհի որ ծայրում եք, կամավոր գրվեք հայ անունով ուր որ կարող եք քաղաքակիրթ դաշնակից բանակներում: Թող հայ անունը ևս հնչի ազատարար բանակների շարքում և երբ ունենանք մենք ևս քաջեր, քաղաքակիրթ մեծ ազգերը կտեսնեն հայի ազատ լինելու արժանիքը»²⁴:

²² Տես «Արմենիա»: Մարսել, 1914 թ. նոյեմբերի 25:

²³ Տես նույն տեղում, 1915 թ. մարտի 31:

²⁴ Տես նույն տեղում:

Մ. Փորթուգալյանի կարծիքով՝ Թուրքիայի ջախջախման հետևանքով հայությունը կարող է ծեռք բերել լիակատար ազատություն իր անկախության հռչակմամբ, ազատ ու բարգավաճ Հայաստանի ստեղծմամբ: «Այդ լուսաշող հեռապատկերն է, որ մեր հայրենիքի կարմիր հորիզոնի վրա ըղծալի տեսիլքի մը պես կուրվագծվի, ու սակայն այժմ սարսափահար և արյունազարդ Հայաստանի պատկերը միայն կա իրական»²⁵: Ապա նշում է, թե որքան էլ ծանր են հայերի տառապանքներն ու կորուստները, այնուամենայնիվ, նրանք պետք է գիտակցեն, որ իրենց ազատության ու անկախության նպատակները երբեք այնպես մոտ չեն իրականանալու, ինչպես այժմ²⁶: Հրապարակախոսը կարծում էր, որ արևմտահայերը կարող են փրկվել նաև անցնելով «Ռուսիայի հովանավորության տակ»²⁷: պահը օրհասական էր, հարկավոր էր ամբողջ ուժով ու եռանդով կաչել գործին²⁸:

Նույն դիրքերից հանդես եկավ նաև Արշակ Չոպանյանը: Արևմտահայերի փրկությունը տեսնելով Համաձայնության երկրների հաղթանակի մեջ՝ նա հայերին կոչ էր անում ամենուրեք կամավորագրվել Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի բանակներում և արիաբար կռվել Քառյակ միության և հատկապես Թուրքիայի դեմ: «Ընենք ինչ որ կըրնանք - գրում է Չոպանյանը, - որպեսզի մենք ալ, վաղը աշխարհիս վերև ծագելիս արդարության արևին տակ, ազատամարտիկ ազգերուն շարքին մեջ, ազատության արժանի քովը բարձրաճակատ կարենանք երևալ»²⁹: Չոպանյանը խնդիր էր դնում՝ անպայման օգնել հատկապես Ռուսաստանին, որովհետև Թուրքիայի դեմ տարած նրա հաղթանակը ազատություն կբերի արևմտահայությանը: 1914 թ. դեկտեմբերի 24-ին, իր բարեկամներից մեկին հղած նամակում նա գրում էր. «Ռուսահայ հարաբերությունները լավ են ինչպես երբեք չեն եղած...նույնիսկ եթե էրզրումեն մինչև Սիս ռուսը գրավե և պարզապես կցե, նորեն հայուն համար շատ լավ է... Հայկական կյանքը, հայ լեզուն, կուլտուրան պիտի ծաղկին ու տիրապետեն»³⁰: Չոպանյանը ենթադրում էր, որ ներկա պատերազմը հայերին բերելու է ոչ թե բարենորոգումների նոր ծրագիր, այլ «իրական, արմատական, վերջնական ազատում»: Այդ ազատության տակ նա չէր հասկանում անկախություն, Տիգրան Մեծի ժամանակների Հայաստանի վերականգնում՝ համարելով, որ «...ատիկա անկարելի է...», այլ՝ այնպիսի Հայաստան, որը

Արշակ Չոպանյան,
հայ գրող,
քննադատ,
լրագրող,
հասարակական
գործիչ

²⁵ Տես նույն տեղում:

²⁶ Տես նույն տեղում, 1915 թ. մարտի 10:

²⁷ Տես նույն տեղում, 1915 թ. մարտի 31:

²⁸ Տես նույն տեղում. 1914 թ. նոյեմբերի 25:

²⁹ Ա. Չոպանյան, Նամակահի: Ե., 1980, էջ 120:

³⁰ Նույն տեղում:

Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հովանու տակ կարողանա «ապրել ինքնավար կյանքով մը, հայ կյանքով մը»³¹:

Այսպիսով՝ ամփոփելով կարող ենք ասել, որ սիյուռքահայերը ամենակտիվ մասնակցությունն են ունեցել առաջին համաշխարհային պատերազմում, իրենց արժանի ավանդն են ներդրել Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների ջախջախման գործում: Ընդհանուր առմամբ Ֆրանսիայից, Անգլիայից և ԱՄՆ-ից պատերազմին մասնակցել է շուրջ 50 000 սիյուռքահայ: Բազմաթիվ սիյուռքահայեր պարզևատրվել են մարտական շքանշաններով ու մեդալներով, այդ թվում նաև բարձրագույններով:

Թեև հայ ժողովրդի զավակները մարտնչել են գրեթե բոլոր ռազմաձևակատներում և տարբեր զորատեսակների կազմում, իրենց մարտական հմտությամբ և հերոսական սխրանքներով հարստացրել հայ ժողովրդի մարտական հարուստ ավանդույթները: Սակայն, ըստ էության, հայերը միակ ժողովուրդն էին, որը ոչինչ չստացավ հաշտության պայմանագրի արդյունքով, իսկ 1921 թվականին ֆրանսիական կառավարությունը թուրքական կոնցեսիա ստանալու համար հրաժարվում է իր պրոտեկտորատի տակ Կիլիկիայի ինքնիշխանության մասին հայերին տրված խոստումից և զինաթափում է այնտեղ տեղակայված Հայկական լեգեոնը, ինչը հանգեցնում է բնակչության զանգվածային կոտորածին ամբողջ Կիլիկիայում:

³¹ Տես *Ս. Չոպանյան, Հայաստանը թուրք լուծին տակ: Բոստոն, 1918, էջ 38:*

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

УЧАСТИЕ АРМЯН ДИАСПОРЫ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

М. Л. КАРАПЕТЯН, доктор исторических наук

РЕЗЮМЕ

Младотурецкое правительство Османской Империи в годы Первой мировой войны предприняло последовательные шаги по осуществлению давнишних пантюркистских планов по созданию Великого Туранского государства, простирающегося от Адриатического моря до Китая, по уничтожению армянского народа с помощью кайзеровской Германии и таким путем – решению Армянского вопроса. Это стало одной из основных причин, по которой армянский народ со всего мира принял активное участие в войне стран Антанты против Турции. Война пробудила в армянском народе надежду на освобождение Западной Армении от турецкого ига и восстановление на ее территории армянской государственности.

Из 2 млн 54 тысяч армян, проживавших в Российской Империи, более 250 тысяч человек, в том числе – 1800 офицеров, из которых

31 генерал, пополнили ряды русской армии. Кроме регулярных частей, армяне в составе 7 добровольческих отрядов, сформированных в значительной степени из коренного населения Западной Армении, активно участвовали в боевых операциях русской армии на Кавказском фронте, и к весне 1915 г. число добровольцев достигло 6500.

В Первой мировой войне приняло участие и около 50 тысяч армян Диаспоры, сражавшихся в составах армий различных государств. Изучение архивных и других материалов позволяет представить документально фундированные факты их героического участия в боевых действиях на различных фронтах войны. Так, в ноябре 1916 г. в составе малочисленной французской армии был сформирован «Восточный легион», действовавший на Палестинском фронте и состоявший из армян и сирийских арабов. Впоследствии, с учетом значительной численности армян, по решению французского правительства он был переформирован в два легиона: Армянский и Сирийский. Армянский легион получил свое боевое крещение 19 сентября 1918 г. в битве при Араре, где особо отличившиеся 25 армянских воинов были награждены французскими орденами «Боевого креста».

Наряду с этим, русский посланник в Египте Смирнов передавал в Петроград о том, что собралось примерно 100 армянских добровольцев, прибывших из США, Франции и других стран, а русский посланник в Софии Савицкий сообщил Министерству иностранных дел Болгарии о готовности 15 тысяч армян бороться против турок.

Кроме того, армяне из Египта, Кипра, Франции, США, Болгарии и других стран путем пожертвований собрали и передали правительствам своих стран огромные финансовые средства. В частности, во многих случаях экипировка и отправка армянских добровольцев на фронт в основном осуществлялись за счет армян Диаспоры.

Таким образом, армяне Диаспоры привнесли свой существенный вклад в победу стран Антанты и поражение Турции в войне. Они сражались практически на всех фронтах Первой мировой войны и были отмечены за проявленные мужество и доблесть многочисленными, в том числе – высшими, орденами и медалями государств своего проживания. Однако, в сущности, они оказались единственным народом, который ничего не получил по результатам мирных переговоров. А в 1921 г. французское правительство за получение турецкой концессии отказалось от обещанной армянам автономии Киликии под своим протекторатом и разоружило расположенный там Армянский легион, что привело к массовой резне армянского населения по всей Киликии.

MILITARY HISTORY

**THE PARTICIPATION OF THE DIASPORA ARMENIANS
IN WORLD WAR 1**

M. L. KARAPETYAN, Doctor in History

SUMMARY

During WW1, the Young Turk government of the Ottoman Empire took consecutive actions towards fulfillment of its long-running Pan-Turkic plans for establishing the Great Turan, stretching from the Adriatic Sea to China, for annihilating the Armenian people with the help of Kaiserian Germany, and solving the Armenian Case in this way. This served one of the reasons why the Armenians from all over the world took an active part in the Triple Entente war against Turkey. The war engendered hope among the Armenians for the liberation of Western Armenia from the Turkish yoke, and restoration of the Armenian statehood in its territory.

From 2 million 54 thousand of Armenians, living in the Russian Empire, 250 thousand soldiers, including 1800 officers, with 31 generals among them, joined the Russian Army. Besides the regular units, Armenians as part of the seven volunteer units, formed mainly from the natives of Western Armenia, actively participated in the combat operations of the Russian Army on the Caucasus Front, and by the spring of 1915, the number of the volunteers had reached 6500.

In addition, about 50 thousand of Armenians from Diaspora participated in WW1, fighting in the armies of different states. The study of archive files and other materials allows to present document-based evidence of their heroic participation in the combat actions on various fronts of the war. Thus, in November, 1916, within the small French Army was formed the “Eastern Legion”, which operated on the Palestine Front and consisted of Armenians and Syrian Arabs. Later on, with the view on the significant number of Armenians, the French Government took the decision to reorganize it into two legions: the Armenian and the Syrian. The Armenian Legion had its baptism of fire in the Battle of Arara on September 19, 1918, where 25 of most distinguished Armenian warriors were decorated with medals of the French Croix de Guerre.

At the same time, the Russian Envoy to Egypt Smirnov reported to Petrograd that about a hundred of Armenian volunteers from the USA, France and other states had gathered, and the Russian Envoy to Sofia Savitsky informed the Ministry of Foreign Affairs of Bulgaria that 15000 Armenians were ready to fight against the Turks.

Besides, the Armenians of Egypt, Cyprus, France, USA, Bulgaria, and other states collected great financial resources by donations and

contributed them to the governments of their states. Particularly, in the majority of cases equipping Armenian volunteers and sending them to the front-line were carried out primarily on the expense of the Armenians from Diaspora.

Hence, Armenians from Diaspora had their significant contribution to the victory of the Entente states, and Turkey's defeat in the war. They fought almost on all fronts of the First World War and were honored with numerous medals for gallantry and valor, including the highest awards and orders of their states of residence. However, in essence, Armenians were the only nation who gained nothing by the terms of the peace negotiations. In addition, to obtain a Turkish concession in 1921 the French Government went back on the autonomy of Cilicia under its protectorate it had promised to the Armenians, and disarmed the Armenian Legion deployed there; this resulted in a mass slaughter of the Armenian population all over Cilicia.

ՀԱՄԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

*Դ. Ս. ՉԻԼԻՆԳԱՐՅԱՆ, պահեստազորի գնդապետ,
Ա. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, ավագ լեյտենանտ, Ն. Ս. ՄԿՐՏՉՅԱՆ, մայոր,
Թ. Դ. ՉԻԼԻՆԳԱՐՅԱՆ, ավագ լեյտենանտ, Լ. Հ. ՊԱՊԻԿՅԱՆ, մայոր,
Ք. Վ. ՓԻՐՈՅԱՆ, մայոր*

ՀԱՅԵՐԵՆ-ՌՈՒՄԵՐԵՆ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

- անդրիրավիճակային կայունություն – транситуационная устойчивость – transsituational stability
- արդյունքահեն մոտեցում – результатоемкий подход – result-oriented approach
- բազմակրկնություն – итерация – iteration
- բազմահատկանիշ հարաբերություններ – многоарные отношения – multiary relationships
- դարձվորություն – уродливость – deformity
- թռիչքամոտեցում – подлет – flying up
- իրազեկույց – донесение – dispatch
- կապակցվածության մատրից – матрица связности – connectivity matrix
- համակցական ալգորիթմ – комбинаторный алгоритм – combinatorial algorithm
- հետարկում – ретрополяция – back-casting
- հոգեխոցիչ ներգործություն – психотравмирующее воздействие – psychotraumatic exposure
- հոգեկերտվածք – склад души – mental constitution
- հուսալքություն – фрустрация – frustration
- հուսահատություն – отчаяние – despair
- մանկավարժականտրոն կրթություն – педагогическое образование – teacher-centered education
- միջգործակցային գաղափար – интеракционистская идея – interactional concept
- մոտարկում – аппроксимация – approximation
- նշանաբաշխում – целераспределение – target allocation
- նորմերի ներքնայնացում – интериоризация норм – interiorization of norms
- նույնականացում – идентификация – identification
- շարան – кортеж – tuple
- որոշարկում – 1. детерминирование, 2. опознавание, распознавание – 1. determination, 2. identification, recognition
- չափանիշ – критерий – criterion
- պակասուրդ – дефицит – deficit
- վերականգնողական անջատում – восстановительная сецессия – remedial secession
- տարարնակեցում – 1. расселение, 2. переселение – resettlement
- ցանցակենտրոնություն – сетецентричность – network-centricity
- ուղեվար – навигатор – navigator
- ուղեվարական սարք – навигационное устройство, навигатор – navigator
- ուսումնառող – обучаемый – student, learner

<p>ուսումնառողականություն – ученикоцентричное обучение – learner-centered teaching</p> <p>ուսուցում – обучение – learning</p> <p>– ուսուցման ինտեգրական մոդել – интегративная модель обучения – integrative learning</p> <p>– ուսուցման կոմպետենտային մո- դել – компетентностная модель обучения – competency-based learning</p> <p>– ուսուցման հրամայական մոդել –</p>	<p>императивная модель обучения – authoritarian learning</p> <p>– ուսուցման հումանիստական ազա- տական մոդել – либерально-гу- манистическая модель обучения – liberal-humanistic learning</p> <p>– ուսուցման նորամուծական մոդել – инновационная модель обуче- ния – innovative learning</p> <p>փոխանցականություն – транзитив- ность – transitivity</p>
---	---

ՈՒՍԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

<p>аппроксимация – մոտարկում</p> <p>восстановительная сессия – վե- րականգնողական անջատում</p> <p>детерминирование – որոշարկում</p> <p>дефицит – պակասուրդ</p> <p>донесение – իրազեկույց</p> <p>идентификация – նույնականացում</p> <p>интеракционистская идея – միջ- գործակցային գաղափար</p> <p>интериоризация норм – նորմերի ներքնայնացում</p> <p>итерация – բազմակրկնություն</p> <p>комбинаторный алгоритм – համակ- ցական ալգորիթմ</p> <p>кортеж – շարան</p> <p>критерий – չափանիշ</p> <p>матрица связности – կապակցվա- ծության մատրից</p> <p>многоарные отношения – բազմա- հատկանիշ հարաբերություններ</p> <p>навигатор – 1. ուղեվար, 2. <i>см. на- вигационное устройство</i></p> <p>навигационное устройство – ուղե- վարական սարք</p> <p>обучаемый – ուսումնառող</p> <p>обучение – ուսուցում</p> <p>– императивная модель обучения – ուսուցման հրամայական մոդել</p>	<p>– инновационная модель обучения – ուսուցման նորամուծական մոդել</p> <p>– интегративная модель обучения – ուսուցման ինտեգրական մոդել</p> <p>– компетентностная модель обуче- ния – ուսուցման կոմպետենտա- յին մոդել</p> <p>– либерально-гуманистическая мо- дель обучения – ուսուցման հու- մանիստական ազատական մոդել</p> <p>опознавание – որոշարկում</p> <p>отчаяние – հուսահատություն</p> <p>педагогоцентричное образование – մանկավարժականություն կրթություն</p> <p>переселение – տարաբնակեցում</p> <p>подлет – թռիչքամտեցում</p> <p>психотравмирующее воздействие – հոգեխոցիչ ներգործություն</p> <p>распознавание – <i>см. опознавание</i></p> <p>расселение – տարաբնակեցում</p> <p>результатоемкий подход – արդյուն- քահեն մոտեցում</p> <p>ретрополяция – հետարկում</p> <p>сетцентричность – ցանցակենտ- րոնություն</p> <p>склад души – հոգեկերտվածք</p> <p>транзитивность – փոխանցակա- նություն</p>
---	--

трансситуационная устойчивость – անդրիրավիճակային կայունություն	уродливость – դարձվորություն
ученикоцентричное обучение – ուսումնառողակենտրոն ուսուցում	фрустрация – հուսալքություն
	целераспределение – նշանաբաշխում

ԱՆԳԼԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

approximation – մոտարկում	նորամուծական մոդել
backcasting – հետարկում	– integrative learning – ուսուցման ինտեգրական մոդել
combinatorial algorithm – համակցական ալգորիթմ	– liberal-humanistic learning – ուսուցման հումանիստական ազատական մոդել
connectivity matrix – կապակցվածության մատրից	mental constitution – հոգեկերտվածք
criterion – չափանիշ	multiary relationships – բազմահատկանիշ հարաբերություններ
deficit – պակասուրդ	navigator – 1. ուղեվար, 2. ուղեվարական սարք
deformity – դարձվորություն	network-centricity – ցանցակենտրոնություն
despair – հուսահատություն	psychotraumatic exposure – հոգեխոցիչ ներգործություն
determination – որոշարկում	recognition – see <i>identification 2</i>
dispatch – իրազեկույց	remedial secession – վերականգնողական անջատում
flying up – թռիչքամոտեցում	resettlement – տարաբնակեցում
frustration – հուսալքություն	result-oriented approach – արդյունքահեն մոտեցում
identification – 1. նույնականացում, 2. որոշարկում	student – ուսումնառող
interactional concept – միջգործակցային գաղափար	target allocation – նշանաբաշխում
interiorization of norms – նորմերի ներքնայնացում	teacher-centered education – մանկավարժակենտրոն կրթություն
iteration – բազմակրկնություն	transitivity – փոխանցականություն
learner – see <i>student</i>	transsituational stability – անդրիրավիճակային կայունություն
learner-centered teaching – ուսումնառողակենտրոն ուսուցում	tuple – շարան
learning – ուսուցում	
– authoritarian learning – ուսուցման հրամայական մոդել	
– competency-based learning – ուսուցման կոմպետենտային մոդել	
– innovative learning – ուսուցման	

Ի գիտություն հեղինակների և ընթերցողների

ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսն ընդգրկված է ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների արդյունքների հրատարակման համար ընդունելի ամսագրերի ցանկում»:

Հոդվածները պետք է ներկայացվեն հայերեն լեզվով, երկու օրինակով՝ շարված 1,5 ինտերվալով, մինչև 10 համակարգչային էջ ծավալով (առավելագույնը 20000 նիշ՝ ներառյալ բացատները), հոդվածին կից պետք է լինեն նրա ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումները ոչ ավելի, քան 1 (մեկ) էջ ծավալով:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված առավել կարևոր աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիության և գաղտնիության պահանջների պահպանման համար:

Հեղինակների դիրքորոշումը պարտադիր չէ, որ համընկնի խմբագրության դիրքորոշման հետ:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը, նկարները, լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող ռազմամասնագիտական հապավումները:

Ձեռագրերը հետ չեն վերադարձվում:

Հոդվածները հրատարակվում են պարտադիր գիտական փորձաքննություն անցնելուց հետո:

Նյութերի մասամբ կամ ամբողջությամբ արտատպումը թույլատրվում է միայն խմբագրության գրավոր համաձայնությամբ:

К сведению авторов и читателей

Военно-научный журнал Национального исследовательского университета обороны МО РА «Айкакан банак» включен в утвержденный ВАК-ом «Список приемлемых журналов для публикации результатов докторских и кандидатских диссертаций».

Статьи следует представлять на армянском языке, в двух экземплярах, в пределах 10 компьютерных страниц, напечатанных в 1,5 интервала (максимально 20000 знаков, включая пробелы), с приложением резюме на русском и английском языках объемом не более одной страницы.

Авторы должны давать сноски на использованные наиболее важные источники.

Авторы ответственны за достоверность и несекретность фактов, приводимых в статьях.

Позиции авторов не обязательно совпадают с позицией редакции.

Диаграммы, схемы, чертежи, рисунки, фотоснимки должны быть исполнены в четком изображении, пригодными для печати.

В статьях должны быть раскрыты употребляемые военно-специальные аббревиатуры.

Рукописи не возвращаются.

Статьи публикуются после прохождения обязательной научной экспертизы.

Перепечатка частично или полностью материалов допускается только с письменного разрешения редакции.

For the information of the authors and readers

Defense-academic journal «Haikakan banak» of National Defense Research University of the Ministry of Defense of the Republic of Armenia is included into «The list of acceptable magazines for the publication of the results of doctors and candidates' dissertations», affirmed by the Superior Attesting Commission.

The articles should be submitted in Armenian. Please, supply two copies. Articles are to be 1,5 spaced and should not exceed 10 computer pages in length (maximum 20000 characters with spaces). Provide Russian and English summaries (no more than 1 page long).

Authors should give footnotes for the sources used.

Authors are responsible for the accuracy and the non-confidential nature of the facts given in the articles.

Opinions expressed herein are those of the authors and are not necessarily those of the editorial board.

Diagrams, schemes, drawings, pictures and photos should be of clear print quality.

Please explain special military acronyms.

Manuscripts are not returned.

Articles get published after obligatory scientific examination.

Partially or fully re-printing of materials is allowed only by written permission of the editorial staff.

ՀԱՅԿԱՆԱՆ ԲՆՏԱԿ

Ռազմագիտական խմբագրման բաժնի պետ – գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝

Ջ. Դ. Ասատրյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ *Ա. Ա. Խաչատրյան*

Լեզվական խմբագրման խմբի պետ՝ *Զ. Վ. Փիրոյան*

Տեխնիկական բաժանմունքի պետ՝ *Վ. Ռ. Խալաֆյան*

Պատասխանատու խմբագիր՝ *Ա. Ջ. Պերրոյան*

Տեխնիկական խմբագրումը՝ *Վ. Ռ. Խալաֆյանի, Ս. Ռ. Հակոբջանյանի*

Տեքստերի թարգմանությունը՝ *Ա. Ա. Մարտիրոսյանի, Ն. Ս. Մկրտչյանի,*

Թ. Դ. Չիլինգարյանի

Համակարգչային ապահովումը՝ *Ս. Ռ. Հակոբջանյանի,*

Լ. Հ. Պապիկյանի, Տ. Մ. Տիրացոյանի

Չևավորող նկարիչ՝ *Գ. Վ. Իսկանդարյան*

Սրբագրումը՝ *Ն. Հ. Բաղդասարյանի, Գ. Ը. Հարությունյանի*

Լուսանկարչական ապահովումը՝ *Գ. Վ. Իսկանդարյանի և համացանցային*

խմբագրության հասցեն՝ Երևան, Կ. Ռիլնեցու փողոց, 56/6, հեռ. 28-54-25

Էջ ՀՀ ՊՆ կայքում՝ <http://www.mil.am/arm/index.php?page=105>

Պաշտոնական բլոգ-կայքը՝ <http://razmavaraget.wordpress.com>

Էլ. հասցեն՝ haykakanbanakmod@gmail.com

© ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի

«Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդես, 2021 թ.

Թուղթը՝ օֆսեթային: Չևաչափը՝ 70x100 1/16:

Տեքստը՝ 132 էջ + 4 էջ ներդիր:

Պայմանական տպագրական 10,5 մամուլ:

Տպաքանակը՝ 400: Տառատեսակները՝ «Arial», «Arial Unicode», «GHEA Grapalat»,

«Russian Baltica», «Times»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:

Վկայական՝ 523: Դասիչ՝ 69263: ISSN 1829-0108

Տպագրվել է «ԼԻՄՈՒՇ» տպարանում

ՍԱԿՄԱՆՔ ՔԱՋԱՏ՝ ԶԷՆ ԻՐԻՆԱՏՅ

Գ. Խանջյան, «Վարդանանք» (1983 թ.)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ